

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ

Науковий проект

Монографії

Інформаційні джерела

Історія та археологія

Рослинний і тваринний світ

Абіотичні характеристики

Екосистема прибережних вод

Керівник наукового проекту і головний редактор
доктор фізико-математичних наук, професор **В. А. Сминтина**

Редакційна колегія:

В. О. Іваниця (заступник головного редактора),
В. І. Медінець, М. О. Подрезова, О. В. Сминтина

Одеса
“Астропринт”
2008

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ODESA NATIONAL I. I. MECHNIKOV UNIVERSITY

ZMIINYI ISLAND

Scientific project

Monographs

Informational Sources

History and Archaeology

Flora and Fauna

Abiotic Characteristics

Ecosystem of Coastal Waters

Supervisor of the scientific project and editor-in-chief

V. A. Smyntyna, DrSc (Physics and Mathematics), Professor

Editorial board:

V. O. Ivanytsia (deputy editor-in-chief),

V. I. Medinets, M. O. Podrezova, O. V. Smyntyna

Odesa
“Astroprint”
2008

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ

Історія та археологія

Монографія

Одеса
“Астропринт”
2008

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
ODESA NATIONAL I. I. MECHNIKOV UNIVERSITY

ZMIINYI ISLAND

History and Archaeology

Monograph

Odesa
"Astroprint"
2008

УДК 904:94(477.74)(262.5)
ББК 63.3(4Ук-4Од) +63.4(45Ук-4Од)
О44

**Острів Зміїний. Науковий проект
Монографії**

*Інформаційні джерела
Історія та археологія
Рослинний і тваринний світ
Абіотичні характеристики
Екосистема прибережних вод*

Острів Зміїний. Історія та археологія

Автори:

В. А. Сминтина, д-р фіз.-мат. наук, проф. (передмова); **О. В. Сминтина**, д-р іст. наук, проф. (вступ, розд. 1, 4, резюме, Summary); **С. Б. Охотніков**, канд. іст. наук, ст. наук. співробітник (розд. 2); **О. І. Терещенко** (розд. 3); **К. С. Ліпатов** (розд. 4); **А. В. Гончаренко** (розд. 4); **О. Ю. Штепко** (розд. 4)

Відповідальний редактор: д-р іст. наук, проф. **О. В. Сминтина**

Рецензенти:

д-р іст. наук, ст. наук. співробітник **І. В. Бруяко**
д-р іст. наук, ст. наук. співробітник **Н. О. Гаврилюк**
д-р іст. наук, проф. **О. М. Дзиговський**

*Рекомендовано до друку вченою радою ОНУ імені І. І. Мечникова
Протокол № 3 від 18 листопада 2008 року*

Острів Зміїний. Історія та археологія : монографія / В. А. Сминтина, О44 О. В. Сминтина, С. Б. Охотніков [та ін.] ; відп. ред. О. В. Сминтина ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — Одеса : Астропринт, 2008. — X, 178 с., [10] арк. іл. — (Наук. проект “Острів Зміїний” / керівник проекту В. А. Сминтина).
ISBN 978–966–190–075–1

Монографію підготовлено в рамках наукового проекту ОНУ імені І. І. Мечникова “Острів Зміїний”. У даній монографії узагальнені результати наземних та підводних досліджень археологічної та історико-культурної спадщини острова, яка дає неоціненну можливість пролити світло на особливості використання специфічної острівної екосистеми мешканцями Північно-Західного Причорномор'я від античності до наших днів та зрозуміти на цій підставі перспективи подальшого плідного практичного використання можливостей даного простору. В монографії запропонований новий теоретичний підхід до визначення культурної своєрідності культурного простору о. Зміїний, який базується на теорії жилого простору та на методиці моделювання його ментальної карти. В результаті стає можливим визначити відмінні риси в історії людностей, чії історичні долі були пов'язані з островом, та виявити динаміку системи сприйняття острова населенням прилеглих територій від античності до наших днів.

УДК 904:94(477.74)(262.5)
ББК 63.3(4Ук-4Од) +63.4(45Ук-4Од)

ISBN 978–966–190–058–4 (проект)
ISBN 978–966–190–075–1

© Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова, 2008

UDC 904:94(477.74)(262.5)
BBC 63.3(4Ua-4Od)+63.4(45Ua-4Od)
O 44

**Zmiinyi Island. Scientific project
Monographs**

*Informational Sources
History and Archaeology
Flora and Fauna
Abiotic Characteristics
Ecosystem of Coastal Waters*

Zmiinyi Island. History and Archaeology

Authors:

V. A. Smyntyna, DrSc (Physics and Mathematics), Prof. (Preface); **O. V. Smyntyna**, DrSc (History), Prof. (Introduction, Parts 1, 4, Resume, Summary);
S. B. Okhotnikov, Cand. Sc (History), Senior Researcher (Part 2); **O. I. Tereschenko** (Part 3); **K. S. Lipatov** (Part 4); **A. V. Goncharenko** (Part 4); **O. Yu. Shtepko** (Part 4)

Executive Editor: **O. V. Smyntyna**, DrSc (History), Professor

Reviewers:

Bruyako I. V., DrSc (History), Senior Researcher
Gavrylyuk N. O., DrSc (History), Senior Researcher
Dzigovskiy O. M., DrSc (History), Professor

*Recommended for print by the Academic Board of Odesa National I. I. Mechnikov University
Minutes № 3 of 18th November 2008*

Zmiinyi Island. History and Archaeology : monograph / V. A. Smyntyna,
O44 O. V. Smyntyna, S. B. Okhotnikov [et al.] ; execut. ed. O. V. Smyntyna ; Odesa National I. I. Mechnikov University. — Odesa : Astroprint, 2008. — X, 178 p., [10] l. ill. — (Scientific project “Zmiinyi Island” / project supervisor V. A. Smyntyna).
ISBN 978–966–190–075–1

The monograph is prepared in frames of scientific project of Odesa National I. I. Mechnikov University “Zmiinyi Island”. Current monograph summarizes results of land and underwater investigations of archaeological, historical and cultural heritage of the island and provides possibility to clarify specificity of exploration of the Island’s ecosystem by North-Western Black Sea region inhabitants and to understand on this basis perspectives of further fruitful practical use of this territory potential. New theoretic approach to detection of cultural peculiarities of cultural space of Zmiinyi Island is proposed in the monograph; the approach is based on living space theory and on the methods of living space mental map modeling. As a result it becomes possible to define specific features of history of population whose history was connected with the Island, and to reveal dynamics of the Island’s comprehension by inhabitants of adjacent territories since antiquity to recent days.

**UDC 904:94(477.74)(262.5)
BBC 63.3(4Ua-4Od)+63.4(45Ua-4Od)**

ISBN 978–966–190–058–4 (draft)
ISBN 978–966–190–075–1

© Odesa National I. I. Mechnikov
University, 2008

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	1
<i>Preface</i>	10
<i>Вступ</i>	18
<i>Розділ 1</i>	
ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ В ПЕРВІСНУ ДОБУ	23
<i>Розділ 2</i>	
ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ: ВІХИ АНТИЧНОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРИЇ ТА КУЛЬТУРИ	
2.1. Острів Зміїний в VII ст. до н. е. — VI ст. н. е.	26
2.1.1. Письмові джерела	26
2.1.2. Дослідження та наукові роботи	28
2.1.3. Розташування та природні умови острова Левке	33
2.1.4. Матеріальна культура	37
2.1.5. Культ Ахілла та археологічні реалії острова Зміїного	54
2.1.6. Основні етапи історії	65
2.2. Острів Зміїний в VII—XIX ст.	78
<i>Розділ 3</i>	
ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АКВАТОРІЇ ОСТРОВА ЗМІЇНОГО	
Вступ	94
3.1. Якірний бум	96
3.2. Розвідувальне шурфування “амфорної поляни”	109
3.3. “Кількіни” амфори	111

Розділ 4

**ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ
ТА У МОДЕРНУ ДОБУ**

4.1. Книжковий острів середньовіччя	125
4.2. Здобуття острова	137
4.3. Острів як об'єкт наукових досліджень	141
<i>Додаток 1</i>	154
<i>Додаток 2</i>	157
<i>Додаток 3</i>	159
<i>Додаток 4</i>	163
<i>Резюме</i>	165
<i>Summary</i>	170

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

CONTENTS

<i>Preface (Ukr.)</i>	1
<i>Preface (Engl.)</i>	10
<i>Introduction</i>	18
<i>Part 1</i>	
ZMIINYI ISLAND IN PREHISTORY	23
<i>Part 2</i>	
ZMIINYI ISLAND: MILESTONES OF ANCIENT AND MEDIEVAL HISTORY AND CULTURE	
2.1. Zmiinyi Island in VIIth century BC – VI century AD	26
2.1.1. Written sources	26
2.1.2. Investigations and scientific research	28
2.1.3. Position and natural environment of the Leuke Island	33
2.1.4. Material culture	37
2.1.5. Cult of Achilles and archaeological realities of Zmiinyi Island	54
2.1.6. Main historical stages	65
2.2. Zmiinyi Island in VII–XIX centuries	78
<i>Part 3</i>	
UNDERWATER ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS OF OFFSHORE STRIP OF ZMIINYI ISLAND	
Introduction	94
3.1. Anchors' boom	96
3.2. Reconnaissance prospection of the “Amphorae glade”	109
3.3. “Sprat’s” Amphorae	111

Part 4

ISLAND ZMIINYI IN THE MIDDLE AGES
AND IN MODERN TIME

4.1. Bookish Island of the Middle Ages	125
4.2. Discovery of the Island	137
4.3. Island as the subject of scientific investigations	141
<i>Appendix 1</i>	154
<i>Appendix 2</i>	157
<i>Appendix 3</i>	159
<i>Appendix 4</i>	163
<i>Resume</i>	165
<i>Summary</i>	170

Передмова

Острів Зміїний є одним з найважливіших геополітичних об'єктів сучасної Незалежної України, перлиною у скарбниці історико-культурної спадщини нашої Батьківщини, унікальним природно-географічним об'єктом, історія культурного освоєння якого сягає своїм корінням античності. Неповторність природного й культурного середовища острова, своєрідність його ролі на міжнародній арені в історичній ретроспективі та в наш час, виключне багатство природних ресурсів його шельфу визначають високе стратегічне значення острова Зміїного в ментальній карті сучасної України та роблять всебічне дослідження острова актуальним для подальшої розбудови нашої держави.

Геологічний вік порід, з яких складений острів Зміїний, вражає: він є єдиним місцем у межах території Причорноморської западини, де на денну поверхню виходять нижні горизонти осадового чохла, що утворилися у палеозої близько 400 млн років тому. У межах острова доступні також для безпосереднього вивчення гірські породи, які сформувалися в силурійський та девонський часи.

Єдиний на північно-західному шельфі Чорного моря, розташований на відстані близько 40 км від гирла р. Дунай острів Зміїний являє собою крайню південно-західну ділянку території сучасної України та має площу 20,5 га. Максимальна висота його над рівнем моря — 41,3 м, найбільша довжина — 682 м.

Відносна ізольованість острова, тривала недоторканість його природного середовища створили сприятливі умови для утворення унікальних комплексів рослинного й тваринного світу, характерні риси яких пов'язані із специфічністю умов існування на обмеженому просторі серед солоних водойм.

На острові Зміїному зареєстровано перебування всього 241 виду птахів, з яких 37 видів занесені в Червону книгу України. Серед птахів, які мігрують через острів, значна кількість таких, які знаходяться під глобальною загрозою зникнення у Європі. На острові зареєстровано 13 видів одонатофауни з 4 родин і 9 родів, у тому числі *Scutigera coleoptrata*, який внесено до Червоної книги України. Один з видів павуків — *Pardosa luctinosa luctinosa* — являє собою реліктовий вид літоральної фауни Сарматського моря.

Сучасна флора острова Зміїного представлена 197 видами насінних рослин із 136 родів, 46 родин, трьох класів, двох відділів, 71 видом лишайників та одним видом папоротей. Вид рястка відігнута *Ornithogalum refractum* занесений до Червоної книги України, Червоної книги Чорного моря та охороняється на місцевому рівні. На острові присутній реліктовий вид лишайників *Tornabea scutellifera*, занесений до Європейського Червоного списку та до Червоної книги України, а також ряд рідкісних для території України видів.

Екосистема прибережних вод острова Зміїного з точки зору біорізноманітності є унікальною у північно-західній частині Чорного моря, адже тут зустрічаються такі види гідробіонтів, які давно вже зникли у прибережній смугі вздовж чорноморського узбережжя. В районі острова зареєстровано 272 види водоростей семи відділів, загальний список фітопланктону складають 78 видів діатомових водоростей, 72 дінофітових (з них голі перидинеї — 21), 56 зелених, 23 синьо-зелених, 16 видів кокколитофорид і 13 золотавих, 4 види евгленових. Поблизу острова Зміїного зареєстровано 55 видів макрозообентосу. П'ять видів рідкісних крабів внесено до Червоної книги України і 7 видів — до Червоної книги Чорного моря. 11 видів ракоподібних, що мешкають біля острова, занесені в Протокол про збереження біорізноманіття та ландшафтів Чорного моря до Конвенції про захист Чорного моря від забруднення, ратифіковані Законом України № 685-V від 22.02.2007 р.

Унікальною видовою біорізноманітністю характеризується також іхтіофауна, яка налічує 49 видів риб. У прибережних водах зареєстровано три види риб, які занесені до Червоної книги України (морський коник чорноморський *Hippocampus guttulatus microstephanus*, умбринна світла *Umbrina cirrosa*, білуга *Huso huso*) та 17 видів риб, включених до Червоної книги Чорного моря. 7 видів охороняються з 1979 року Бернською конвенцією про охорону дикої флори і фауни. 13 видів риб, зареєстрованих у прибережних водах о. Зміїного, включені до списку зникаючих та рідкісних видів Протоколу про збереження біорізноманітності та ландшафтів Чорного моря.

У прибережних водах о. Зміїного зареєстровані три види чорноморських дельфінів (*Delphinus delphis*, *Phocoena phocoena*, *Tursiops truncatus*), які занесені в список зникаючих та рідкісних видів Протоколу про збереження біорізноманітності та ландшафтів Чорного моря. Два з цих видів, “білобочка” та “афаліна чорноморська”, включені також до Червоної книги України.

Отже, острів Зміїний та прилегла до нього частина шельфу Чорного моря постають районом зосередження біологічної різноманітності, яка не має аналогів в межах сучасної України за кількістю рідкісних видів та за унікальною видовою композицією й, відтак, може виступати джерелом зберігання, відтворення й збагачення генофонду флори і фауни північно-західної частини Чорного моря.

Історія культурного освоєння острова Зміїного розпочинається в античну добу, коли тут поєдналися міфи й реальність. Перші історичні згадки про острів Зміїний, що сьогодні являє собою крайню південно-західну ділянку території України, сягають VII ст. до РХ, коли він увійшов до мережі торговельних і комунікаційних магістралей причорноморських колоній і малоазійських метрополій та став найвідомішим місцем вшанування “найкращого з ахейців”, героя троянського міфологічного циклу Ахілла.

Як вважали античні греки, саме тут знаходився вхід до Тартару, підземного царства мертвих, де душі поставали перед володарем потойбічного світу Аїдом. З перших століть нової ери острів втрачає свій екстериторіальний статус, здобуваючи значення прикордонного маркера Римської імперії, по суті, будучи закінченням Дунайського лімесу.

В більш пізні часи острів належав різним історичним державним утворенням, серед яких Візантія, Київська Русь і Галицьке князівство, італійські торговельні республіки, Османська Порта та її балканські васали, Російська імперія, Румунія, СРСР. За свою довгу історію острів мав багато назв: Левке, острів Ахілла, Філоксій, Фідонісі, Левка, Ілан-Ада, Шерпілор, Зміїний. Протягом всього часу свого використання острів Зміїний залишається об'єктом прискіпливої уваги відразу декількох держав на кожному історичному етапі свого освоєння.

Протягом цих буремних двох з половиною тисяч років історії острова простежується дотримання єдиного принципу використання його території не для життя, а для служіння — спочатку богам, а згодом державі. Започаткування постійного проживання на острові та формування складу постійних мешканців острова припадає на час Незалежності України. У лютому 2007 р. рішенням Верховної Ради України розташований на острові жилий комплекс отримав статус селища з назвою Біле в складі Кілійського району Одеської області. На острові сформована інфраструктура, яка спрямована на забезпечення належних умов проживання місцевого населення, постійно діють поштова й банківська

установи, будується новий житловий і науковий комплекси, медичний центр, планується будівництво храму, активно розгортаються дії з розвитку індустрії туризму й дайвінгу.

На добу Незалежності України припадає й фактичне усвідомлення унікальності острова Зміїного, яке ознаменувалося серією законодавчих актів, спрямованих на підтримку й захист природної й культурної спадщини острова. Указом Президента України № 1341/98 від 09.11.1998 р. острів Зміїний з прилеглою 500-метровою акваторією оголошений загальнозоологічним заказником й пам'яткою природи загальнодержавного значення, що мають особливу природоохоронну та наукову цінність. Завдяки унікальному геологічному походженню острова його внесено до реєстру геологічних пам'ятників України. Історико-археологічні комплекси острова Зміїного входять до Державного реєстру національного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) за охоронним № 2194. У 2002 році острів включено до реєстру територій Європи, важливих для охорони птахів і територій, на яких вони мешкають.

З метою створення належних умов для проживання людей і провадження господарської та інших видів діяльності на острові, з урахуванням його унікальності та природоохоронного статусу, в 2002 році було розроблено і затверджено Постановою Кабінету Міністрів України №713 від 31.05.2002 р. “Комплексну програму подальшого розвитку інфраструктури та впровадження господарської діяльності на о. Зміїний й континентальному шельфі”. Постановою Уряду України від 27 грудня 2006 р. №1807 дію Програми було продовжено до 2011 року. Виконуючи покладені вищезгаданою Постановою Кабінету Міністрів України завдання, Міністерство освіти і науки (МОН) України своїм наказом від 19.08.2002 р. № 440 призначило Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (ОНУ імені І.І. Мечникова) базовою організацією МОН щодо виконання наукових досліджень на острові та прилеглому шельфі Чорного моря.

Історія наукових досліджень, що їх проводили вчені Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Імператорського Новоросійського університету) багата на непересічні постаті та визначні результати. Початківцями були ще професори Рішельєвського ліцею. Так, О. Д. Нордман разом із професором М. Н. Мурзакевичем здійснив у 1840 році подорож на Фідонісі і, таким чином, став першим натуралістом, який відвідав цей острів. Археологічні знахідки М. Н. Мурзакевича значно доповнили відомості про історію острова. Його праця

“Монеты, отысканные на острове Фидониси” дала початок історичним, археологічним та нумізматичним дослідженням на острові. Надалі їх продовжили та розвинули відомі історики й археологи Одеського (Новоросійського) університету — П. К. Брун, Е. Р. фон Штерн, М. Ф. Болтенко, П. О. Каришковський, С.А. Булатович та ін.

У 1956 році гідробіологічні дослідження в шельфовій зоні острова провів студент Одеського державного університету імені І. І. Мечникова Г. А. Соляник, який проходив практику на Одеській біологічній станції. З 1973 року свої орнітологічні дослідження на острові проводить доцент кафедри зоології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова А.І. Корзюков. На острові організується науковий орнітологічний стаціонар університету, на якому ведуться спостереження за міграцією птахів.

Проблемними питаннями регіональної геології району о. Зміїний в межах північно-західного шельфу Чорного моря та вирішенням їх шляхом наукових досліджень зі стратиграфії, літології, геоекології, геохімії займалися геологи та географи Одеського університету. Праці професора І. М. Сулімова присвячені перспективам розробки нафтогазоносності шельфу Чорного моря навколо о. Зміїного. Професор Ю. Д. Шуйський в своїх роботах обґрунтовує доцільність інтерпретації Зміїного як острова, а не як скелі. Співробітники геолого-географічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова П. І. Жанталай, Я. М. Біланчин, І. О. Сучков та М. Й. Тортік брали участь у складі кількох експедицій університету на острів з метою дослідження умов ґрунтоутворення та картографування ґрунтового покриву цього унікального клаптика суходолу у Чорному морі.

Моніторингом острівних та морських екосистем, дослідженням біоценозів з метою зберегання біологічної різноманітності в районі острова в різні роки займалися природознавці ОНУ імені І. І. Мечникова. Праці професорів М. М. Зеленецького, К. О. Виноградова, В. О. Іваниці, В. Д. Севастьянова, науковців А. І. Корзюкова, В. В. Заморова, Т. В. Гудзенко, М. М. Джуртубаєва, Т. В. Васильєвої, В. І. Мединця, Н. В. Ковальової та інших співробітників Одеського національного університету імені І. І. Мечникова з приводу острова Зміїного широко відомі в наукових колах.

З 2002 року в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова розпочинається принципово новий етап дослідження острова Зміїного, пов'язаний з проведенням регулярних стаціонарних дослідницьких робіт на острові.

Першим кроком Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, як головної організації МОН України щодо виконання завдань програми подальшого розвитку інфраструктури та впровадження господарської діяльності на о. Зміїний й континентальному шельфі, було розроблення нормативно-правової бази для створення науково-дослідної станції “Острів Зміїний” (НДСОЗ). У 2002 році ОНУ імені І. І. Мечникова розробив пакет базових документів, регламентуючих функціонування НДСОЗ, на базі яких було розроблено і затверджено наказом Міністра освіти і науки (від 13.12.2002 р. № 706) Положення про НДСОЗ. Розташована на острові НДСОЗ входить до складу Регіонального центру інтегрованого моніторингу і екологічних досліджень (директор центру В. І. Медінець) науково-дослідної частини (проректор професор В. О. Іваниця) Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Другим завданням, яке передбачалось Програмою, було утворення навчально-наукового комплексу із станцією фонового моніторингу. Наказом Міністра освіти і науки від 13.12.2002 р. № 706 в ОНУ імені І. І. Мечникова було створено навчально-науковий комплекс, до складу якого входять НДСОЗ, станція фонового моніторингу, геолого-географічний, біологічний та історичний факультети університету.

В період з 2003 року до цього часу на о. Зміїному науковцями ОНУ імені І. І. Мечникова на базі створеної НДСОЗ проводяться дослідження з геоботаніки, ґрунтознавства, геології, гідрології, гідрохімії, гідробіології, мікробіології, орнітології, археології, астрономії та ін. За цей час Одеський національний університет виступає виконавцем 7 наукових проектів на загальну суму 1,7 млн грн, які виконуються на замовлення Міністерства освіти і науки України та Державного фонду фундаментальних досліджень.

Протягом 2003–2008 років на острові Зміїному було здійснено близько 60 міждисциплінарних наукових експедицій вчених Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, в ході яких були відібрані декілька десятків тисяч зразків за всіма напрямками досліджень. Сплата всіх витрат по оренді судна, витрат на транспортування і відрядження співробітників, придбання реактивів та необхідного обладнання проводилась за рахунок спеціального фонду бюджету ОНУ імені І. І. Мечникова. Сумарні витрати за 2003–2008 роки склали близько 1 млн грн.

Вагома частина результатів, отриманих в ході комплексних експедиційних досліджень острова й прилеглих морських вод науковцями

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, є резонансними, унікальними та принципово новими.

Вперше була складена карта ґрунтів території острова та проведена оцінка їх сучасного еколого-геохімічного стану.

В ході спостереження за мігруючими птахами вперше для території України було відмічено 9 видів птахів. Вперше на острові знайдено павука-пігмея *Oedothorax apicatus*. Вперше встановлено таксономічний склад метеликів острова Зміїного. Як новий для науки був описаний один з виявлених видів кліщів — *Antennoseius ponticus*.

У рослинному покриві острова були знайдені 35 видів флори, які попередніми дослідниками не вказувалися. Вперше проведено вивчення лишайників острова. На острові Зміїний знайдено 71 вид лишайників, з них 3 види є новими для території України.

Вперше для району о. Зміїного зареєстровано присутність особливої групи мікроводоростей, що складається з 23 потенційно токсичних видів, які щорічно розвивалися в акваторії о. Зміїного у 2003–2006 роках. Вперше був складений детальний список видів іхтіофауни й бентосу, які зустрічаються в прибережних водах біля о. Зміїного. Вперше для північно-західної частини Чорного моря і для морських вод України взагалі був зареєстрований в прибережних водах о. Зміїного бичок паганеллюса *Gobius paganellus*. Вперше оцінені запаси мідій та рапанів, досліджені видові й кількісні характеристики бактеріопланктону прибережних вод, вивчений склад донних відкладів.

На запити Міністерства освіти і науки України, Міністерства закордонних справ України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища, Одеської обласної державної адміністрації, Одеської обласної ради та Одеського обласного комунального підприємства “Острівне” на основі результатів експедиційних досліджень науковцями Одеського національного університету імені І. І. Мечникова були підготовані матеріали про стан природних і біологічних ресурсів о. Зміїного та прилеглої частини Чорного моря. Ці матеріали застосовуються для реалізації адміністративно-господарських заходів щодо розбудови інфраструктури о. Зміїного, використання у міжнародних переговорах з проблеми визначення статусу о. Зміїного, обґрунтування обсягів фінансування і здійснення природоохоронних заходів на о. Зміїному, ефективного використання і захисту природних ресурсів острова та планування заходів щодо збереження біологічної різноманітності морської прибережної екосистеми та підвищення природоохоронного статусу загальнодержавного загально-зоологічного заказника “Острів Зміїний”.

Окремої уваги заслуговують дослідження історії й археології острова Зміїного, що їх проводили молоді науковці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова під керівництвом професора О. В. Сминтина. Наукова новизна одержаних ними результатів зумовлюється, насамперед, використанням специфічного підходу до історичної інтерпретації фактів, явищ та подій, що базується на розробленій керівником наукової групи теорії освоєння жилого простору. Цикл робіт авторки в цій галузі відзначений Премією Президента України для молодих вчених, стипендіями Верховної Ради України й Кабінету Міністрів України, фінансувався в рамках грантів Президента України для молодих вчених.

Визначним внеском у дослідження острова Зміїного є науковий доробок співробітників Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова (директор НБ М. О. Подрезова), які зібрали інформацію про літературу, присвячену острову Зміїний, від стародруків XVI століття до сучасних видань. Вони розглянули джерела права, наукові юридичні публікації, твори античних авторів, свідчення мандрівників, картографічні матеріали та довідкові видання, які містять значний обсяг інформації з археології, історії, географії та інших наук. Вперше знайдені, досліджені й передані для використання до Міністерства закордонних справ архівні документи для сприяння захисту інтересів України щодо острова Зміїного, за що Міністерство закордонних справ України письмово висловило подяку Одеському національному університету імені І. І. Мечникова.

Наукова новизна, актуальність та важливість результатів наукових досліджень, отриманих науковцями Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, висунула на порядок денний питання про їх узагальнення та широке оприлюднення з метою укріплення національної безпеки та авторитету України на міжнародній арені.

Міждисциплінарний комплексний науковий проект “Острів Зміїний” Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (автор ідеї та керівник проекту проф. В. А. Сминтина) являє собою оригінальну групу п’яти проблемних монографічних наукових видань, які підсумовують результати наукових досліджень острова співробітниками університету до 2008 року:

Острів Зміїний. Інформаційні джерела (відповідальний редактор М. О. Подрезова).

Острів Зміїний. Історія і археологія (відповідальний редактор О. В. Сминтина).

Острів Зміїний. Рослинний і тваринний світ (відповідальний редактор В. О. Іваниця)

Острів Зміїний. Абіотичні характеристики (відповідальний редактор В. І. Медінець).

Острів Зміїний. Екосистема прибережних вод (відповідальний редактор В. І. Медінець).

Більшість отриманих унікальних результатів і матеріалів, що наведені в монографіях наукового проекту “Острів Зміїний”, публікується вперше.

Керівник проекту глибоко вдячний всім науковцям, аспірантам і студентам Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, а також співробітникам інших організацій, які брали участь в експедиціях на о. Зміїний, забезпечували функціонування науково-дослідної станції “Острів Зміїний”, що допомогло отримати унікальні дані, викладені у науковому проекті “Острів Зміїний”.

Керівник наукового проекту “Острів Зміїний”
ректор Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова,
лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки,
заслужений діяч науки і техніки України,
д-р фіз.-мат. наук, професор **В. А. СМІНТИНА**

Preface

The Zmiinyi Island is one of the most important geopolitical objects of contemporary independent Ukraine, a pearl in treasury of historical and cultural heritage of our Motherland, a unique natural and geographic object, which history of cultural development comes back to the ancient world. Singularity of natural and cultural environment, originality of its role in the international arena in historical retrospective and nowadays, exclusive richness of natural resources on its shelf determine high strategic value of the Zmiinyi Island in a mental map of current Ukraine and make comprehensive research of the island relevant for further development of our country.

Geological age of solids comprising the Zmiinyi Island is impressive: this is the only place within the territory of the Black Sea basin, where lower horizons of sedimentary cover, created in the Palaeozoic about 400 million years ago, come out to the day. Rocks formed in the Silurian and Devonian times are also available for direct study within the island.

Being the only island in the north-west shelf of the Black Sea, located approximately 40 km far from the mouth of the Danube, the Zmiinyi is the utmost south-west site of modern Ukraine, its area being 20,5 Ha. Its maximal height over the sea level is 41,3 m, extreme length is 682 m.

Relative isolation of the island and durable integrity of its environment created favourable conditions for the unique flora and fauna complexes formation, whose peculiarities are connected with specificity of existence within restricted space among saline water bodies.

241 bird species were registered on the Zmiinyi Island, out of them 37 were Red Data Book of Ukraine species and 9 species were registered in Ukraine for the first time. Among the birds migrating through the island, there is a significant part of globally endangered in Europe. 13 species of odonatofauna of 4 families and 9 genera including *Scutigera coleoptrata*, entered into the Red Data Book of Ukraine were registered on the island. One of spiders species — *Pardosa luctinosa luctinosa* — is epibiogenic species of the Sarmatian sea littoral fauna.

Modern flora of the Zmiinyi Island is represented by 197 species of seed plants of 136 genera, 46 families, three classes, two sections, 71 species of lichen and one species of fern. Species *Ornithogalum refractum* is entered into the Red Data Book of Ukraine, Black Sea Red Data Book and protected at the

local level. Epibiotic species of lichen *Tornabea scutellifera* entered into the European Red List and the Red Data Book of Ukraine can be found on the island, as well as a number species that are rare for the territory of Ukraine.

From the biodiversity viewpoint the ecosystem of the Zmiinyi Island coastal waters is unique in the north-west part of the Black Sea, since there are such species of hydrobionts, which disappeared in the coastal line of the Black Sea coast long before. In the area of the island the following was registered: 272 algae species belonging to seven sections, general list of phytoplankton consists of 78 species of diatoms, 72 dynophitic (among them 21 bare peridineans), 56 green algae, 23 cyanobacteriae, 16 species of coccolithophora and 13 golden algae, 4 species of euglenic ones. 55 species of macrozoobenthos were found near the Zmiinyi Island. Five species of rare crabs were entered into the Red Data Book of Ukraine and 7 species — to the Black Sea Red Data Book. 11 species of cancriforms dwelling not far from the island were entered in the Black Sea Biodiversity and Landscape Conservation Protocol to the Convention on the Protection of the Black Sea Against Pollution, ratified by Law of Ukraine No. 685-V dated 22.02.2007.

Fish fauna, containing 49 fish species is also characterized by unique diversity of species. Three fish species entered into the Red Data Book of Ukraine (the Black Sea horse *Hippocampus guttulatus microstephanus*, light drum *Umbriina cirrosa*, beluga *Huso huso*) and 17 fish species included into the Black Sea Red Data Book were registered in the coastal waters. 7 species are being protected since 1979 under Bern Convention on Wildlife Protection. 13 fish species registered in of the Zmiinyi Island coastal waters were included into the list of disappearing and rare species of the Black Sea Biodiversity and Landscape Conservation Protocol to the Convention on the Protection of the Black Sea Against Pollution.

Three species of the Black Sea dolphins (*Delphinus delphis*, *Phocoena phocoena*, *Tursiops truncatus*), entered in the list of disappearing and rare species the Black Sea Biological Diversity and Landscapes Preservation Protocol were registered in coastal waters of the Zmiinyi Island. Two of these species, common dolphin and Black Sea bottlenose dolphin, are also included into the Red Data Book of Ukraine

Thus, the Zmiinyi Island and the adjacent part of the Black Sea shelf are the area of biological diversity concentration without analogues within contemporary Ukraine with respect of the number of rare species and the unique species composition. Therefore the area could be a source of preservation, recreation and enrichment of flora and fauna gene pool of the north-western Black Sea.

History of cultural development of the Zmiinyi Island began in the ancient times, when myths and reality combined here. First historical references concerning the Zmiinyi Island, which today is an utmost south-west area of the territory of Ukraine, reach VIIth century BC, when it was included to the chain of trade and communication ways of the Black Sea colonies and Minor Asia metropolis and became the most famous place to honour “the best of the Achaeans”, the hero of Trojan mythological cycle — Achilles.

Ancient Greeks believed that it was here where the gateway to the Tartarus, the underworld of dead, where souls appeared before the lord of the other world Hades, was situated. From first centuries of new era the island lost its exterritorial status, getting the meaning of a boundary marker of the Roman Empire being in essence the completion of the Danube limes.

Later the island belonged to various historical state formations as follows: Byzantium, Kievan Rus and Galich, Italian trade republics, the Ottoman Porte and its Balkan vassals, the Russian Empire, Romania and USSR. For its long history the island had a lot of different names: Levke, Achill’s Island, Phylloxy, Phidonisi, Levka, Ilan-Ida, Sherpilor, Zmiinyi. In all times when it was used the Zmiinyi Island has remained an object of captious attention of several states on every historical stage of its exploration.

During these stormy two and a half thousand years of the island’s history, observation of a single principle of its territory usage not for life, but for devotion — first to God, then to State — has been retraced. Establishment of permanent residence on the island and formation of permanent residents of the island relates to time of Independence of Ukraine. In February 2007 Verkhovna Rada of Ukraine granted the status of an urban settlement Bile of Kiliya District, Odesa Region, to the residential complex located on the island. Infrastructure, aimed at provision of duly life conditions for local population has been formed on the island; post and bank establishments are working stably, new residential, scientific and medical centres are being built, building of church is planned, tourism and diving are being actively developed.

The period of Independence of Ukraine includes also actual realization of unique character of the Zmiinyi, marked by a number of legislation acts, aimed at support and protection of natural and cultural heritage of the island. By the Decree of President of Ukraine No. 1341/98 dated 09.11.1998 the Zmiinyi Island with adjacent 500 meter water area was declared general zoological reserve and natural monument of National significance having special nature conservation and scientific value. Due to unique geological origin of the island it was entered to the Register of geological monuments of Ukraine. Historical-archaeological complexes of the Zmiinyi Island form a part of

the State Register of National Heritage (historic monuments, monumental art and archaeology) under protection number 2194. In 2002 the island was included to the Register of European territories important for protection of birds and their life environment.

To create adequate living conditions for people and implement economic and other activities on the island, taking into account its uniqueness and conservation status, in 2002 the “Complex Program on Further Development of Infrastructure and Implementation of Economical Activity on The Zmiinyi Island and Continental Shelf” was developed and approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 713 dated 31.05.2002. By the Decree of government of Ukraine No. 1807 dated 27.12.2006 the validity term of the program was prolonged till 2011. Fulfilling the tasks, assigned by the aforesaid Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Education and Science (MES) of Ukraine by Order No. 440 dated 19.08.2002 appointed Odesa National I. I. Mechnikov University as the main institution of MES dealing with scientific researches on the island and the adjacent Black Sea shelf.

The history of studies conducted by the researchers of Odesa National I. I. Mechnikov University (Imperial Novorossiya University) is full of unique persons and remarkable results. The professors of Richelieu lyceum were originators. For instance, O. D. Nordman together with professor M. N. Murzakevych made a journey to Phidonisi and in that way became the first naturalist that visited the island. Archaeological discoveries of M. N. Murzakevych expanded the knowledge on the history of the island. His work “The Coins Found on Phidonisi Island” initiated historical, archaeological and numismatic studies on the island. They were further continued and evolved by famous historians and archaeologists of Odesa (Novorossiya) University — P. K. Brun, E. R. von Stern, M. F. Boltenko, P. O. Karyshkovskyy, S. A. Bulatovych and others.

In 1956 hydrobiological studies of the shelf area were carried out by the student of Odesa State I. I. Mechnikov University G. A. Solyanik, who did the practical work at Odesa biological research station. From 1973 A. I. Koryukov, assistant professor of zoology chair of the ONU, conducted his ornithological studies on the island. The Ornithological Research Station of the University was organised on the island to observe migration of birds.

Geologists and geographers of the ONU studied the problem issues of the regional geology of Zmiinyi area within the territory of the north-west Black Sea shelf and their solving by means of scientific researches in stratigraphy, sedimentology, geocology and geochemistry. The works by Profes-

essor I. M. Sulimov are dedicated to development of oil-and-gas content of the Black Sea shelf around the Zmiinyi Island. Professor Y. D. Shuyskyy grounds appropriateness of considering Zmiinyi an island, not a rock. Members of geological and geographical faculty of the ONU named after I. I. Mechnikov — P. I. Zhantalay, Y. M. Bilanchyn, I. O. Suchkov and M. Y. Tortyk participated in several surveys on the island with the aim to study the conditions of soil formation and to map soil cover of this unique piece of dry land in the Black Sea.

At different times the naturalists of the ONU named after I. I. Mechnikov conducted monitoring of island and sea ecosystems and studied biocoenoses with the purpose to preserve biological diversity in the island area. The works of professors M. M. Zelenetskyy, K. O. Vynogradov, V. O. Ivanytsia, V. D. Sevastyanov, researchers A. I. Korzyukov, V. V. Zamorov, T. V. Gudzenko, M. M. Dzhurtubayev, T. V. Vasylyeva, V. I. Medinets, N. V. Kovalova and other staff members of Odesa National I. I. Mechnikov University are widely known in scientific spheres.

Since 2002 a fundamentally new stage in research of the Zmiinyi Island, connected with implementation of regular stationary studies on the island has been commenced by Odesa National I. I. Mechnikov University.

The first step of Odesa National I. I. Mechnikov University as the Ministry of Education and Science appointed leading organisation to fulfil the tasks of the programme of further infrastructure development and introduction of economic activities on the Zmiinyi Island and continental shelf, was the development of legal basis for creation of scientific research station “The Zmiinyi Island” (SRSZI). In 2002 the Odesa National I. I. Mechnikov University has developed a set of basic documents regulating functioning of the SRSZI, on which basis Provision on the SRSZI was developed and approved by the Order of the Ministry of Education and Science (dated 13.12.2002 No.706). Being located on the island, the SRSZI is included into the structure of the Regional Centre for Integrated Monitoring and Ecological Studies (Head of the centre is V. I. Medinets) of scientific research branch (Vice Rector Professor V. O. Ivanytsia) of Odesa National I. I. Mechnikov University.

The second assignment, stipulated by the Program, consisted in creation of educational scientific complex with the background monitoring station. By the order of the Minister of Education and Science dated 13.12.2002 No.706 the scientific research complex comprising the SRSZI, background monitoring station, geological and geographical, biological and historical faculties of the university was established at the Odesa National I. I. Mechnikov University.

Within the period from 2003 up to the present time researchers the Odesa National I. I. Mechnikov University on the basis of the SRSZI have been carrying out investigations and studies in geobotany, soil science, geology, hydrology, hydrochemistry, hydrobiology, microbiology, ornithology, archaeology, astronomy, etc. on the Zmiinyi Island. During this time Odesa National I. I. Mechnikov University has been acting as an executor of seven scientific projects for the general amount of 1,7 million UAH, which were carried out upon the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine and State Fund of Fundamental Researches.

During 2003-2008 about 60 interdisciplinary research surveys were carried out by the researchers of Odesa National I. I. Mechnikov University on the Zmiinyi Island, in the course of which several tens of thousands samples on all directions of the studies were collected. Payment of all expenses, connected with the rent of ship, costs on transportation and business trips of officials, purchase of reagents and all necessary equipment was made using the special budget fund of the Odesa National I. I. Mechnikov University. Total expenses for 2003-2008 years made about 1 million UAH.

Significant part of the results, obtained by the researchers of Odesa National I. I. Mechnikov University during the complex surveys of the island and adjacent sea waters are resonant, unique and principally new.

For the first time a soil map of the island territory was made and the current ecological and geochemical conditions assessed.

In the process of birds migration monitoring 9 bird species was registered within the territory of Ukraine for the first time. For the first time pygmy spider *Oedothorax apicatus* was found on the island. For the first time the taxonomic structure of the Zmiinyi butterflies was determined. One of the discovered types of mites — *Antennoseius ponticus* was described as the new for the science.

35 types of flora, which had never been indicated by researchers, were discovered in the island cover. For the first time study of the island lichens was carried out. 71 species of lichens were found on the Zmiinyi Island, 3 of which were new for the territory of Ukraine.

For the first time presence of a special group of microalgae consisting of 23 potentially toxic species that developed annually in the Zmiinyi water area in 2003-2006 was registered in the island area. For the first time the detailed list of fish fauna and benthos species found in coastal waters around the Zmiinyi Island was made. First for the north-west part of the Black Sea and for the sea waters of Ukraine as a whole, *Gobius paganellus* was registered in coastal waters of the Zmiinyi Island. For the first time mussels and rapa whelk resources

were assessed, typical and quantitative characteristics of bacterial plankton of coastal waters were researched and composition of bottom sediments were studied.

On requests of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Ministry of Foreign Affairs of Ukraine, Ministry of Natural Environment Protection, Odesa Regional State Administration, Odesa Regional Council and Odesa Regional Utilities Enterprise “Ostrivne” on the basis of results from the surveys the researchers of the Odesa National I. I. Mechnikov University prepared materials about the state of natural and biological resources of the Zmiinyi and adjacent part of the Black Sea. These materials are used for implementation of administrative and economic measures concerning development of infrastructure of the Zmiinyi Island, for the international negotiations on the matter of determination of status of the Zmiinyi Island, substantiation of financing amount and execution of natural protection measures on the Zmiinyi Island, sustainable use and protection of the natural resources, as well as planning of measures related to preservation of biological diversity of marine coastal ecosystem and upgrading the conservation status of the general state zoological reserve “Zmiinyi Island”

Special attention should be paid to research of history and archaeology of the Zmiinyi Island, conducted by young scientists of Odesa National I. I. Mechnikov University under supervision of Professor O.V. Smyntyna. Scientific novelty of the results received by them, first of all is conditioned by application of a specific approach to historical interpretation of facts and events, based on the theory of living space exploitation, developed by the head of the research group. Cycle of works of the author in this sphere, awarded with premium for young scientist by President of Ukraine and scholarships from Verkhovna Rada of Ukraine and Cabinets of Ministers of Ukraine, was funded within grants of President of Ukraine for young scientists.

An outstanding contribution to the studies of the Zmiinyi Island is the scientific work of the staff of the Scientific Library of Odesa National I. I. Mechnikov University (Director of the library — M. O. Podrezova), who gathered information about literature, devoted to the Zmiinyi Island from old printings of the XVI century to modern publications. They considered law sources, scientific legal publications, works of ancient authors, statements of travellers, cartographic materials and reference works, containing significant scope of information in archaeology, history, geography and other sciences. Archive documents for promotion of protection of interests of Ukraine concerning the Zmiinyi Island were first found, researched and transferred for usage to the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine and the

Ministry expressed their gratitude to Odesa National I. I. Mechnikov University in writing.

Scientific novelty, urgency and importance of the results of the studies received by the scientists of Odesa National I. I. Mechnikov University put the question concerning their generalisation and wide publicity with a purpose to strengthening of safety and authority of Ukraine in the international arena.

Interdisciplinary integrated scientific project “The Zmiinyi Island” of Odesa National I. I. Mechnikov University (author of idea and head of the project is V. A. Smyntyna) represents an original group consisting of five problematic monographic scientific publications, summarizing results of research surveys of the island by the University staff up to 2008:

The Zmiinyi Island. Information Sources (executive editor M. O. Podrezova).

The Zmiinyi Island. History and Archaeology (executive editor O. V. Smyntyna).

The Zmiinyi Island. Flora and Fauna (executive editor V. O. Ivanytsia).

The Zmiinyi Island. Abiotic Characteristics (executive editor V. I. Medinets).

The Zmiinyi Island. Ecosystem of Coastal Waters (executive editor V. I. Medinets).

The majority of unique results and materials received and provided in the monographs of the scientific project “The Zmiinyi Island” are being published for the first time.

Head of the project is deeply thankful to all scientists, postgraduates and students of Odesa National I. I. Mechnikov University the staff members of other organisations, who participated in surveys on the Zmiinyi Island, provided functioning of scientific and research station “The Zmiinyi Island” that helped to obtain unique data presented in the scientific project “The Zmiinyi Island”.

Head of the scientific project “The Zmiinyi Island”
Rector of Odesa National I. I. Mechnikov University
Laureate of a State Premium of Ukraine in the field
of science and technology,
Honoured Worker of science and technology of Ukraine,
DrSc (physics and mathematics), Professor **V. A. SMYNTYNA**

Вступ

Розбудова сучасної України та створення передумов для сталого розвитку завтрашніх поколінь української нації неможливо без глибокого переосмислення минувшини нашої держави, усвідомлення цінності та неповторності нашої історичної спадщини.

Острів Зміїний є одним з унікальних її компонентів, визначення ролі якого в культурному процесі на півдні сучасної України останніми роками стало предметом дискусій, далеких від суто наукових. Неповторна культурна спадщина острова насправді ж дає неоціненну можливість пролити світло на особливості використання специфічної острівної екосистеми мешканцями Північно-Західного Причорномор'я від античності до наших днів та зрозуміти на цій підставі перспективи подальшого плідного практичного використання можливостей даної екологічної ніші.

Важливою складовою цього процесу була у давнину й залишається до наших днів ментальна картина острова, що формується у відповідності до значення острова у системі освоєння північно-західної частини Причорноморського жилого простору та, в

Рис. 2. К. Ш. де Пейсонель (1727–1790)

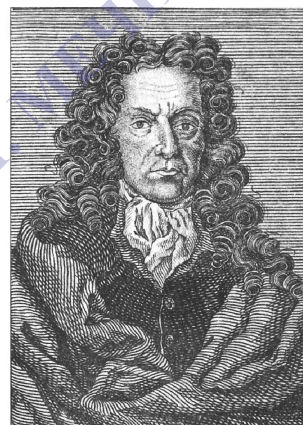

Рис. 1. К. Целларіус (1638–1707)

свою чергу, накладає специфічний відбиток на історико-культурні та, у новітній час, й геополітичні процеси в даному регіоні. Будучи замкненим за своєю природою простором, що безперервно освоюється щонайменше з VII ст. до н. е. групами населення, які були глибоко не схожі за своєю культурою, побутом та світоглядом, Зміїний в той же час являє собою унікальний приклад дотримання протягом щонайменше двох з половиною тисяч років єдиного принципу використання острова не для життя, а для служіння — спочатку богам, а згодом державі. Протягом всього часу свого використання

острів Зміїний демонструє унікальний за своєю природою космополітизм, залишаючись при цьому об'єктом прискіпливої уваги відразу декількох держав на кожному історичному етапі його освоєння.

Рис. 3. Я. П. Потоцький (1761–1815)

Відтак актуальність всебічного дослідження о. Зміїного як унікального археологічного, історико-культурного та природного об'єкта не викликає сумнівів. Історико-археологічні комплекси острова входять до Державного реєстру національного надбання (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) за охоронним № 2194.

Стан наукової розробки теми, проте, навряд чи можна визнати цілком задовільним. Острів Зміїний раз у раз опинявся в центрі уваги археологів, істориків, краєзнавців, професіоналів та аматорів, що не призвело до створення його узагальнюючої історії. Перші описи острова були зроблені ще у середньовіччі в зв'язку з активізацією мореплавства поблизу цього географічного об'єкту.

Наукове обстеження острова розпочинається у новий час після входження острова до складу Російської імперії.

Незважаючи на те, що острів відвідувався неодноразово, практично єдиною спробою системного опису знайдених там культурних об'єктів та відтворення на цій підставі античної історії острова стала праця М. Н. Мурзакевича¹. Наприкінці ХІХ — в першій половині ХХ століття увага до відтворення унікальної історії освоєння острова різко спадає. Новий етап наукового дослідження острова розпочинається наприкінці 60-х рр. ХХ ст., коли на острові розпочинаються польові археологічні дослідження. Серією експедицій Одеського археологічного музею НАН України (1968 р. під керівництвом С. А. Булатович², з 1988 р. під керівництвом С. Б. Охотнікова за участю членів підводного археологічного клубу “Наварекс” та італійського аматорського клубу археологів-підводників³) були знайдені якорі кораблів стародавніх греків, репрезентативні керамічні та нумізматычні комплекси.

Рис. 4. Е. Д. Кларк (1769–1822)

Багаторічні їх результати були нещодавно узагальнені керівником розкопок та підводних археологічних досліджень на острові С. Б. Охотніковим разом із А. С. Островерховим⁴. Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. спостерігається нове пожвавлення уваги до острова, але вже в контексті краєзнавчих досліджень⁵. В той же час, незважаючи на наявність серії змістовних та репрезентативних робіт, де розглядаються окремі аспекти культури й побуту освоювачів острова, сьогодні все ще бракує системного викладу історії використання даного простору в контексті загальної системи освоєння Північно-Західного Причорномор'я.

Потребує ретельного відтворення й сама історія дослідження унікальних комплексів артефактів античної й середньовічної доби та пам'яток культури нового часу, яка, за виключенням історіографічних розвідок І. В. Тункіної⁶, не ставала предметом спеціальної уваги у фаховій літературі, незважаючи на свою унікальність.

В роки незалежності України науковці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова під керівництвом ректора В. А. Сминтини започатковують фундаментальну комплексну міждисциплінарну науково-дослідну програму всебічного вивчення острова Зміїного як унікального природного, археологічного та історико-культурного об'єкта. Результатом цих робіт став науковий проект "Острів Зміїний" (автор ідеї та керівник проекту ректор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Лауреат державної Премії України в галузі науки і техніки, Заслужений діяч науки і техніки України, д. ф.-м. н., проф. В. А. Сминтина).

У даному томі узагальнені результати тривалих досліджень археологічної та історико-культурної спадщини острова. В роботі О. В. Сминтини (передмова, підсумки) представлені теоретичні підходи визначення історико-культурної своєрідності простору о. Зміїного та створення його ментальної карти. Вона висвітлює також особливості ментальної карти острова у первісну добу (розділ І).

Рис. 5. І. П. Море де Бларамберг (1772–1831)

Рис. 6. Е. Е. Кюлер (1765–1838)

С. Б. Охотніков (розділ II) узагальнив результати власних польових досліджень як керівника наукової експедиції Одеського археологічного музею НАН України на острові за останні 20 років, дав вичерпний нарис знахідок античної й середньовічної доби на острові (будівельних залишків, кераміки, прикрас, монет тощо), визначив специфіку культової практики, пов'язаної зі вшануванням Ахілла на острові.

Керівник підводного археологічного клубу “Наварекс” О. І. Терешенко (розділ III) окреслив особливості методики польової підводної археологічної практики, що її творчо розробили члени клубу, та висвітлив основні напрямки й результати їх діяльності в акваторії острова Зміїного за останні 20 років.

Молоді науковці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (О. В. Сминтина, К. С. Ліпатов, А. В. Гончаренко, О. Ю. Штепко) створили нарис історії освоєння острова у пізньосередньовіччі та у модерну добу (розділ IV).

В результаті стає можливим визначити відмітні риси в історії людності, чия історична доля була пов'язана з островом, та виявити динаміку системи сприйняття острова населенням прилеглих територій від античності до наших днів (післямова).

Наукова новизна одержаних результатів зумовлюється, насамперед, обранням специфічного підходу до історичної інтерпретації фактів, явищ та подій, що базується на теорії освоєння жилого простору⁷. Сподіваємося, що цей том стане підґрунтям для подальших творчих наукових пошуків та інтеграції зусиль спеціалістів в галузі гуманітарних та природничих наук.

Рис. 8. І. І. Толстой (1880–1954)

Рис. 7. М. Н. Мурзакевич (1806–1883)

Примітки

¹ Мурзакевич Н. Н. Поездка на остров Левки, или Фидониси, в 1841 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 549–562.

² Булатович С. А. Отчёт о разведке на острове Змеином в 1968 г. // НА ОАМ АН Украины, инв. № 83361.; Булатович С. А. Античные находки на о. Змеиный //

Проблемы археологии Северного Причерноморья : (к 100-летию основания Херсонского музея древностей) : Тезисы докладов юбилейной конференции. — Херсон, 1990. — Ч. 2. — С. 56–57 ; Булатович С. А. Монетные находки на острове Левке // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1971. — Вып. 7. — С. 212–225.

³ Охотников С. Б. Отчёт о работах Черноморского отряда ОАМ АН Украины на острове Змеином в 1988–1989 гг. // НА ОАМ АН Украины, инв. № 90657 ; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Геммы и перстни из святилища на Левке // Древнее Причерноморье : П чтения памяти проф. П. О. Карышковского : Тезисы докладов юбилейной конференции 9–11 марта 1991 г. — Одесса, 1991. — С. 69–71 ; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 123–131 ; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Остров Левке (Змеиний). Итоги и задачи исследований // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР : Тези доповідей XX Республіканської конференції. — К., 1989. — С. 161–164 ; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Подводные археологические исследования в северо-западной части Черного моря // Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. — М., 1991. — Вып. 2. — С. 20.

⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — Киев, 1993.

⁵ Сухой Л. Н. Памятники острова Змеиний. — Одесса, 2003.

⁶ Тункина И. В. К истории изучения острова Фидониси (Змеиний) в конце XVIII — середине XIX в. // Питерский археологический вестник. — 1992. — № 2. — С. 23–62.

⁷ Сминтина О. В. Екологічні основи відтворення регіональної історії // Історія України : маловідомі імена, події, факти : збірник статей. — Вып. 7. — К., 1999. — С. 167–171 ; Сминтина О. В. Поняття жилого простору в контексті дослідження ранньомезолітичних культур степової України // Археологія. — 2002. — № 1. — С. 44–51 ; Smyntyna O. V. The living space exploitation concept as an instrument of prehistoric social culture study // 5th World Archaeological Congress. Program and Abstracts. — Washington, 2003. — P. 215.

Розділ 1

ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ В ПЕРВІСНУ ДОБУ

Осмислюючи значення острова Зміїного в історії населення Північного Причорномор'я від найдавніших часів до сьогодення, сучасна історична наука, палеографія та археологія традиційно розпочинають його історію з проникнення сюди давньогрецьких колоністів наприкінці VII ст. до н. е. Не менш стереотипним є й сприйняття Зміїного як острова. В той же час жодна з історико-археологічних робіт, присвячених Зміїному, не враховує такого вкрай важливого для розуміння ходи історико-культурного процесу в Чорноморсько-Середземноморському регіоні, як коливання рівня моря.

Сучасна денна поверхня острова Зміїного розташована приблизно на 40 м над рівнем моря, а сучасні глибини моря в даному районі не перевищують 100 м. Проте за останні 30 тис. років (тобто за період, коли Північне Причорномор'я починає систематично освоюватися мисливцями, збирачами та рибалками, що проникають сюди з суміжних територій Центральної та Східної Європи) рівень Чорного моря змінювався неодноразово в ході трансгресій та регресій, спричинених глобальними змінами клімату. Характер та хід цих процесів, їхні регіональні особливості та відбиття в системі культурно-історичної адаптації місцевого населення широко дискутуються останніми роками у світовій науці¹.

Екстраполяція сучасної бази даних щодо коливання рівня змін Чорного моря та зміни берегової лінії північно-причорноморського узбережжя на район острова Зміїного дає можливість визначити період максимального наближення острова до берегової лінії у передісторичний час. Найвірогідніше, це мало місце в час максимального похолодання в плейстоцені близько 18 тис. років тому, коли рівень моря понизився до сучасних позначок $-80 \dots -100$ м (новоевксинська регресія)². Не виключено, що в на той момент острів Зміїний знаходився у безпосередній близькості до берегової лінії того часу та був свого роду цілком оригінальним географічним репером природного походження для населення, яке, судячи за даними археологічного дослідження пізньопалеолітичних і ранньомезолітичних пам'яток території сучасної Румунії, Болгарії, Українського Подунав'я та Гірського Криму, відносно

активно мандрувало просторами, що сьогодні вкриті водами Чорного моря, переважно у напрямку із заходу на схід³. Навряд чи можна ставити питання про освоєння Зміїного в той час, адже його вірогідна віддаленість від давньої берегової лінії та підвищення над рівнем моря часів пізньоноевксинської регресії, скоріш за все, робили цей простір мало привабливим та слабо доступним для ранньопервісних мисливців, збирачів та рибалок заключних фаз плейстоцену. Проте цей географічний об'єкт навряд чи міг бути забутим у міфології мігрантів, в тому числі космогонічній та історичній, отже не можна виключити можливість його відбиття й у образотворчій діяльності цих колективів та їх нащадків, що освоюють Північно-Західне Причорномор'я, Гірський Крим та, можливо, Північний Кавказ на початку раннього голоцену. Відтак актуальним сьогодні завданням залишається виявлення артефактів, що семантично можуть бути пов'язані з цим процесом.

Відносно інтенсивне підняття рівня моря, що йде слідом за новоевксинською регресією на початку голоцену та інтерпретується останніми роками прихильниками гіпотези В. Раєна як Чорноморський Потоп, викликало значне переміщення берегової лінії на північний захід по відношенню до Зміїного. В результаті переривається звичний шлях міграції з території сучасної Румунії й Болгарії на схід, а острів остаточно залишається поза зоною безпосередньої видимості мешканців Чорноморського узбережжя.

Розвиток чорноморського басейну в пізньопервісний час був пов'язаний з подальшим підняттям рівня моря (новочорноморська трансгресія) та віддаленням острова від берегової лінії⁴. Саме тому згадки про острів не зберігаються в усних переказах кочівників Північного Причорномор'я епохи бронзи та раннього залізного віку, які, судячи за письмовими джерелами давньогрецького походження, були добре відомі населенню античних полісів даного регіону.

Отже, сьогодні можна стверджувати, що свій статус острів Зміїний набуває від самого початку свого утворення в ході новітніх геотектонічних процесів. В первісну добу у відповідності до осциляції рівня моря та змін берегової смуги змінюється лише ступінь віддаленості острова від берегової лінії. Це відбивалося на ступені обізнаності з ним населення, яке проживало поблизу та мандрувало прилеглими обширами, та відображалося у ментальній карті світу, що, найвірогідніше, могло фіксуватися у міфології та образотворчому мистецтві давніх освоювачів Північного Причорномор'я.

Примітки

¹ Extended Abstracts of 1st Plenary Meeting and Field Trip of UNESCO-IGCP 521 project “Black Sea — Mediterranean Corridor during 30 kyr BP : sea level change and human adaptation”. — Istanbul, 2005 ; Extended Abstracts of 2nd Plenary Meeting and Field Trip of UNESCO-IGCP 521 project “Black Sea — Mediterranean Corridor during 30 kyr BP : sea level change and human adaptation”. — Odessa, 2006 ; Ryan W. B. F., Major C. O., Lericolais G., Goldstein S. L. Catastrophic Flooding of the Black Sea // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. — 2003. — Vol. 31 — P. 525–554.

² Федоров П. В. Плейстоцен Понто-Каспия. — М., 1978 ; The Black Sea Flood Question : Changes in Coastline, Climate and Human Settlement. — Dordrecht, 2006.

³ Смынтына Е. В. Палеоэкологическое районирование степной Украины в эпоху раннего мезолита // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 463–475 ; Смынтына О. В. Перші мешканці Українського Нижнього Подунав'я : до проблеми первинного залюднення території сучасної України // Матеріали V Конгресу Міжнародної Асоціації українців. Історія : Збірник наукових праць. Частина 1. — Чернівці : Рута, 2003. — С. 9–12.

⁴ Невесский Е. Н. К вопросу о новейшей черноморской трансгрессии // Труды Института океанологии АН СССР. — 1958. — Т. 28. — С. 23–29.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМ. П. П. МОКРУХОВА

Розділ 2

**ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ:
ВІХИ АНТИЧНОЇ І СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ІСТОРІЇ
ТА КУЛЬТУРИ**

Taceat de Achillo, qui non est Homerus
(Нехай мовчить про Ахілла той, хто не равний Гомеру)

**2.1. ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ
В VII СТ. ДО Н. Е. — VI СТ. Н. Е.****2.1.1. Письмові джерела**

Вплив гомерівського епосу на духовне життя давніх греків був досить великим. Герої “Іліади” користувалися широкою популярністю, їх ідеалізували, запроваджували культу heros-theos. Особливою пошаною користувалося ім’я Ахілла, який був обожнений після своєї смерті. За свідченнями давніх авторів (Philostr. Heroic. XIX, 14; Paus., VI, 23; 2; III, 20, 8; 24, 5), щорічні свята на його честь проводилися в Спарті, Еліді, Аркадії, Олімпії. В Таренті був споруджений храм Ахілла, в Коринфі, Танагрі, Візантії, Еріфрах функціонували його святилища. В Фессалії за велінням Додонського оракула йому приносили жертви. На Сигейському мисі локалізували його гробницю та поселення Ахіллеон з храмовою статуєю, де його вшановували як бога та героя не тільки мешканці країни, але й представники посольств. В Мілеті був героон Ахілла з присвяченим йому джерелом¹.

Його зображення зустрічаються на численних пам’ятках мистецтва Стародавньої Греції: вазописі, скульптурі, мозаїках и т. ін.²

Не менш відомим був герой і на окраїні тогочасної ойкумени — в Північному Причорномор’ї, де також були численні пам’ятки та місця, пов’язані з його ім’ям³.

Але, очевидно, найбільш значним і відомим було святилище на острові Левке (ΛΕΥΚΗ). Найдавніша згадка про нього належить до VII ст. до н. е. (Arctin. Aethiop, ap Procl Chrest. II), в якій говориться: “Фетіда,

прийшовши з музами і сестрами, оплакує сина, і після цього, викравши сина з вогню, переносить на Білий острів”. Місцезнаходження даного острова тут не вказано, і довгий час цей пасаж трактувався в суто міфологічному значенні, без точної географічної прив’язки.

З урахуванням нових даних про час життя поета (середина VII ст. до н. е.) можна припускати, що він мав на увазі вже не суто легендарний притулок героя, а конкретний острів, який був відкритий в ході грецької колонізації Північного Причорномор’я, що прийшлася саме на середину — другу половину VII ст. до н. е.⁴ Безсумнівно, що в той самий час сформувався переконання, що “Білий”, “світло-сяючий” острів “блаженних”, на якому мешкав Ахілл, належить до місця, що знаходиться на шляху всіх кораблів, які йдуть на північ Понту, тобто в Скіфію. Про це прямо свідчить Алкей (Alc. Fr. 48B), поет кінця VII — VI ст. до н. е.: “О Ахілл, володар землі скіфської!”

Таким місцем був, як підтверджують і більш пізні джерела, сучасний острів Зміїний в Чорному морі. Про нього, тобто Левке, “Білий берег”, “острів Ахілла”, “Ахіллову землю”, йде мова в тому чи іншому контексті у багатьох античних авторів (Pind: Nem., IV, 48–50; Ps. — Scyl., 68; Aristot., Epith., 5; Antig. Car., CXXII (134); Nicandr., fr. 58; Strabo, II, 5, 22; VII, 3, 16; Plin., NH, IV, 83, 93; Pomp. Mela, II, 98; III, 108; Dion. Perieg., 541–553; Paus., III, 19, 11; Ptol., III, 10, 8; Arr., PPE, 32–34; Philostr., Heroic., XIX, 16, 18, 20; Clem. Rom., Recogn., X, 25; Hom., VI, XXII; Amm. Marc., Res gestae, XXII, 8, 35; Avien., Descript., orb. 720–733; Anon., PPE., 90–92; Prisc. Perieg., 356, 557; Steph. Byz., s. v. Αχιλλειος δρομος; Eurip., Andr., 1260–1262; Hesych. Lex. s. v. Alex.; Lycophr., Alex., 186–201; Max. Tyr. Philosoph., XV, 7; Dion Chrys., Or., XXXVI; Conon, XVIII, 18; Ovid., Ibis, 329; Ps. Scymn., 785–796; Appollod., Epitom., V, 5; Гай Юлій Солін, Збірка визначних пам’яток, XIX, 1; Mart. Capel. VI, 663). Відомі також різноманітні схолії та коментарі до них (Schol. ad Pind. Nem., IV, 79; Schol. ad Eurip. Andr., 1260, 1262; Schol. ad Dion. Perieg., 541; Comment. ad Dion. Perieg., 306; Eustath., Schol. ad Dion. Perieg., 306–541; Tzetzes, Comment. ad Lycophr. Cass., 186–188; Schol. ad Lycophr., Alex., 186; Chrest ad Strabo., VII, 3, 16).

Їх свідчення дозволяють припустити, що саме на Зміїному культ Ахілла був сформований і набув багатьох рис, які в подальшому розповсюдилися і в інших місцях його шанування в Північному Причорномор’ї. Дані письмової традиції доповнюються й археологічним матеріалом, отриманим в результаті більше ніж 200-річного вивчення острова.

2.1.2. Дослідження та наукові роботи

Після загибелі античної цивілізації літературні джерела про Левке зникають. Перша згадка про острів в середньовіччі належить до середини XIII століття. В італійському портолані “Compasso de Navigare”, що був складений в Пізі в 1250–1265 рр. і частково доповнений в 1296 році, він називається *Filoxia* і розміщений на відстані 30 миль від Сулінського гирла Дунаю⁵. З тих пір острів позначається практично на всіх картах і портоланах XIII–XVII ст., де він носить назву *Fidonixi* (П. Веконте, 1313 р.), *Fidinisi*, *Fidonis*, *Fudnis* або *Fudonis i*, нарешті, *Fidonisi*, під якою він і став відомим світовій науці.⁶ Неважко помітити, що навіть у викривленому звучанні в перекладі з грецької це означає “Зміїний острів”. Ця назва перейшла в подальшому до турків, у яких вона звучала як *Plan-adasi*⁷.

В 1775 р. острів потрапляє у поле зору професіоналів-картографів Росії. Він згадується в “Атласе Чорного и Азовского морей” П. В. Пустошкіна⁸. Однак початком історії його наукового вивчення як пам’ятки античної культури треба, очевидно, вважати 1784 р., коли відомий письменник і вчений граф Ян Ротоскі звернув увагу на Зміїний як на можливе місцезнаходження храму Ахілла⁹. В 1801 р. І. М. Будищевим був знятий план острова з “розвалами давньої будівлі”, а в 1823 р. капітан-лейтенант М. Д. Критський за завданням Петербурзької академії наук зробив топографію “Фідонісія”, де також відмітив залишки прямокутної в плані споруди. Він провів невеликі розкопки, зібрав декілька мармурових архітектурних фрагментів, в приналежності яких до античного періоду не сумнівався. Його матеріали були спочатку пред’явлені академіку Ф. І. Кругу (Ph. Krug), а потім передані академіку Е. Е. Кьолеру (H. K. E. Köhler). Останній і запровадив їх разом з планом до наукового обігу, зробивши святилище Ахілла на острові Левке повсюдно відомим. Він же вперше поставив питання про існування на Чорному морі двох святилищ Ахілла: одного на Зміїному, іншого — на о. Березань¹⁰ (рис. 2.1).

Але, на жаль, подальша доля визначної пам’ятки виявилася сумною. В 1837 р. на Зміїному почали споруджувати маяк, і для цього використовували каміння від храму, існування якого припускалося на острові. Весь фундамент, відзначений М. Д. Критським, був розібраний, залишилися тільки мармурові деталі, черепиця і т. д., що лежали в безладі. Засноване в 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС) намагалося усіма доступними засобами досліджувати острів.

Цього ж року на Зміїному засновано карантинний пост, і його чиновники проводили самостійні розкопки, а знайдені речі їх зобов'язали передавати до Одеси. Насправді, багато з предметів було вкрадено, а до музею потрапили тільки деякі з них. Серед тих, хто подарував Одеському музею археологічні знахідки, були чиновники П. В. Соловйов, О. Алексєєв, купець Д. Сідері¹¹. Але аматорські розкопки, де особливу активність проявив П. Ситников, який не вів жодної документації, тривали до 1852 р. ОТІС, схвильоване станом пам'ятки, за пропозицією його секретаря М. Н. Мурзакевича організувало наукову експедицію, яку він сам і очолив (рис. 2.2). На острові вона застала повну картину руйнувань. Тим не менш, в закладеному шурфі виявлені монети, геми, залишки еллінського напису.

Рис. 2.2. М. Н. Мурзакевич — керівник першої археологічної експедиції

Рис. 2.1. Е. Кьолер — автор першої наукової статті про острів

М. Н. Мурзакевичу належить честь першої публікації археологічного, і в тому числі нумізматичного матеріалу зі Зміїного¹². На протязі майже 140 років практично тільки на них базувалися висновки вчених, які так чи інакше трактували існування храму Ахілла на Левке. В 1856 р. англійцями Спраттом і Міллардом знятий план острова, де вони відзначили залишки старожитностей і написи (ЦДА ВМФ Росії. Ф. 1331, оп. 9, спр. 142). Ці написи — один, присвячений Ахіллу, та інший — декрет на честь невідомого ольвіюполіта — були опубліковані Е. Еггером, В. В. Латишевим, Г. Точілеску¹³.

Е. Р. Штерн розглянув деякі графіті, де згадувався Ахілл¹⁴, а Б. В. Фармаков-

ський дав мистецтвознавчий аналіз двох фрагментів червонофігурних посудин¹⁵.

В 1894 р. Г. Попа-Лиссяну присвятив Зміїному (румунською Șerpilor) спеціальну статтю, що була перевидана через деякий час, де він згадав два написи, декілька монет, зробив огляд античних джерел¹⁶.

Не враховуючи деяких різночитань при публікації вже згаданих написів, основна дискусія цього періоду концентрувалася навколо існування в Чорному морі не одного, а двох острівних святилищ Ахілла. Про те, що їх було саме два — друге на Березані (Борисфені) — писав ще Е. Е. Кьолер. В. В. Латишев у своїх же роботах вважав, що джерела римського часу відображають не незалежну традицію, а тільки туманні уявлення їх авторів про північ Понту.

До гіпотези про існування двох островів приєднався Е. Міннз¹⁷, а потім М. І. Ростовцев¹⁸ в рецензії на книгу І. І. Толстого¹⁹. Останній, підсумувавши дані про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї, проте, не задіяв епіграфічний (присвяти Ахіллу) та нумізматичний матеріал, що вже тоді був відомий і походив з Березані.

Відзначимо також широке дослідження Е. Діля, де він зібрав і повному інтерпретував всі свідчення про острів, які були на той час, розглянув витoki зародження культу Ахілла Понтарха. Пізніше ця стаття в дещо зміненому вигляді була передрукована²⁰.

В 1931 р. Р. Калінеску у зведеній статті згадав про природознавчі експедиції на острів, повторив дані античних авторів, однак археологічний матеріал у нього представлений досить мізерно²¹. Це, зрештою, і не дивно. Як уже відзначалось, з другої половини ХІХ ст. він практично не поповнювався. Відвідування острова Г. Точілеску в 1891 р., П. П. Нікореску в 30-ті роки ХХ століття нічого нового не принесли.

Стаття О. М. Зографа, що вийшла в 1941 р, довгий час залишалася останньою науковою роботою про острів. В ній він уточнив і конкретизував склад монетних знахідок зі святилища Ахілла, зіставив їх з іншими відомими місцями²².

В 1945 р. о. Зміїний досліджував Л. Д. Дмитров, але свідчення про його результати мінімальні²³.

Тільки в 1964 р. відбулася друга після 1841 р. цілеспрямована археологічна експедиція. На острові заклали декілька шурфів, виявили амфори з клеймами, черепицю, архітектурну теракоту²⁴.

В 1968 р. відбулася експедиція, організована Одеським археологічним музеєм, під керівництвом С. А. Булатович²⁵. Знайдені клейма ам-

фор, римських легіонів на черепиці, кераміка. Підводні занурення так само, як і в 1964 р., результатів не дали.

Починаючи з 70-х років минулого століття інтерес до Зміїного підвищився. Виходить стаття Н. О. Лейпунської, де авторка залучила всі відомі на той момент археологічні та епіграфічні матеріали²⁶. Нумізматичні знахідки стали предметом спеціального дослідження С. А. Булатович²⁷. І. Б. Клейманом опубліковані теракоти, знайдені ще в XIX ст.²⁸ В низці праць цього часу під різними кутами зору також надаються свідчення про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї²⁹.

В працях Г. С. Русяєвої та В. М. Отрешко розглядалися питання, пов'язані з розповсюдженням культу Ахілла, значення бога-героя в іпостасі Понтарха для Ольвійського полісу³⁰. В. П. Яйленко перевидуються графіті з Левке, куди включені і нові знахідки³¹.

80-ті роки XX століття відзначаються також появою декількох праць узагальнюючого характеру, присвячених культу Ахілла³². Особливо відзначимо статтю Х. Хоммеля, в якій він на основі ретельного аналізу дійшов висновку, що поклоніння Ахіллу пов'язане з ідеєю загробного світу, а потім і з іншими іпостасями, головним серед яких стало протегування над Понтом. Аналізу ольвійських монет зі Зміїного, в тому числі раніше неопублікованих, присвячена стаття П. Й. Каришковського³³.

Пізніше з'являються праці в основному довідкового характеру, де підсумовувалися свідчення про Левке³⁴.

І, нарешті, в 1988 р. наступає новий етап археологічних досліджень на острові — починає працювати експедиція Одеського археологічного музею, яка проводить не тільки наземні, але й підводні дослідження³⁵. Ці роботи проводилися спочатку спільно з молодіжним науково-дослідницьким центром "Понт Евксинський" (І. Мельник, П. Гончарук), "Archeoclubo d'Italia" (м. Піза, Італія), до сьогодні проводяться клубом "Наварекс" (Ю. Мурзін, С. Грабовецький, О. Терещенко), підводною експедицією "Філоксія".

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. острів Левке стає об'єктом пильної уваги вчених, що було обумовлено, не в останню чергу, проведенням регулярних експедицій. Перевидається декрет на честь невідомого ольвіополіта, пов'язаний з Левке³⁶, розробляються питання розвитку та сутності культу бога-героя³⁷.

У зв'язку з новими знахідками на о. Березань присвят Ахіллу виникає думка, вже, очевидно, остаточна, що в перші століття нашої ери тут, крім Левке, існувало ще одне святилище³⁸. Виходять публікації, де підсумовуються вже відомі дані³⁹.

І нарешті, в 1993 р. виходить поки що єдина монографія про острів Левке та святилище на ньому, де узагальнені чи публікуються вперше всі відомі письмові та археологічні джерела⁴⁰ (рис. 2.3). Треба відзначи-

Рис. 2.3. С. Б. Охотніков — автор першої монографії про святилище Ахілла на Левке

чити, що фонд останніх постійно поповнюється, і це знаходить відображення у багатьох статтях (всього їх понад 30), але серед них треба відмітити тільки найбільш важливі, особливо ті, що стосуються підводних досліджень. Адже за їх допомогою підтверджені свідчення античних авторів про популярність храму Ахілла в стародавньому світі та про зручні морські стоянки на острові Левке⁴¹.

На початку ХХІ ст. з'являється низка статей та розділів монографій, які опубліковані в різних країнах: Україні, Росії, Великобританії, Німеччині, Нідерландах, Румунії. В них розкриваються початкові етапи археологічного вивчення Зміїного, робиться спроба реконструкції зовнішнього архітектурного вигляду власне храму,

наведені компілятивні дані про роботу експедицій та інші свідчення про острів^{41а} і, нарешті, узагальнюються результати багаторічних розкопок цієї унікальної пам'ятки^{41б}.

Підводячи підсумки даного огляду, треба визнати, що завдяки багатій літературній традиції, острів Зміїний завжди знаходився у сфері уваги вчених. Але інтерес до проблем цієї унікальної пам'ятки то підвищувався, то схидав нанівець, в силу чого ці дослідження страждали дискретністю, неповнотою археологічного матеріалу. Негативно на це вплинула віддаленість Левке, сучасне будівництво, яке знищило майже всі сліди святилища. Однак, спираючись на письмову традицію, залучаючи археологічний матеріал як минулих розкопок, так і тих, що проводяться у наш час, а також використовуючи висновки наших попередників, можна скласти досить повне уявлення як про

самий острів Ахілла, так і про характер культових обрядів, що на ньому справлялися.

2.1.3. Розташування та природні умови острова Левке

Неординарність зовнішнього вигляду острова, піднесеного у вигляді величезної скелі посеред відкритого моря, відзначалася і античними авторами, які вважали, що “його підняла... Фетіда (Thetis) для свого сина” (Агг., РРЕ, 32), “...Фетіда звернулася до Посейдона з проханням підняти з глибини моря якийсь острів, на якому вони (Ахілл і Олена. — *Авт.*) змогли би поселитися, тому що поблизу Іліону не було для них жодного придатного місця... Помітивши, що ріки Термодонт, Борисфен та Істр виливаються в море нестримними потоками, що течуть вічно, Посейдон загатив мул, який несуть ріки зі Скіфії в море, і створив згаданий острів, міцно утвердивши його в глибині Понту (Philostr. Herios, XIX, 16). Але острів насправді є єдиним тектонічним підняттям на всьому Чорному морі⁴².

Дивовижно точно відповідає геологічним особливостям острова — ущелинам, нависаючим скелям — опис Руфія Феста Авієна: “Левке сива горами... де увігнута скеля створює печери широким вигином, де скелі розгортаються виточеними масами та висять викривленим склепінням” (Avien., Descript. orb., 720–733).

Такі свідчення геології та античної науки, яка, як бачимо, давала досить точні свідчення про Левке. Це ж стосується і його розташування. Очевидно, саме неординарні географічні умови місцерозташування острова стали базою, основою, що виокремила його серед інших місць поклоніння Ахіллу.

Звернемося до реалій. По-перше, Зміїний практично єдиний “справжній” острів у Чорному морі. Березань — материковий останець, що до того ж колись був поєднаний з корінним берегом, та й зараз знаходиться неподалік від нього⁴³. Такі “острови”, як, наприклад, Джарилгач поблизу Криму, не більше ніж піщана обмілина. Інші, як Кефкен біля Туреччини, Зміїний поблизу устя ріки Ропотамо в Болгарії, усього лише прибережні скелі.

Тому не випадково неординарний вигляд Левке, його розташування у повністю відкритому морі не могло не привабити до нього увагу мореплавців. Адже греки періоду колонізації звикли в Середземномор’ї та в Егейському басейні до зовсім інших гідрографічних умов. До того ж в цій частині Чорного моря переважають північно-східні вітри, а також

досить сильна течія, яка йде проти часової стрілки. Треба враховувати і обмілини в усті Дунаю, які постійно змінюються, “груди”, як називав їх Полібій (Polib., IV, 41, 1–2). Досить красномовним є, у зв’язку з цим, повідомлення Філострата (Philostr. XIX, 17): “Багато з числа тих, хто виїжджають з Понту... завіряють, що при виді цього острова вони, які носяться по безмежному морю, обіймають один одного і проливають радісні сльози...”

Географічні свідчення. Більшість стародавніх авторів про острів судили досить суперечливо, що в одних випадках пов’язано з їх досить загальними уявленнями про цю частину Чорного моря, в інших — з тим, що в римський час існувало два острови з культом Ахілла. Так, Клавдій Птолемей (Ptol., III, 10, 8), надаючи координати Борисфеніди та Ахіллова острова, розрізняє їх, але розміщує невиправдано близько один від одного. Білий острів знаходиться у нього в точці 57° 30' півн. ш. і 47° 50' с. д. Сучасні гідрографічні карти розміщують Зміїний, вірніше його найвищу точку — маяк, побудований на місці храму, — в наступних координатах: 45° 15' 30" півн. ш. і 30° 12' 23" с. д.

Капелла, Солін, Присціан, Діонісій же прямо розміщують його “навпроти (перед) Борисфена”, таким, що лежить в морі (Dionis., 541–543). Повідомлення античних географів і периплів про місцезонавання острова Ахілла біля дельти Істра носять вже більш конкретний характер, констатуючи, що “Ахілл живе на острові, який лежить прямо навпроти Істра” (Мах. Тур., XV) чи “навпроти устів Істра” (Paus., III, 19, II). Арріан (§ 32) пише більш докладніше: “Майже навпроти цього устя (Вузьке устя Істра. — *Авт.*), якщо плисти прямо в море з вітром апарктієм, лежить острів, який одні називають островом Ахілла, а інші бігом Ахілла, а треті — за кольором — Білим”. Псевдо Арріан (§ 90) пише, що острів лежить “майже навпроти Голого устя Істра ... з нього не можна бачити землю” а псевдо Скімн (785–796), що “прямо навпроти острова Левке (острів в усті Істра. — *Авт.*) на морі лежить острів Ахілла... З нього не можна бачити ніяку землю”. В цілому подібна орієнтація відповідає справжньому розташуванню Зміїного, і його ув’язування з різними частинами дельти Дунаю не викликає сумнівів, про який саме острів йде мова.

Лінійні відстані про місцезонавання Левке, які є в різних джерелах, не завжди точні, хоча, можливо, це пов’язано зі зміненим палеогеографічним становищем в усті Істра⁴⁴, наростанням його наносної дельти. Не виключено, що саме тому дані Деметрія, які дійшли до нас в переказі псевдо-Арріана (90) і Скімна (785–796), — “від острова до

берега 400 стадій”, розходяться з сучасними даними майже в 1,5 рази (якщо вважати середню величину стадія в 180 м, то це складає 72 км; зараз же від Зміїного до берега, точніше до устя Сулінського гирла Дунаю, 45 км). Можливо, на цю ситуацію вказував і Скілак (§ 68), який розміщував Білий острів в затоці, вдвічі збільшуючи відстань від Істра до миса Бараняче Чоло (південна точка Криму). Пліній (IV, 83, 93) зазначав Ахіллів острів перед устям Борисфена. Проте відстані, обчислені ним між островом і цим устям (140 миль — 207 км) та Ахілловим бігом (Тендрівською косою) (125 миль — 185 км), вказують скоріше на Левке, ніж Березань. Відстань в 50 миль від Левке до Ахіллового острова у Плінія співпадає загалом з тими ж даними псевдо-Арріана і Скімна — трохи більше 70 км. Однак віддаленість (за Плінієм) Левке від устя Тіраса (Дністра), вказана ним в 120 миль — 178 км, ніяк не відповідає справжньому становищу речей. На ймовірні причини такої розбіжності вже зверталася увага, і тут необхідно відзначити, що Страбон (VII, 3, 16), який визначив довжину того ж відрізка в 500 стадій, більш близький до справжніх цифр.

Нарешті, в повідомленні Філострата (XIX, 19) згадується устя Термодонта, від якого до Левке біля 2000 стадій (360 км). За сучасними вимірами від острова Зміїного до ріки Терме-Чай — стародавнього Термодонта — по прямій 760 км. Проте в свідченнях Філострата, незважаючи на неточність, звертає на себе увагу локалізація острова “зліва” від устя Понту, що відповідає істині.

І, нарешті, є у античних авторів повідомлення і про власні розміри острова. Пліній у вже згаданому уривку обчислює його окружність в 10 миль (15 км), показуючи, що його уявлення про Левке було книжковим. Павсаній (III, 19, 11) вважав, у свою чергу, що він має в окружності 20 стадій. Філострат Молодший (XIX, 16) вказував довжину острова в 30 стадій, ширину не більше чотирьох стадій.

Сучасні виміри показали, що окружність острова складає біля 2 км, найбільша ширина за лінією “північний схід — південний захід” — понад 660 м, тобто всі цифри античних джерел, окрім останньої, вказаної Філостратом, досить завищені. Однак треба одразу відзначити, що ці розбіжності навряд чи можна пояснити тільки абразійними процесами та падінням чи підвищенням рівня моря, як це уявляють деякі спеціалісти-геологи. Для того щоб бути впевненим в цьому, достатньо порівняти плани острова, починаючи зі знятих в 1801, 1823 рр., з планами середини XIX ст. і сучасними навігаційними картами. На всіх кресленнях острів має практично одну і ту саму конфігурацію, представляючи

собою неправильний чотирикутник з невеликим виступом в північно-східній частині, який поєднувався з основним масивом вузьким перехийком. Його площа складає біля 18 га, висота берегів сягає 4–5 м в північно-східній, самій низинній частині, і 25 м в самій підвищеній, південно-західній. Максимальна точка знаходиться на висоті 40 м над рівнем моря. Є розпадини і гроти, які йдуть від води в глибину материкової скелі, але це не більше ніж природні розломи, обумовлені специфікою залягання місцевих порід. Припущення про існування на острові карстових печер помилкове⁴⁵.

Флора і фауна. На жаль, первісний вигляд острова практично повністю знищений. Тому про його ландшафт та інші природні особливості — флору, фауну (наземну і морську) — в античний час можна судити за небагатьма описами, що дійшли до нас і підкріплені сучасними спостереженнями.

Давні джерела вказують, що острів вкритий “густим лісом” (Paus., III, 19, 11), “на ньому ростуть тополі та в’язи, навколо храму в порядку, а інші як попало” (Philost., XIX, 16, 19). Фантастичність повідомлення Павсанія очевидна, бо кам’янистий ґрунт острова не сприяв існуванню тут лісових масивів. І в теперішній час на Зміїному дерева не ростуть. Інша рослинність на острові досить мізерна. Переважає ячмінь заячий (*Hordeum Leporinum* Linc), інші кущі і трави (всього понад 20 видів).

Кажучи про тваринний світ Зміїного, в першу чергу треба відмітити багатство його підводної фауни — риб, крабів, які в інших частинах Чорного моря вимирають. До початку інтенсивного освоєння острова вже в наш час тут водилися тюлені (*Phoca Monachus*), а також в дуже великій кількості водяні вужі (*Coluber hydrus*) або (*Natrix tessellata*), які виповзають на берег. Чи не в цьому таїться одна із загадок назви острова — Зміїний?

Античні автори пишуть, що “він... весь наповнений дикими і ручними тваринами” (Paus., III, 19, 11), що, звісно, є перебільшенням. Більш близькими до істини є (Arr., PPE, 832) і (Anonim. § 92), які згадують “деяких кіз”, принесених в дарунок Ахіллу. Відзначимо в зв’язку з цим, що ніхто з сучасних дослідників ніяких наземних тварин тут не зустрічав. Природа Зміїного цьому не сприяє, і тварини можуть бути тільки “завезені”.

Але головною визначною частиною фауни острова є птахи. Це підкреслено у багатьох давніх джерелах. “На ньому водиться багато річкових птахів” (ps. Scymn., 785–796), те саме повторює (Anom., § 90),

у Арріана номенклатура більш широка: “Багато птахів гніздиться на острові: чайки, нирки і морські ворони в незліченній кількості” (Агр. РРЕ, § 32). Згадуються також “білі птахи, схожі на зимородків” (Амм. Марс., Res gestae XXII, 8, 35), “чаплі” (Schol. Ad Pind. Nem., IV, 79).

Птахи на острові згадуються часто в сакральному сенсі і тим, що саме вони дали назву острову — ЛЕУКН — “Білий”. Про це пише вже не раз згаданий Філострат. Те саме звучить в схоліях до Піндара (Schol. ad Pind. Nem. IV, 79): “Білим же острів називався за безліччю птахів, що тут гніздилися... бо такий вигляд уявляє його пливучим”. У Діонісія і схоліях до нього: “Його називають Білим, тому що птахи, які тут водяться, білого кольору” (Dion. Perieg., 541–553), в схоліях Євстафія, правда, в недостатньо чіткому перекладі (Eustath., Schol. ad Dion. Perieg., 541), і, нарешті: “Острів... що називається Левке, тому що він годує безліч білосніжних птахів” (Prisc. Rom., VI, XXII).

Подібні визначення, звичайно, не випадкові, оскільки острів Зміїний є одним з найважливіших місць в міграційних потоках птахів в Європі⁴⁶.

Все вищеперелічене — унікальна геологія і географія, рідкісне значення для орнітофауни — сприймалося, звісно, на чисто інтуїтивному рівні і античними колоністами, і робило Левке, як вони самі писали, “величним видовищем для тих, хто приїжджає” (ps. Scymn., 785–796).

2.1.4. Матеріальна культура

Розкопки, розпочаті в ХІХ ст. на острові, проводилися, як уже відзначалося, аматорами і практично ніякої документації від них не залишилося. Всі інші експедиції проводили тільки шурфування в різних частинах Зміїного (рис. 2.4). Ці роботи показали, що культурний шар, щоправда, в перевідкладеному стані, зберігся в центральній частині острова, там, де знаходився храм, і в низинній — північно-східній, де виявлено найбільшу кількість знахідок. Тут його потужність сягає 0,5 м. При гідроархеологічних дослідженнях знайдені античні якорі, кераміка, мармурові вироби, які значно поповнили наші уявлення про матеріальну культуру святилища Ахілла.

Архітектурні залишки. Основним археологічним об’єктом на острові був, звісно, храм (рис. 2.5). Його згадують багато давніх авторів. Еврипід в “Андромасі” (1260–1262) каже про якийсь “острівний дім”. Антигон Каристський (СХХІІ/134) пише про храм Ахілла, вище якого при польоті не піднімається жоден птах, а Гай Юлій Солін (ХІХ, І)

стверджує, що ці птахи в храм не залітають, “а яка з них випадково залетить, негайно видаляється”. Про храм на острові писав Діон Христом (XXXVI), Пліній доповнював ці свідчення повідомленням про могильний курган героя (IV, 83), а Мартіан Міней Фелікс Капелла (IV, 661) — про його гробницю.

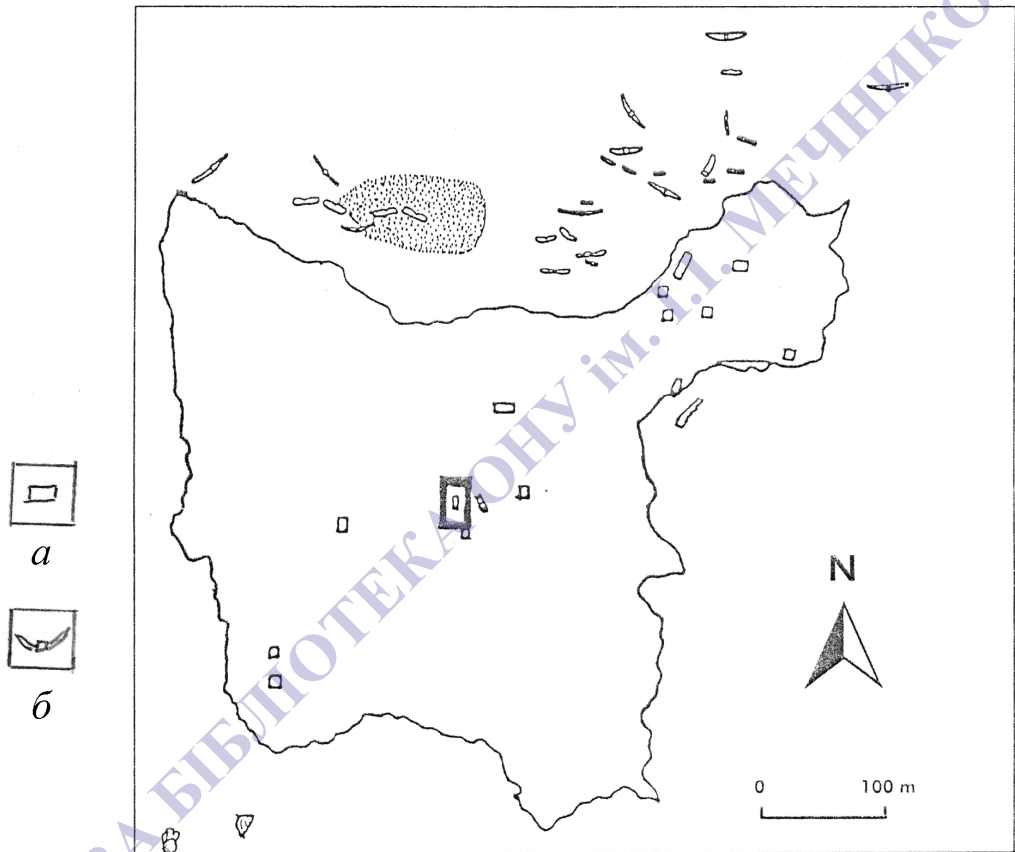
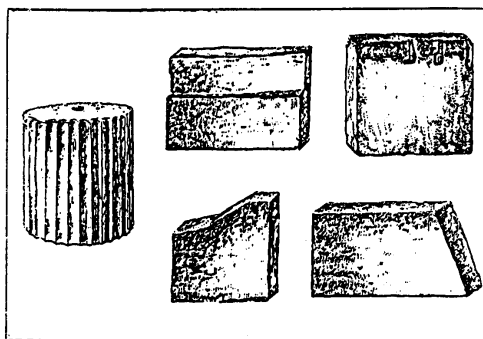

Рис. 2.4. План острова із зазначенням місць археологічних досліджень та знахідок під водою:

a — шурфи; *б* — знахідки штоків якорів, амфор

Письменники, які чітко локалізували Левке біля устя Істра, повідомляють наступне. Павсаній (III, 19, II): “На ньому (острові. — *Авт.*) знаходиться храм Ахілла з його статуєю”. Ту ж саму інформацію дає Арріан (§ 32), додаючи, що в “храмі багато і інших пожертв — келихи, персні та дорогоцінні каміння, а також написи, одні латинською, інші грецькою мовою, складені різними метрами на похвалу Ахіллу”. Про залишки старожитностей, храм та дарунки, присвячені цьому герою,

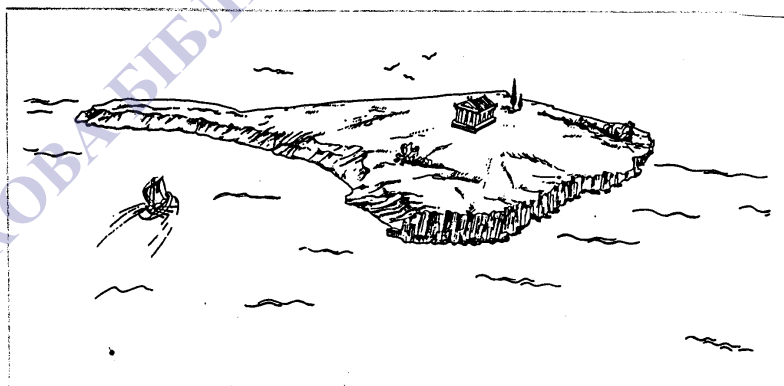
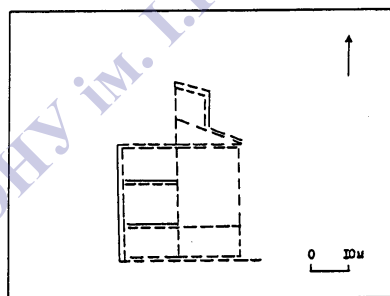

1

2

3

Рис. 2.5. Храм Ахілла на Левке:

1 — мармурові деталі; 2 — план острова і фундаменту будівлі на карті М. Д. Критського; 3 — реконструкція храму

згадує Амміан Марцеллін (XXII, 8, 35). Максим Тірський (XV) окрім храму називає “вівтарі”, які були на острові. Розширює наші уявлення про храм Філострат (XIX, 16), який писав, що він “побудований з боку Меотійського озера”, прикрашений “зображенням Ахілла та Олени, об’єднаних Мойрами”.

На жаль, з усіх свідчень, які зустрічаються у давніх письменників, не вдається вилучити ані конкретних даних про час будівництва храму, ані достатніх подробиць про його будову. Це в цілому можна пояснити, бо для античного часу він, мабуть, нічим особливим не вирізнявся із низки подібних будівель, був побудований в традиціях, властивих цьому часу, і з цієї точки зору не привертав до себе уваги. Археологічні ж його залишки *in situ*, як вже було сказано, не збереглися. Проте деякі принципи його архітектурної композиції, хоча приблизно і в самих загальних рисах, можуть бути визначені.

У зв’язку з цим в першу чергу інтерес викликає, звичайно, план М. Д. Критського, де в центрі острова вказані залишки фундаменту будівлі (рис. 2.5, 2). Судячи з плану і опису, вона мала розміри 29,87 × 29,87 м, і була зорієнтована по сторонах світу. Внутрішній простір розділявся поперечною стіною на дві нерівні частини, причому західна розділялася ще на три приміщення, а східна на два. З північного боку до будівлі прилягало ще одне приміщення, в якому знаходилася цистерна. Частина стін в основному східному приміщенні знаходилася на рівні землі, в західній же частині висота стін сягала 1,07 м. Вони були складені насухо з великого вапнякового тесаного каменя, схожого, як вважав М. Н. Мурзакевич, на мармур. Після розбирання храму на будівництво маяка йому вдалося відшукати у купах каміння фрагменти фундаменту, стін, карнизів, які, за його словами, свідчили “про вишуканість” колишнього храму. Карнизи дверні, одвіркові були зроблені “ретельно”. Серед різних архітектурних деталей в їх числі згадуються два фрагменти карнизу, 11 фрагментів пароського мармуру. В музейному каталозі Е. Р. Штерна (II-Б. № 280–283, 285–286) описано 6 плит, які походили з Левке. Всі вони приблизно одного розміру: 0,7–0,9 метрів ширини, 0,9–1,34 м довжини, 0,17–0,19 м товщини, мають прямокутну форму, деякі зі слідами дужок. Є дані про знахідки на острові фрагментів колони (Архів ОАМ НАН України, інв. № 59182). Досить гіпотетично до неї можна віднести барабан іонійського ордера, що зберігається в Одеському музеї⁴⁷.

Найбільш вірогідними деталями, які належать храму, треба вважати виявлений на дворі маяка блок і частину рельєфу, піднятого з дна Пів-

денної бухти. Блок — трикутник, виготовлений з білого мармуру. Його розміри $0,44 \times 0,4 \times 0,15$ м. В плиті є наскрізний отвір, призначений для кріплення свинцевими штифтами (їх залишки збереглися). На одній з бокових граней нанесений знак у вигляді літери Λ .

Рельєф мав розміри $0,36 \times 0,45 \times 0,15$ м. В його профілі простежується невелика криватура, яка дозволяє припустити, що він мав діаметр біля 1 м. На ньому розміщено зображення листа рослини або крила грифона (?). Рельєф, можливо, міг належати фризу круглого вівтаря і датується приблизно II–III ст. н. е.

Іншим найважливішим джерелом для реконструкції будови храму є архітектурна теракота і черепиця (рис. 2.6, 1–4, 8). Їх знахідки відзначали ще в XIX ст.: “Дах складався з черепиці, частково плоскої чотирикутної, з одного краю загнутої, частково напівкруглої”⁴⁸. Знахідки останніх років дозволили уточнити типи і хронологію черепиці, яка застосовувалася для перекриття храму. До найбільш давніх зразків належать фрагменти керамід і каліптерів — круглих і гранчастих, вкритих червоним блискучим лаком. На деяких з них простежені знаки у вигляді кружків, ліній, літер A , Λ і зображення ойнохойї. Більша частина черепиці відноситься до IV–III ст. до н. е. виробництва Синопи, що характерно і для Ольвії⁴⁹.

Черепиця римського часу представлена фрагментами керамід з клеймами легіонів і абсолютно щілих канельованих каліптерів, виявлених під водою. В XIX столітті була знайдена підлога будівлі, викладена з плоскої цегли, яка попадалася і в наших розкопках.

Фрагменти акротеріїв, антефіксів виконані в іонійському стилі й мають численні аналогії в Ольвії та Істрії, де датуються в межах середини — останньої чверті VI ст. до н. е. і привезені, ймовірно, за все, з Мілету⁵⁰. Ці фрагменти, хоча і приблизно, дозволяють реконструювати найбільш загальні варіанти об’ємно-просторового рішення храму Ахілла в цей час.

Дах викладався з пофарбованої лаком черепиці, ймовірно, за все, в коринфській чи сицилійській системах, але яке місце займала кожна з них — сказати неможливо. Найдавніша споруда мала дерев’яну стояково-балочну конструкцію, в якій використовувалася накладна личкувальна теракота. Судячи з цього, будівля була вирішена в іонійському ордері.

Помічена схожість прикрас фронтона храму на Левке, храму Аполлона Дельфінія в Ольвії й храму Афіни в Мілеті дозволяє припустити близькість їх архітектурного обличчя. Розміри храмів в Ольвії та Мілеті невеликі: їх довжина біля 8,7 м, ширина 7,0 м, висота також близько 7 м.

Рис. 2.6. Архітектурні деталі:

1 — черепиця II–III ст. н. е.; 2 — черепиця V ст. до н. е.; 3, 4, 8 — фрагменти архітектурної теракоти; 5 — частина мармурового вітарю; 6 — мармурова деталь будівлі; 7 — мармурове підніжжя статуї з написом

Обидва вони орієнтовані на південь, а основні планувальні рішення, які переважали у цей час, антові або простильні. Скоріш за все, і храм Ахілла міг бути побудований із врахуванням всіх цих особливостей.

Але практично немає ніяких сумнівів, що в подальшому він був перебудований. Про це свідчить план, складений М. Д. Критським. Він має мало спільного з відомими плануваннями античних храмів. Проте, спираючись на нього, можна виявити деякі реалії, які дозволяють наблизитися до вирішення цієї проблеми. Звертає на себе увагу, що східна частина стін вказана як та, що знаходиться на рівні сучасної поверхні, тобто була більш відкритою чи стіни тут зовсім були відсутні? Можливим варіантом в такому випадку може бути планувальне рішення у вигляді стої. За аналогію можна взяти святилище іншого героя Еллади, Геракла, — стою на Фасосі⁵¹. В такому випадку знімаються сумніви, що стосуються планування храму на Левке, але залишаються, на жаль, питання: коли здійснена ця перебудова, з якою метою і т. д. Можна тільки доповнити фактологічну частину проблеми, що стосується будівництва та оформлення святилища.

Згідно зі свідченнями Павсанія й Арріана, поруч із сучасними їм зображеннями (можливо, це рельєф від круглого вівтаря) знаходилися і більш давні вироби (рис. 2.6, 5). Археологічні знахідки це підтвердили. На острові знайдені дві бази від статуй з написами. Власне про написи мова піде пізніше. Одна уявляє з себе прямокутний постамент розміром $0,78 \times 0,66 \times 0,29$ м. На верхній площині є сліди кріплень статуї у вигляді людських ступень і якогось круглого атрибуту (рис. 2.6, 7).

Друга база має прямокутну витягнуту в довжину форму розміром $1,45 \times 0,6 \times 0,45$ м. На верхній площині, судячи зі слідів заглиблень, було встановлено зображення вершника на коні. На лицьовому боці витесаний напис. Обидві скульптури були виготовлені з бронзи⁵² і датуються узагальнено IV ст. до н. е.

Такі археологічні свідчення про храм Ахілла. Судячи з них, він дійсно існував весь античний період, ймовірно, перебудовувався, був прикрашений вівтарями, статуями, і в ньому знаходилося багато дарунків, що і підтверджується знахідками.

Речовий матеріал.

Кераміка. Як і на будь-якій античній пам'ятці, найбільшу кількість знахідок складають керамічні вироби. Однак в пропорціональному їх відношенні на Зміїному є певні особливості, що, звичайно, пояснюється тим, що склад комплексу на святилищі формувався декілька інак-

ше, ніж на поселеннях. Поряд з амфорами сюди надходила парадна, розписна кераміка. Практично відсутній простий гончарний посуд, не кажучи вже про ліпний. Оскільки опис більшості кераміки опубліковано⁵³, обмежимося її коротким оглядом (рис. 2.7, 2.8).

Найдавніші зразки належать до східного виробництва. Декілька екземплярів належить до стиля Камір і Midle Wild Goats. Близькі до них аналогії відомі в Істрії, Березані⁵⁴. Декілька уламків від ойнохой належать до стилю Власто першої половини VI ст. до н. е. В другій чверті VI ст. до н. е. вироблялися кратери, прикрашені “паличним” орнаментом з рядами вертикальних ліній⁵⁵.

Найбільша кількість фрагментів належить до стиля Фікеллура, що датуються другою чвертю VI ст. до н. е., ймовірно, виробництва Мілєта⁵⁶. Віднайдено декілька фрагментів хіоських келихів кінця VII — першої половини VI ст. до н. е.

Значною групою представлена кераміка іонійського виробництва, розписана смугами. Відомі фрагменти кіліків, келихів, асків, тарілок, цілий глечик. Особливої уваги заслуговує верхівка кришки посудини, виконаної у вигляді шишки. В масі всі вони належать до кінця VI — початку V ст. до н. е.

Коринфська кераміка представлена декількома посудинами: арібалами середини третьої чверті VI ст. до н. е., скіфосами другої половини VI ст. до н. е.⁵⁷

Серед архаїчного матеріалу одне з важливих місць займає продукція Аттики. Цю кераміку відрізняє різноманітність стилів і форм, але все ж переважаючими посудинами були кіліки, скіфоси, невеликі келихи. Одним з найбільш ранніх є лекіф, судячи по аналогіям, той, що належав до круга майстра Амазіса і вироблявся в 560–550 рр. до н. е. і пізніше — 540–530 рр. до н. е.⁵⁸

Відомі кіліки типу Lip-cup 550–540 рр. до н. е., “кассельського” типу 540–530 рр. до н. е., т. зв. “мілкофігурні” кіліки 40–30 рр. VI ст. до н. е.⁵⁹

Знайдені фрагменти кіліків майстра Лідоса 520 р. до н. е. і близькі до нього із зображенням апотропеїв у вигляді очей⁶⁰. Заслуговує на увагу частина вінця посудини із зображенням Діоніса і графіті, що датується 530–520 рр. до н. е., можливо, майстра Мастоса⁶¹. Фрагмент ольпи із зображенням вершника на коні і чоловіка, який стоїть, може бути віднесений до останньої чверті VI ст. до н. е. групи Торонто 305⁶². Кілік з малюнками силенів і менад датується 510 р. до н. е., можливо, майстра Ексекія⁶³. Зустрічалися уламки кратерів, лекан, кіліків початку V ст. до н. е.

Рис. 2.7. Керамічні посудини з о. Зміїного:

1 — чорнолаковий лекіф IV ст. до н. е.; 2, 5, 7 — арибали. Коринф. Середина — третя чверть VI ст. до н. е.; 3, 4 — глечик. Іонія. Кінець VI — початок V ст. до н. е.; 6 — фрагмент чорнофігурної ольпи. Аттика. Кінець VI ст. до н. е.; 8 — фрагмент посудини. Аттика. Кінець VI ст. до н. е.; 9 — деталь канфара майстрів Епиктета і Нікосфена. Аттика. 520 р. до н. е.

Червонофігурні посудини аттичного виробництва представлені на Левке в меншій кількості, однак навіть деякі їх фрагменти становлять величезний інтерес. В першу чергу це стосується, звичайно, верхньої частини канфара із зображенням Діоніса. Центральна фігура тримає два канфари — один виконаний в червонофігурній, інший в чорнофігурній техніці. На поверхні посудини світлою фарбою нанесені імена майстрів — Епиктета і Нікосфена. Відновлюваний його діаметр — 0,38 м, а стилістичні особливості дозволяють віднести його до 520 р. до н. е.⁶⁴ Близьким до нього не тільки за часом, але й за характером малюнка є ще один фрагмент із зображенням пальмети, який за аналогіями також може належати Епиктету або іншому не менш відомому художнику Ольгосу⁶⁵. Відзначимо ще один фрагмент із зображенням Панів V ст. до н. е.⁶⁶ (рис. 2.9, 5).

Знайдено ще декілька фрагментів червонофігурного стилю більш пізнього часу — кінця V — початку IV ст. до н. е. У зв'язку з цим треба сказати, що знахідки червонофігурних ваз в Північному Причорномор'ї взагалі досить рідкі, оскільки їх придбали лише для спеціальних культурових цілей, що і підтверджується на Левке.

Також нечисленний, власне, чорнолаковий посуд. Про його типи можна судити, в основному, лише за численними фрагментами з графіті. Одним з винятків є лекіф, що датується IV ст. до н. е.⁶⁷

До часу від 375 до 325 рр. до н. е. належать ще декілька зразків кераміки, яка має аналогії в матеріалах Афіньської агори⁶⁸.

До III ст. належать два вінця чорнолакових кратерів з написами і деякі інші фрагменти. Розповсюдженим типом кераміки цього часу були невеликі канфари виробництва Пергама з розписом білою фарбою⁶⁹, тарілки і т. д. Від келиха з рельєфом походить наліп у вигляді голови Слена. Він покритий лаком металевого відтінку.

Відомі також фрагменти т. зв. “мегарських” келихів, частина з яких, як встановлено, походить з Делоса.

Простою гончарною посуду доримського часу, як уже відзначалося, небагато, але є й цілі екземпляри. Судячи по аналогіям, подібні посудини вироблялися в 520—490 рр. до н. е.⁷⁰, є фрагменти і більш пізнього часу⁷¹.

Знайдені уламки лутеріїв Синопи IV—III ст. до н. е., частина мармурового лутерія з написом, мармуровий келих-мортарій.

В значній кількості траплялася червонолакова кераміка римського часу. Найбільш ранні її зразки належать до I ст. до н. е.; виробництва Пергама: келихи зі штапованим орнаментом, тарілки.

Посудини I—II ст. н. е. представлені келихами, мисками, добре відомими на інших пам'ятках Північного Причорномор'я. Особливий

інтерес становлять фрагменти фігурних посудин у вигляді барана, що лежить (II ст. н. е.), які мають аналогії у багатьох місцях Північного Понту⁷², і голови коня того ж часу⁷³.

Від келиха циліндричної форми збереглася частина із зображенням ноги. Подібного роду кераміка датується II–III ст. н. е.

Знайдені також дрібні фрагменти світильників, скляного посуду, які охоплюють період з I по IV ст. н. е.⁷⁴

Амфори завершують огляд керамічного матеріалу. Їх хронологічний діапазон охоплює весь період існування святилища. Типологічно вони включають в себе практично всю продукцію, найбільш відому в містах Північного Причорномор'я, починаючи з найдавнішої — кінця VII — початку VI ст. до н. е.⁷⁵ Треба одразу відзначити, що більша частина амфорного матеріалу виявлена при підводних дослідженнях в акваторії острова і його кількість збільшується з кожним роком. Тому просто немає технічної можливості представити тут всі знайдені на сьогодні амфори.

Відзначимо лише деякі зразки: горловина хіоської амфори початку V ст. до н. е., верхню частину амфори Коса, цілу посудину виробництва Фасоса. Відомі амфори Клазомен, Аттики, Гераклеї, Синопи, Лесбоса, Самоса, Пепарета, Херсонеса, Коса, Родоса та інших центрів IV–II ст. до н. е.

Амфорний матеріал I–IV ст. н. е. також представлений відомими типами.

Амфорних клейм знайдено 55 екземплярів. Саме раннє з них — фасоське, IV ст. до н. е., саме пізнє — Родоса 200–165 рр. до н. е.⁷⁶

Осібнo стоять клейма на черепиці. Всі вони належать римським військовим підрозділам.

Предмети озброєння. При розкопках знаходили наконечники бронзових скіфських стріл, свинцевих пращей. До раннях слід віднести бронзову кінцівку меча — бутероль — у вигляді голови грифона VI ст. до н. е. (рис. 2.10, 4) і залізну сокиру того ж часу.

Предмети ремесла, побуту. На острові в різний час виявлені: кам'яна зернотерка, цвяхи, скляні намистини, гачки, пряжки, свинцева гиря вагою 289 г, яка відповідає 1/3 статера євбейсько-аттичної системи стандарту 105 і має аналогію в матеріалах Афін і Олінфа⁷⁷. Відомі бронзові браслети перших століть н. е., персні, фібули (рис. 2.9, 1).

Знайдені кістяна тесера із зображенням голови Медузи, накладка з різним орнаментом, гральні кістки, шашки круглої форми, за відтисками відомі геми і теракоти, які докладніше будуть розглядатися в наступному розділі (рис. 2.9, 8).

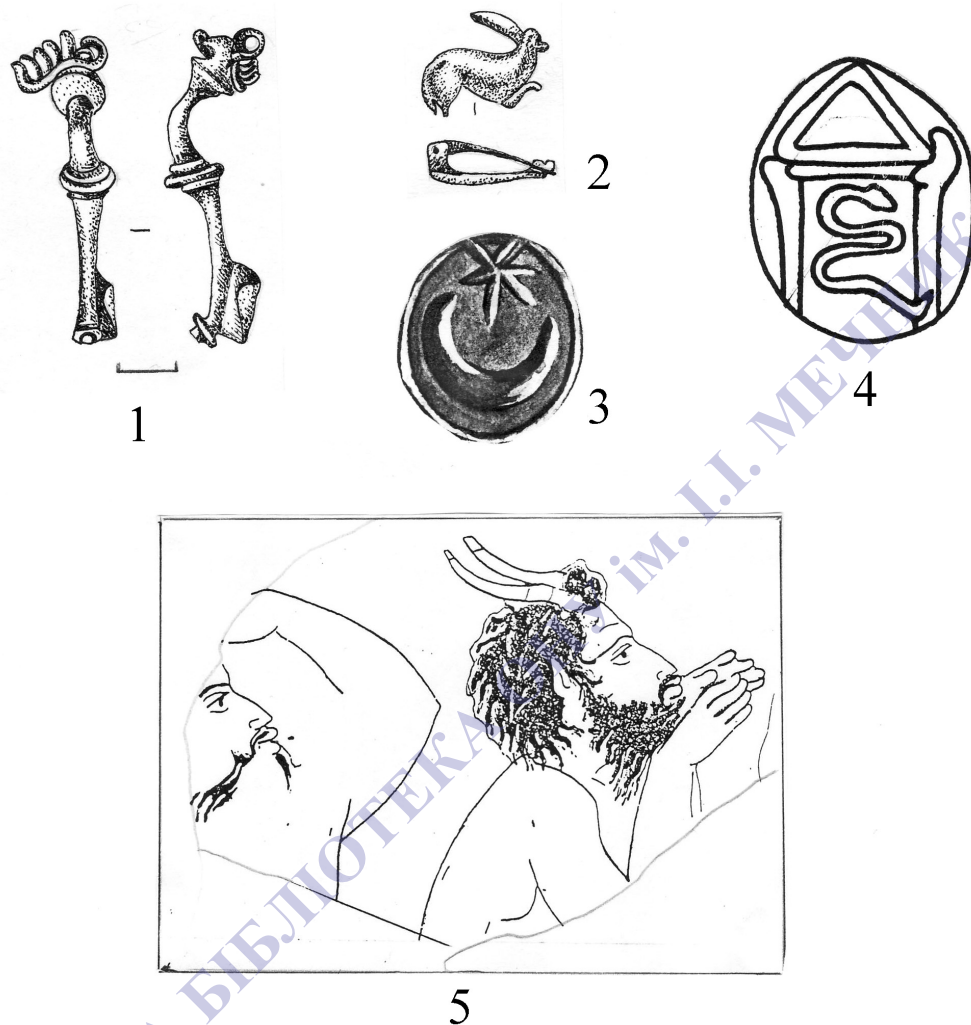

Рис. 2.9. Прикраси і кераміка:

1, 2 — бронзові фібули. I ст. до н. е. — II ст. н. е.; 3 — гема із зображенням емблеми Ахеменідів, предків Мітрідата Євпатора. I ст. до н. е.; 4 — гема із зображенням змії всередині храму; 5 — фрагмент червонофігурної посудини. V ст. до н. е.

Монети. Одним з головних показників широкої популярності Левке в античному світі є монети. Вони являють собою найбільш масову і добре вивчену категорію археологічного матеріалу, який походить з острова. Однак точна їх кількість не піддається обліку. М. Н. Мурзакевич писав про 2000 екз., з яких придатних для визначення було тільки 600. В інших документах він говорить про 3000 монет, з котрих після

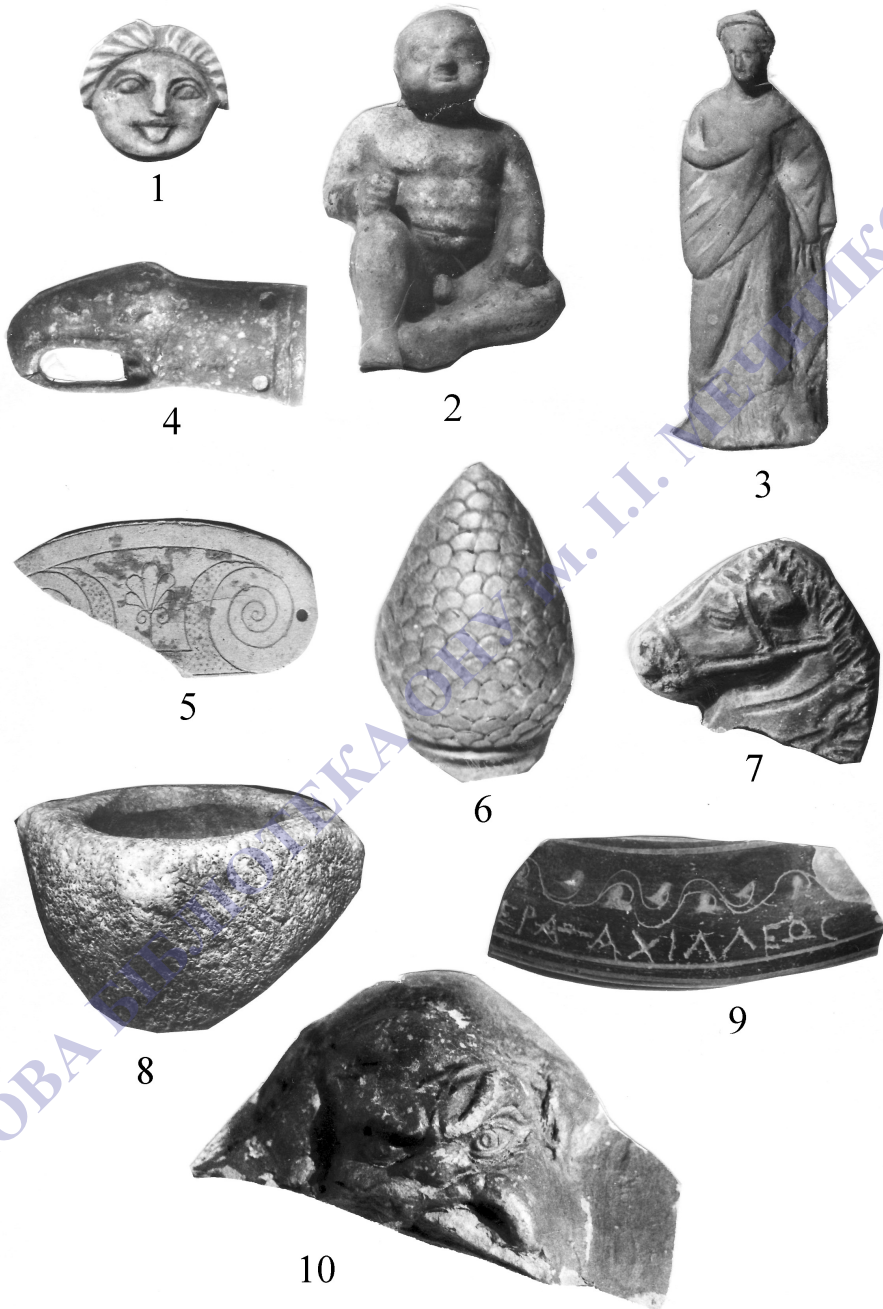

Рис. 2.10. Предмети з о. Зміного:

1, 5 — прикраси з кістки; 2, 3 — теракоти; 4 — бронзова деталь піхов меча; 6, 7, 10 — деталі фігурних посудин; 8 — мармуровий келих; 9 — графіто на честь Ахілла.
III ст. до н. е.

очищення таких, що можна було визначити, виявилось близько 1000; не всі монети потрапили до музею, частина була викрадена ще на острові (монети продовжували розкрадати до самих останніх часів). Вся нумізматична колекція з Левке депаспортизована після 1945 р., і тепер тільки ретельний аналіз архівних документів дозволяє встановити типи монет. Список міст і правителів античного світу, чії монети привозилися до святилища, у свій час склав М. Н. Мурзакевич, обробив і доповнив О. М. Зограф, і в остаточному вигляді його опублікувала С. А. Булатович⁷⁸. Її свідчення з урахуванням деяких доповнень використані в цьому розділі.

Найбільш давні монети — це кізікін (один з двох згаданих як знайдених на Левке), що датується першим десятиліттям V ст. до н. е., і афінське срібло V ст. до н. е. Першими десятиліттями датується і литий ольвійський ас із зображенням Афіни, який відкриває цілу серію монет Ольвії, котра налічує 64 екз.⁷⁹ До рубежу V—IV ст. до н. е. належить ще одна ольвійська монета — ас із зображенням Горгони і міської емблеми.

Переважаюча кількість знахідок припадає на IV—III ст. до н. е. Серед міст, чії монети виявлені на Левке: Бруттій, Неаполь, Мессана, Сиракузи, Епір, Сіми, Лакедемон, Афіни, Мегари (Істмійські), Делос, Китнос, Сифнос, Фери, Менде, Лісімахія, Мессембрія, Енос, Істрія (в тому числі дуже рідка монета із зображенням колеса і написом ІСТРІ, яка датується серединою IV ст. до н. е.; в той час, коли всі монети міста литі, вона карбована⁸⁰), Одесс, Томіс, Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей (його монети, знайдені на Левке, випускалися з початку останньої третини IV ст. до н. е. по 80—65 рр. до н. е.),⁸¹ Фанагорія, Феодосія, Кий, Абідос, Кізік, Пергам, Гераклея, Прієна, Ефес, Хіос, Кос, Родос, Діонісопіль, Патара, Фазеліда. Окрім того, відомі емісії таких правителів, як: Пилип II (359—336 рр. до н. е.), Олександр (336—318 рр. до н. е.), Пилип III — Македонія; Лісімах (306—281 рр. до н. е.) — Фракія, Каніт, Гелій (II ст. до н. е.) — Мала Скіфія; Левкон II (245—225 рр. до н. е.) — Боспор, Філітер — Пергам.

До I ст. до н. е. належить випуск монет Меліти, Сифноса, Томіса, Тіри, Фанагорії, Діоскуріади, Аміса, Синопи.

До цього списку, де хронологічне визначення емісій встановлюється досить точно, необхідно додати центри, чії монети, хоча і зафіксовані на Левке, але точне визначення часу їх випуску не встановлюється. Це — Аполлонія (Іллірія), Пілос, Сикіон, Локри Опунтські, Танагра, Іос, Наксос, Тенос, Ітан, Кносс, Сест, Енос, Фасос, Амастрида, Пруса,

Адраматій, Олександрія (Мізія і Троада), Парій, Тенедос, Ерес, Гераклея (Іонія), Клазомени, Теос, Еріфри, Антихонія, Кнід, Патара, Фазеліда, Кесарія, Олександрія (Єгипет), царі Сирії, царі Єгипта.

В I–III ст. н. е. на Левке надходили монети з таких міст: Фессалоніка, Адріанопіль, Анхіал, Аполлонія, Візантій, Мессембрія, Перінф, Вимінакій, Діонісопіль, Істрія, Каллатіс, Марцианопіль, Нікопіль, Одесс, Томіс, Ольвія, Тіра, Херсонес, Амассія, Гераклея Понтійська, Нікея, Нікомедія, Прусіада, Тій, Абідос, Адраматій, Кізік, Лампсак, Пергам, Куми, Мітілена, Смирна, Ефес, Самос, Хіос, Аполлонія (Карія), Аракса, Перга, Тіана, Олександрія (Єгипет).

Крім того, відомі випуски правителів Фракії Котіса й Реметалка, сарматського царя Інісмея, царів Боспора Савромата I, Савромата II, Савромата III, Інінфімея, Рескупорида V, Савромата IV, Радампсадія, Рескупорида VI, царів Віфінії — Пруссія I й Пруссія II.

Монети Римської імперії складають досить значну частину нумізматичного матеріалу Левке. Всього враховано 163 монети, які охоплюють період з 27 р. до н. е. по 423 р. н. е. За періодами правління імператорів вони розподіляються наступним чином.

Починаючи з Августа (27 р. до н. е.), а потім Тіберія, Калігули, Клавдія, Нерона (68 р. н. е.) — 16 екз.

Веспасіан (69 р. н. е.), Тіт, Доміціан (до 96 р. н. е.) представлені 15 монетами.

Нерва (96 р. н. е.), Траян, Плотіна, Марціана, Адріан, Антонин Пій, Фаустина Старша, Марк Аврелій, Фаустина Молодша, Луцилла, Коммод (до 192 р. н. е.) — 52 монети.

Від часів Септимія Севера (193 р. н. е.), Юлії Домни, Каракалли, Плавтилли, Гети, Макріна, Діадуменіана, Елагабала, Севера Олександра (кінець правління 235 р. н. е.) дійшло 44 монети.

Починаючи з Максиміана (235 р. н. е.), Гордіана, Пилипа Араба, Валеріана, Галлієна (до 268 р. н. е.) дійшло 18 екз.

Пізньоримська епоха представлена емісіями таких імператорів: Клавдія II (початок правління 268 р. н. е.), Авреліана, Флоріана, Проба, Кара, Діоклетіана, Констанція II, Костянтина, Кріспа, Прокопія, Феодосія, Аркадія, Непотіана, Євгенія, Гонорія (423 р. н. е.) — всього 18 екз.

Якорі. За всі сезони роботи експедиція з морського дна підняла 9 кам'яних якорів, 35 свинцевих штоків, 6 свинцевих кріплень для лап якорів. Двоє з кам'яних штоків збереглися тільки наполовину, а ще один екземпляр довжиною 1,4 м і шириною 0,25 м надає уявлення про цей

тип, що датується, ймовірно, VI–V ст. до н. е.⁸² Кам'яні штоки іншого типу зі злегка загнутими доверху рогами мали довжину біля 1 м і, судячи по аналогіям, належать до V ст. до н. е.⁸³ До найдавніших якорів зі свинцевим штоком належать декілька екземплярів, які мають багато спільного з прямокутними кам'яними штоками. Вони також прямокутні, довжиною до 1 м, в перерізі трапецієподібні. В окремих випадках вони датуються II–V ст. до н. е., але існували і в V ст. до н. е.⁸⁴ Близькі за формою штоки, але з виїмкою в центральній частині, представлені трьома типами. Перший, ймовірно найбільш архаїчний, мав невеликі розміри — довжину 0,5–0,6 м, ширину 0,07 м. Одне з можливих датувань якорів з такими штоками — VI–V ст. до н. е.⁸⁵ Ще один тип вирізняється своїми розмірами. Його довжина біля 2 м і він складається мовби з двох штоків попереднього типу, які поєднані між собою тонкою перемичкою. Подібна нефункціональність викликає, звичайно, низку питань з приводу конструкції самого якоря, але те, що вони існували, підтверджують подібні ж штоки, які зберігаються в музеї м. Созополя (Болгарія) (не опубліковані. — *Авт.*) Якорі, де застосовувалися штоки з центральним жолобом, відносяться, ймовірніше за все, до VI–V ст. до н. е.⁸⁶

Ще один тип свинцевих якірних штоків представлений п'ятьма екземплярами, які об'єднані однією загальною ознакою — всі вони мають невеликий отвір в центральній частині, але відрізняються один від одного деякими деталями. Один з варіантів має дугасту форму довжиною біля 1 м. Інші більш випрямлені, хоча за розмірами вони близькі. Якорі з такими штоками були широко розповсюджені у Східному Середземномор'ї і особливо у великій кількості були виявлені біля фракійських берегів Чорного моря, де найбільш ймовірний час їх побутування V–IV ст. до н. е.⁸⁷ Інші штоки цього типу обладнані ще поперечним валиком, який трохи відсунений від центрального отвору. Їх довжина також біля 1 м. За деякими даними, штоки з поперечним упором розповсюджені в V–II ст. до н. е.⁸⁸, в інших публікаціях такі якорі відносяться до III ст. до н. е. — IV ст. н. е.⁸⁹

Нарешті, найбільш розповсюдженими зі штоків, які знайдені біля Зміїного, є свинцеві вироби, центральна частина яких виконана у вигляді прямокутного отвору, від якого по обидва боки розходяться прямокутні в перерізі роги. У деяких з них роги знаходилися під кутом по відношенню до центра, як на одному екземплярі довжиною 1,26 м. Інші мали роги, розташовані горизонтально і декілька менших розмірів — не більше 1 м. Даний тип якорів широко відомий в античному світі та існував на протязі декількох століть — від III ст. до н. е. по IV ст. н. е.⁹⁰

Найбільш близькі до тих, що публікуються М. Перроне Мерканті, штоки належать до III — початку I ст. до н. е.⁹¹ Є також зразки зі свинцевим стрижнем, який проходить всередині штоку. Такі якорі використовувалися в II ст. до н. е. — I ст. н. е., хоча можна думати, що цей тип існував і пізніше⁹².

В Північній бухті знайдені також декілька деталей, які належать, судячи з усього, до типу якорів, описаних вище. Вони являють собою свинцеві вироби, призначені для кріплення веретена та бокових лап якоря. Їх довжина складає в середньому 0,4–0,85 м.

2.1.5. Культ Ахілла та археологічні реалії острова Зміїного

Розподіл археологічних знахідок з острова Зміїного на пам'ятки матеріальної і духовної культури досить умовний, бо всі речі зі святилища так чи інакше мали сакральне значення. Але в той же час очевидно, що деякі категорії матеріалу напряму пов'язані з духовним світом їх власників і відіграють значну роль в розкритті тих чи інших аспектів історії святилища і відправленні різноманітних культових заходів. До таких в першу чергу належать написи (лапідарні, графіті, діпінті, коропластика, прикраси із зображеннями) і низка інших речей, про що піде мова далі.

Зіставлення письмових джерел про Ахілла на Левке з археологічним матеріалом дозволило встановити давність його культу. Як встановлено, ще в середині II — на початку I тисячоліття до н. е. існував культ “пра-Ахілла”, який пізніше був присвячений конкретній історичній події — облозі та здобуттю Трої⁹³. В цих текстах Ахілл виступає як бог мертвих, помираючої та воскресаючої природи, бог води, світла, син змії⁹⁴.

З приводу походження культу Ахілла в Північному Причорномор'ї є дві точки зору. М. І. Ростовцев вважав, що на Левке міг існувати доеллінський культ володаря Білого острова⁹⁵.

Концепцію про зв'язок Ахілла зі скіфською міфологією висунув М. Ф. Болтенко, який спирався на коментарі Євстафія і “Землеопис” Діонісія: “Інші ж кажуть, що це інший Ахілл, скіфський цар цих земель...”⁹⁶ Ці погляди відображені і середньовічним письменником X ст. Левом Дияконом, який, кажучи про періпл Арріана, зазначає: “Арріан говорить в своїй морській подорожі, що Пелеєв син Ахілл був родом скіф з невеликого міста Мірмекія, яке стояло поблизу озера Меотіди, що потім вже, вигнаний скіфами за невгамовність, жорстокість та зарозумілість духу, він поселився в Фессалії. Ясним цьому доказом служать

покрій плаща його з пряжкою, навичка битися пішим, світлорусяве волосся, блакитні очі, шалена відважність, запальність і жорстокість, за що засуджує його Агамемнон в цих словах: “Тобі приємні завжди спори, розлади і битви” (Leo. Diak. IX, 6). Неможна не відмітити, що в цьому районі відомо містечко Ахіллеон (Strabo., XI, 2, 6–8). З приводу ж повідомлення Алкея більшість дослідників вважає, що під “скіфською землею” поет мав на увазі землі Ольвійського полісу, де з часів його заснування поклонялися Ахіллу⁹⁷, і грецьке його походження не викликає сумнівів. Адже на протязі багатьох століть міфи про Ахілла користувалися особливою популярністю в ольвіополітів. Діон Христом (XXXVI), який відвідав Ольвію наприкінці I ст. н. е., зазначав, що всі мешканці цього міста шанують Гомера і знають напам’ять “Іліаду”. В Ольвії знаходять графіті з уривками з кіклічних поем⁹⁸, а у Філострата (XIX, 16) є повідомлення про пісню, яку склав сам Ахілл: “Відлуння, що мешкає біля невимірних вод на берегах широкого Понту! Тебе оспівує ліра під моєю рукою, а ти оспівуй мені божественного Гомера, славу мужів, славу подвигів наших, Гомера, який дарував мені Патрокла і безсмертя, який зробив мого Аянта рівним до безсмертних і діставав непохитну славу завоювань Трої, яка оспівується мудрецами”.

З приводу виникнення самого терміна “Левке” найбільш справедливою видається точка зору, яка пов’язує його з раннім проникненням іонійців на Понт, про що, власне, і каже відоме свідчення Арктіна. Мілетське походження культу Ахілла на Левке обґрунтовується наявністю цілої низки таких самих топонімів в окрузі Мілету⁹⁹. Визначну же роль в укріпленні культу Ахілла на Білому острові відіграли, мабуть, Дідами — головний культовий центр Мілету, який направляв і регулював основні колонізаційні потоки¹⁰⁰.

Звідси, ймовірно, походять ранні спроби обоження Ахілла. “Він піднявся до бога, якщо панує над Скіфією... Мілетці зробили його володарем цієї країни... підняли Ахілла до бога”¹⁰¹.

Звернення до Ахілла як до “володаря” стає традиційним. Так, Піндар (Pind., IV, 49) називає його володарем “світлосяючого острова на Понті Евксинському”. Ця ж епіклеза зустрічається і в написах — графіті, лапідарних документах.¹⁰² В її характері відобразилася віра у потойбічне життя на острові блаженних, відома, в першу чергу, з “Одісеї” (IV, 561–569). В “Трудах і днях” Гесіода (ст. 170–171) так описується життя божественного роду славних героїв: “Серцем ані дум, ані клопотів не знаючи, вони безтурботно поблизу океанічних пучин острови населяють Блаженних”. Для греків таким океаном на півночі було

Чорне море, сама назва якого ΕΥΞΕΝΟΣ також належала до підземного царства і означала море “гостинне, яке зустрічає мертвих”¹⁰³.

“Острів блаженних” був ототожнений з Левке, і ця традиція збереглася на віка. В I ст. н. е. Пліній писав: “Перед устям Борисфена лежить згаданий Ахіллів острів, який також називається Білим і островом Блаженних” (IV, 93). В другій половині IV ст. н. е. Руфій Фест Авієн відзначав: “...Бо кажуть, що там вічно мешкають після смерті безгрішні душі... Така нагорода благочестивим, так Юпітер вилучив їх із темряви пекла, так доблесть не пізнає Ереба” (720–733).

Відгомін таких уявлень знаходимо й у Євстафія в його коментарях до Діонісія (§ 541): “Там, за переказом, рухаються по пустинним долинам душі Ахілла та інших героїв, так що цей Білий острів називається островом героїв, подібно до того, як острови, що оспівуються поетами... називаються островами блаженних...”

Зв’язок Ахілла з хтонічним світом простежується уже в генеалогії. Матір’ю героя була Фетіда — богиня моря й донька Нерая. Про зв’язок Ахілла зі світом морських пучин свідчить Філострат (XIX, 16): “Тут же вперше побачили і обійняли один одного Ахілл і Олена, і тут же відсвяткували їх весілля сам Посейдон з Амфітрітою, всі nereїди і боги, заступники рік, які впадали в Меотиду і Понт”. Те, що Ахілл — дитина Фетіди, дитина водного божества, підтверджує й напис з Березані.¹⁰⁴ На гемах зі Зміїного є набір зображень морських тварин, креветок, каракатиць, дельфінів.

Однією з характерних рис хтонічного образу Ахілла є його зв’язок зі змією. Так, у змію обернулася Фетіда. Зображення змії всередині храму відомо на бронзовому персні, знайденому на Левке. Аналогічна прикраса знайдена недавно в Тірі, що характеризує зв’язок цих двох центрів античного світу. Адже тут, поруч, знаходилася “башта Неоптолема” — сина Ахілла (Strabo, VII, 3, 16).

Зв’язок з хтонічним світом простежується і за батьківською лінією Ахілла. За проханням його батька Еака Зевс заселив острів Егіну, обернувши людей на мурах, які утворили ахейське плем’я мірмідонянів. Саме в цьому контексті і треба, очевидно, розглядати знахідку геми із зображенням мурахи.

Хтонічну сутність культу Ахілла на Левке підкреслюють теракоти, в першу чергу, зображення т. зв. “храмового хлопчика”, який був в тісному зв’язку з культом підземних богів-кабірів. Їх знаходять в святилищах кабірів на Родосі, Беотії, Олінфі, Пантикапеї, Ольвії та інших місцях¹⁰⁵. Статуетка півня ще раз підкреслює хтонічність обрядів, які

здійснювалися на Левке. Півень вважався священним птахом багатьох божеств — Діоніса, Персефони, Плутона, Аполлона, Геліоса, Асклепія, Гермеса та інших¹⁰⁶. Він же був одним з атрибутів малоазійського бога Мена — Аттіса, який сприяв плодючості землі та здоров'ю людей. Його же супроводжувала соснова (кедрова) шишка. Саме такий виріб виявлений на Зміїному (рис. 2.10, б).

Шишка згадується як посвята Ахіллу і в написі з Кінбурнської коси¹⁰⁷. Взагалі, хвойні дерева присвячувалися хтонічним богам, Кібелі, зокрема, зображення якої також знайдено на Левке. Про це ж свідчить протома Деметри і гема.

Не можна не звернути увагу при цьому, що в усті Дунаю, знаходився острів Певке — “Сосновий”, а одне з його річищ називалося “Священним”. “Священний” острів Ахілла знаходився поблизу цих географічних орієнтирів.

Зображення Гермеса вказують, очевидно, на зв'язок Ахілла з цим богом в іпостасі Психопомпа — провідника душ у підземне царство. А сам перехід в інший світ передбачає перемогу в боротьбі протиборствуючих сил. З такої точки зору може бути інтерпретоване зображення Ніки, богині Перемоги. В цьому ж ряді хтонічних символів стоять зображення зайця на фібулах і гемах.

Святилище Ахілла було також пов'язане із сакральною роллю птахів. Згадування про них, як вже відзначалося, було у багатьох античних авторів. У Арріана (§ 32), наприклад, цей мотив звучить досить чітко: “Ці птахи очищують храм Ахілла, кожного дня рано вранці злітаються вони до моря, потім, змочивши крила, поспішно летять до храму і окропляють його, а коли цього буде достатньо, вони обмітають крилами підлогу храму”. Філострат (XIX, 16) додає до їх обов'язків те, “що вони пестять його гай”. Значення острова для перельотів птахів уже зазначалося, не могли не помітити цього і давні, пов'язавши їх з поклонінням Ахіллу і власне назвою Левке. Білий колір символізує щастя, благополуччя, пошану, а самі птахи оспівувалися як душі померлих, які служать своєму патроніві. На Зміїному знайдені геми з зображенням журавля й чаплі¹⁰⁸. Не виключений в світлі цих знахідок і зв'язок Ахілла на Левке з міфами про пігмеїв, які боролися з журавлями. Адже багато з авторів розміщували пігмеїв у Фракії та Скіфії, а точніше, між Істром і Діонісополісом¹⁰⁹. У Гомера журавлі летять до берегів Океану, до царства Аїда, а самі вони уявлялися вихідцями з потойбічного світу, ототожнювалися з душами покійників.

В тісному зв'язку з хтонічними уявленнями стоять і повідомлення античних авторів про те, що Ахілл правив на Левке зі своєю подру-

гою — паредром. Це асоціювалося з уявленнями про вмираючу та оживаючу природу, про її смерть та воскресіння¹¹⁰. На Зміїному знайдені матеріали, які символізують шлюбний обряд. Це геми із зображенням рукостискання, маку й колосу, рогу достатку, макової голівки.

Подібні геми часто були весільними дарами¹¹¹. В цьому ж зв'язку треба згадати гему із зображенням Ерота-Амура — символу шлюбних, любовних зв'язків “по той бік буття”. В давньогрецьких народних віруваннях Ерот вважався божеством, напряду пов'язаним з підземним світом.

Серед подруг-паредр Ахілла на Левке частіше за інших згадуються Олена, Медея, Поліксена, Іфігенія.

Докладно зв'язок Ахілла й Олени представлений у Філострата (XIX, 16), який пише: “На ньому (острові. — *Авт.*) знаходиться зображення Ахілла і Олени, об'єднаних Мойрами”, “Ахілл і Олена вперше закохалися один в одного, навіть не побачившись, але знаходячись одна в Єгипті, інший в Іліоні, так що причиною їх жадання послужили вуха”. “Тут вперше побачили і обійняли один одного Ахілл і Олена”. “Ахілл і Олена бенкетують і займаються співами, саме оспівуючи взаємне кохання...”

Подібні пасажи, очевидно, не випадкові. Встановлено, що Олена була найдавнішою мінойською богинею рослинного світу, тісно пов'язаною зі світом мертвих, в ній бачать доеллінське божество, найдавнішого паредра бога мертвих Ахілла¹¹².

З Медеєю пов'язано декілька повідомлень. У Аполлодора в “Міфологічній бібліотеці” (V, 5) читаємо: “...Кажуть, що Ахіллес після смерті, знаходячись на островах блаженних, одружився з Медеєю”. В схоліях до “Аргонавтики” Аполлонія Родоського (IV, 809) Івік, який жив в VI ст. до н. е., названий першим поетом, котрий зобразив шлюб Ахілла і Медеї¹¹³.

Традиція пов'язує ім'я Ахілла також з Поліксеною, принесеною йому в жертву. Її, нібито, Ахілл ще за життя забажав взяти дружиною. Про це є згадки у Арктіна Мілетського в “Руйнуванні Іліона”, Еврипіда в “Гекубі” (40 і далі, 195 і далі), “Троаді” (260 і далі) і Сенеки “Троада” (203, 370). Жертвопринесення доньки ворожого царя має глибоку давню традицію давати померлому супутницю в загробний світ. Виходячи з етимології її імені, його можна зіставити з одним з епітетів Аїда — “поліксен” — “багатогостинний”, тобто такий, який приймає мертвих у своє підземне царство. Відгомони цих уявлень знайшли яскраве відображення у більш пізніх міфах. Так, Філострат (XIX, 18, 19) розповів

історію, згідно якої одному купцю, який часто відвідував острів Левке, з'явився Ахілл і наказав відправитися в Іліон і звідти привезти троянську дівчину, родичку Гектора і його предків. Купець виконав це розпорядження: “І не встигли вони відплисти і стадія від острова, як до них донісся крик дівчини, яку Ахілл терзав і розривав на шматки”.

Більш численні свідчення про Іфігенію. Її образ, так само, як і Олени, має досить давнє коріння — це богиня плодючості хтонічної природи, богиня мертвих. Вона спочатку називалася “Іфінасса”, в більш пізній формі прийняла теперішнє ім'я з іпостассю “богині, яка допомагає при родах”¹¹⁴. Про те, що греки бачили в Іфігенії божество, свідчать Геродот (Herod., IV, 103) і Павсаній (Paus., II, 35, 1).

Значну роль у формуванні міфа про Іфігенію відіграли “Кіпрії” — одна з поем Троянського циклу, написана в VII—VI ст. до н. е.¹¹⁵ До кінця V ст. до н. е. відбувається його остаточне формування, що знайшло відображення в трагедіях Еврипіда “Іфігенія в Авліді” та “Іфігенія в Тавриді”. За його версією, вона пробула в Тавриді всього декілька років, а потім повернулася на батьківщину з Орестом і Піладом. В інших джерелах її доля більш трагічна. Згідно з Нікандром (Metamorph., IV, fr. 58), Артеміда перенесла Іфігенію на Евксинський Понт, до Тоана, сина Борисфена, а потім відправила до Ахілла на Білий острів. У Лікофрона в “Олександрі” (186–201) повідомляється, що Ахілл переслідував Іфігенію в Скіфії, та по Ахіллову дромосу і потім поселився на острові.

Антонин Ліберал (Metamorph., 27) повідомляє, що Артеміда сама, “коли прийшов час, відпустила Іфігенію зі свого служіння, зробила її богинею і назвала Орсілохою, віддавши Ахіллу”.

Алегорична композиція, що відображає всі ці повідомлення, розміщена на гемі із зображенням лані, триноги, двох рогів достатку і рукостискання. Зв'язок з Артемідою підкреслюється і різними каміннями з її зображенням,¹¹⁶ а також іншими повідомленнями античних письменників. Павсаній (II, 35, 1) повідомляє, що в Арголіді існувало святилище Артеміди з епikleзою Іфігенії. Амміан Марцеллін (XXII, 8, 34) повідомляє, що Орсілоха — найменування Артеміди в країні таврів.

З культом Артеміди на Білому острові треба пов'язувати і міф про амазонок. Нагадаємо, що у Філострата надається досить широкий опис перебування цих жінок-войовниць на Левке (XIX, 20). Моряки й корабельщики були захвачені ними в полон і згадали про храм Ахілла. Амазонки, почувши про нього, вирішили зробити напад на святилище. “Але Ахілл, страшно і грізно подивившись на них і стрибнувши як при

Скамандрі та Іліоні, навів такий жах на коней, що вони, не підкоряючись вузді, піднялися дибки, скинули з себе жінок... і розлютившись, немовби дикі звірі, кинулися на амазонок, які лежали, й почали бити їх копитами”.

Настільки вражаючий опис амазонок не є випадковим. В античній міфології вони були тісно пов’язані з поховальною семантикою. У греків амазонки вважалися прислужницями Артеміди¹¹⁷.

З міфом про амазонок в безпосередній близькості знаходяться і давні уявлення про коней та агони. В Північному Причорномор’ї відомо декілька таких місць. Судячи з одного ольвійського графіті, в Гілеї відловлювали білих коней¹¹⁸. Тут відомо озеро під назвою “мати Гіпаніса” (Herod., IV, 5, 52). Поблизу устя цієї ріки мешкало плем’я калліпідів — “чудовокінних”. Відомий мис “Гіполая”, а на території царських скіфів протікала ріка Гіпакаріс, на березі якої знаходилося ристалище Ахілла (Herod., IV, 53). В уже згаданому сюжеті Філострата коні виступають як виконавці волі володаря острова. Виконавши своє призначення, вони кидаються у морську безодню, яку, власне, і уособлюють. Нам здається, що в ряді подібних уявлень знаходиться і малюнок з вершником на коні, знайдений на Зміїному.

І, нарешті, є інші свідчення, які показують зв’язок Ахілла з іншими міфологічними персонажами. Це олімпійські боги — Зевс-Юпітер, Афіна, а також Немезида, Серапіс та Ізида¹¹⁹, Фортуна. Зображення місячного диску на одній з гем треба, очевидно, пов’язати з Гекатою, яка знаходилася у тісному зв’язку з Іфігенією (Paus., 1, 4, 3, 1).

Не менш симптоматичний і культовий зв’язок Ахілла і Медузи Горгони, що підтверджується знахідкою на Білому острові тесери з образом фантастичної жінки. Безсумнівним є її пряме відношення до Аполлона, Афіни, Зевса. Популярність їй приносило і її апотропеїчне значення, саме в такій іпостасі вона виступає на панцирі Ахілла, зображеному на одній з ваз¹²⁰.

Сприймавши і уособлюючи божественні функції, Ахілл продовжував вшановуватися на Левке і як власний герой. Про це, зокрема, свідчить одна з епітафій, яка приписується Аристотелю, — “Пеплос” (5): “Над Ахіллом, якого шанують на острові Білому, сина богині Фетіди, Пелеєвого коріння. Ахілла острів цей Понту Святий в лоні своєму береже”. Про “гробницю” Ахілла згадує Капелла (IV, 661), а Пліній пише, що “острів Ахілла славиться могильним курганом цього героя” (IV, 63). Про його значну роль, яка зберегла значення і в більш пізні часи, повідомляє Арріан (§ 33): “Я вважаю Ахілла героєм переважно перед ін-

шими, базуючись на благородстві його походження, вроді, душевній силі, віддалення від зовнішнього світу в молодих роках, поезії Гомера, яка його прославляє, і постійності в любові й дружбі, які дійшли до того, що він наважився навіть померти після смерті свого улюбленця”.

В перші століття н. е. в Північному Причорномор’ї з’явилася ще одна “могила” Ахілла. Ольвіополіти в силу різних причин (див. наступний розділ) почали вважати, що острів Березань прийняв його кров¹²¹.

Згідно з міфологічною традицією, яку зберіг Павсаній (III, 19, 11), на Білому острові поселився не тільки Ахілл, але і його друзі по Троянській війні: Аянт Оілеїв і Аянт Теламонів, Патрокл і Антілох...” Кесарій (IV ст. н. е.) в “Діалозі”, Відповідь 112 (М., XXXIII, 939) відзначає: “Мешканці острова Білого боготворили Ахілла, а понтійці — батьковбивцю Патрокла”. Аполлодор (Ерпитом., V, 5) додає: “Смерть Ахіллеса повалила все військо у зневіру. Поховали його на Білому острові разом з Патроком, змішавши їх кістки”. І, нарешті, Арріан (§ 32): “...Всі, хто бажає догодити Ахіллу, разом з ним шанують і Патрокла”.

Міфологічне перенесення останків Ахілла на острів Левке носило яскраво виражену ідеологічну спрямованість, викликану необхідністю мати покровителя певної території, на яку претендував поліс, — в даному випадку Ольвія. Як бог і як герой, Ахілл з найдавніших часів виконував роль охоронця Ольвійської держави¹²². Знахідка бронзового кільця з написом бустрофедоном ОЛВІО може розглядатися не тільки як етнікон, але й як один з епітетів Зевса, адже однією з функцій Зевса Ольвійського був захист її кордонів і межових стовпів. Платон писав з цього приводу: “Недоторканність межових стовпів служить першою ознакою поваги до Зевса Межового”¹²³. Піднесення персня Ахіллу, очевидно, було викликано близькістю його функцій і Зевса як охоронця кордонів. До того ж, за лінією батька Ахілл був правнуком голови Олімпу, а про знахідку геми з його зображенням вже говорилося.

Однією з головних рис культу героїв було запровадження різноманітних календарно-періодичних ігор — агонів. З початком шанування Ахілла вони проводилися на Тендрівській косі¹²⁴ (Ахілловому бігу), Березані¹²⁵. Ольвійські агони заснував сам Ахілл, святкуючи перемогу в Троянській війні (Ромп. Мела., Chron., II, 52). З декрету на честь ольвійського громадянина Нікерата відомо, що кінні агони на Ахілловому бігу запроваджені Ольвією за порадою Піфії¹²⁶. Не виключено, що подібні змагання проводилися і на Левке. Їх відгомони можна побачити в повідомленні Філострата (XIX, 16): “Ті, хто приставав до острова, стверджують, що чули кінське тупотіння і звук зброї і галас, який підій-

мають на війні”. Максим Тірський (XV, 7) переказує, що відвідувачі острова бачили там Ахілла — “юного мужа з білявим волоссям, який стрибав у збруї, а збруя, кажуть вони, золота”.

Вартої уваги в цьому зв’язку є знахідка на Білому острові бойової залізної сокири. Бойова сокира вважалася сакральною зброєю¹²⁷. “Залізо”, тобто бойові сокири, фігурують як почесні дарунки переможцям на поховальних іграх на честь Патрокла (Іліада, XXIII, 850–855): “Син же Пелеєв для лучників темне виніс залізо: Десять сокир двогострих, і десять простих їм нагородою...” Символіка військових змагань знайшла відображення і в зображеннях Афіни, Ніки, Немезиди.

Ахілл на Левке володів і астральними функціями. Про це може свідчити і порівняння його з Діоскурами (Арг., РРЕ., § 34). Діоскури були синами Зевса і братами Олени і вважалися, окрім всього іншого, богами світла. Не випадкові тому знахідки на Зміїному гем із зображенням Нерона-Геліоса, знаків Зодіаку — Лева, Краба (Рака) і Козерога.

Ще однією функцією, якою володів Ахілл на Левке, було зцілення людей. Про образ змії як символу хтонічності вже говорилося. Але вона була й одним з атрибутів лікування. “Давні вірили, — писав Плутарх, — нібито змія була пов’язана з героями тісніше, ніж будь-яка тварина”¹²⁸. У Павсанія (III, 19) і Конона (XVIII, 18) зустрічається один і той самий близький сюжет, в якому розповідається про одного воїна (Леоніма або Автолеонта), який під час війни між Кротоном і Локрами в Південній Італії отримав поранення. Отримавши пораду від Дельфійського оракула, він вирушив на Левке, де й благополучно вилікувався. Судячи з того, що “Ахілл з’являється уві сні” (Арг., РРЕ., § 34), тут, треба думати, застосовувався метод інкубації, характерний і для деяких інших святилищ античного світу¹²⁹.

Не виключено, що на острові знаходився оракул. Тому є декілька підтверджень. В першу чергу, це повідомлення античних авторів: “в храмі є оракул” (Арг., РРЕ., § 33). Він же уточнює і сам характер дій, які відбуваються. Як пожертва виступає коза. Одних відпускали, уточнюючи в оракула, чи достатня жертва; якщо відповідь була негативною, додавали ще срібла. Настільки докладний опис обряду, складений Арріаном в II ст. н. е., вказує на існування добре відпрацьованих, усталених ритуальних дій на честь Ахілла, їх давність.

Ще один аспект, пов’язаний з оракулом, можна вбачати в знахідках на Зміїному кістяних шашок та гральних костей з маркуванням від 3 до 6¹³⁰. Шашки й кості використовувалися для пророкувань долі, вони були набором складної комбінаційної гри.¹³¹ Саму появу гри у

кості традиція пов'язує з періодом Троянської війни (Paus., II, 20, 3; X, 31, 1). На багатьох вазах зображені Ахілл і Аякс, які розважаються цією грою¹³².

Ще однією, важливою не менше, а ймовірно, і більше, ніж інші, іпо-стассю відзначався Ахілл як заступник моря. Само його походження, як вже говорилося, визначило морські функції. Цей культ був досить розповсюджений по всій Елладі. Як вказує Арріан (§ 33): "...Існують наступні розповіді: з числа відвідувачів острова деякі, хто приїжджає сюди навмисно (спеціально — *Авт.*), привозять з собою жертвних тварин... інші пристають, тому що вимушені бурею..." "...Ахілл, як розповідають, являється уві сні одним після того, як вони причалять до острова, а іншим ще під час плавання, коли вони опиняться неподалік від нього, і вказує, де найкраще пристати до острова, і де стати на якір". А Філострат (XIX) додає: "Якщо хтось пристане до північної або південної сторони острова, і почне підніматися вітер, несприятливий для стоянки, то Ахілл сповіщає про це біля корми і закликає укритися від вітру, змінивши місце стоянки".

Власне кажучи, і про це вже говорилося, само місцерозташування острова Зміїного визначило важливість морських функцій героя. Це підтверджує і численний археологічний матеріал, в першу чергу монети, які потрапили сюди практично з усіх областей тогочасної ойкумени, досить значна вибірка якорів (очевидно, найбільша на цей час в басейні Чорного моря і, можливо, одна з найбільших в античному світі).

Є і прямі свідчення пожертв Ахіллу як заступнику моря, мореплавання, рятівника кораблів від аварій. Одне з самих відомих — графіто на денці посудини. На ньому зроблено два написи: "Главк, остерігайся впливати"¹³³, або, за іншим прочитанням, — "Главк, подбай, як тобі вплисти"¹³⁴, або — "Прошу я, Главк, вплисти!"¹³⁵.

Другий напис перекладається наступним чином: "Главк, син Посідея, присвятив мене Ахіллу, який володарює на Левке"¹³⁶.

Ще одне графіто можна трактувати як епіклезу бога-героя: "Супроводжуючий у плаванні". Ще один напис може звучати так: "Хто впливає прихильно, хай відверне всяке лихо"¹³⁷.

Деякі дані можуть свідчити, що під заступництвом Ахілла знаходилися і маяки. Повідомлення Страбона (VII, 3, 16) про "вежу Неоптолема", очевидно, не випадкове. Мало того, що Неоптолем був сином героя, так вежа, названа на його честь, позначена в античного автора як ΠΥΡΓΟΣ, що завжди стосувалося маяків. До того ж "вежа Неоптолема" і Левке були першими і самими близькими для всіх кораблів, що

йшли з півдня на північ і навпаки. Тим більше, в Тірі знайдено присвяту Ахіллу.

Інші графіті, знайдені на острові, менш інформативні, але достатньо ясні й чіткі — мова в них іде про присвяту Ахіллу. Вони містять одну чи декілька літер імені героя.

Друга розповсюджена форма присвяти — це дієслово “присвячую” — ΑΝΕΘΕΚΕΝ. На деяких написах є імена дедикантів — Гормофая, Герагора. Іноді, ймовірно, мова йде і про етнікон тих, хто присвячує, — якогось самосця, хіосця, жителя Делоса (?), теофорного імені від Аполлона (чи самого бога?). Є ще низка написів, які, в силу своєї фрагментарності, поки що задовільному прочитанню не підлягають, різноманітні позначки на амфорах, черепиці, які містять, в основному, одну літеру Λ, Α, або різного роду позначки, аббревіатури. Ймовірно, вони також відігравали певну роль в містичних діях¹³⁸.

Ще один варіант присвят — згадування самої посудини, яку приносять в жертву. Так, одне із графіті можна трактувати так: “священні посудини, які належать Ахіллу”. Близькими до нього є й інші фрагменти, де можна розглядіти формулу ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ — “посудини, що приносилися в дарунок”.

Власне кажучи, саме посудини були основною категорією предметів, які поступали до храму Ахілла. Сюди же приносилися монети, прикраси, жертовні тварини і, нарешті, встановлювалися статуї на честь героя. Постамент однієї з них дійшов до нас, про що вже говорилося. В даному випадку важливо зазначити, що на базі стояла, ймовірно, статуя самого Ахілла, а встановив її якийсь ольвіополіт:

.... ΜΟΣΤΡΑΤΟ ΑΧΙΛΛΕΙ

..... ΜΕΔΕΟΝΤΙ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΙ

“такий-то син (Ди, Ти)мострата, ольвіополіт, присвятив Ахіллу, володарю Левке” (IOSPE, I², N 325).

В цьому короткому, але місткому формулюванні міститься, проте, найважливіша думка про Ахілла, володаря Левке, та й усього Понту, що відображено в його епіклезі “Понтарх”. Він придбав тут божественні риси. Це був бог підземного царства, хтонічних уявлень і обрядів, пов’язаних з ним. Його бачили в іпостасі того, хто зцілює людей, заступника мореплавців, охоронця кордонів держави, оракула, який пророкує долю.

Ахілл був міцно включений в міфологію греків, займаючи в ній одне з найважливіших місць. З його ім’ям пов’язували і багатьох інших героїв і міфологічних персонажів: Патрокла, Аяксів, Олену, Медею, Іфігенію,

звичайно, його матір — Фетиду та інших. Він у багатьох своїх іпостасях знаходився в одному ряді із Зевсом, Посейдоном, Гермесом, Афіною, Артемідою, Аполлоном, Деметрою.

2.1.6. Основні етапи історії

Незважаючи на значну популярність в античному світі, сама історія виникнення й існування храму Ахілла на острові Левке відображена в письмовій традиції досить слабо і фрагментарно. Відомі окремі деталі, епізоди, які в сукупності з археологічним матеріалом дозволяють лише намітити канву історичного розвитку святилища. Однак вона *a priori* страждає дискретністю, бо цілі періоди в житті острова практично не знайшли ніякого відображення у відомих нам джерелах. Втім також очевидно, що функціонування храму було тісно пов'язане і включене в загальноісторичні процеси, характерні для розвитку всієї античної цивілізації Північно-Західного Понту.

У зв'язку з цим необхідно визнати також, що основним контингентом, який відвідував Левке і в середовищі якого могли з'явитися перші уявлення про ототожнення острова з житлом Ахілла, були іонійці. Це може бути підтверджено, по-перше, складом ранньої кераміки, серед якої є типи Камір і Middle Wild Goat, характерні саме для Іонії¹³⁹. По-друге, неможна не зазначити, що з ім'ям Ахілла і топонімом “Левке” пов'язано декілька географічних назв в окрузі самого Мілету¹⁴⁰.

Про це прямо свідчить Алкей, поет кінця VII — початку VI ст. до н. е. (Фр. 48В): Формула звернення, де герой названий “володарем”, перекликається з більш пізніми написами (графіті Главка, наприклад), вказує на давню і міцну традицію його шанування в Північному Причорномор'ї¹⁴¹. Певну інформацію про те, що саме в цей час ідея поклоніння Ахіллу отримує практичне відображення, можна вилучити з повідомлень Павсанія (III, 19, 11) і Конона (XVIII, 18). У зв'язку з островом Левке вони згадують поета Стесіхора з Гімери, який жив в останній третині VII — першій половині VI ст. до н. е. Він був відомий як автор пісень для хорів, трактував міфологічні сюжети, писав палінодії, тобто вірші, де автор зрікається від сказаного. В тих самих уривках говориться і про перших відвідувачів священного острова. Павсаній згадував якогось Леоніма з Кротона, а Конон — також кротонця на ім'я Автолеонт. Однак сюжет обох авторів ідентичний. Мова йде про відвідування острова під час війни між Кротомом і Локрами, яка, судячи з усього, проходила в середині VI ст. до н. е. або навіть дещо раніше — біля 600 р. до н. е.¹⁴²

Обидва воїни, які були поранені під час війни, за порадою Піфії вирушили на Білий острів для вилікування. Тут вони отримали доручення від подруги Ахілла Олени переказати Стесіхору, щоб він склав на її честь палінодію, якщо цінує зір. Стесіхор склав гімни на честь Олени і знову отримав можливість бачити, оскільки перед цим він був осліплений нею ж за непошану.

Переплетення в цих сюжетах міфологічних деталей з конкретними історичними подіями і особами є досить характерним для свідчень про Ахіллів острів. Проте, виокремлюючи достовірні факти, можна спробувати прослідкувати витоки і час формування культу героя і персонажів, які його супроводжують. Отож, можна з великою долею впевненості стверджувати, що в першій половині VI ст. до н. е. культ Ахілла вже був сформований, і острів в цей час був включений до загальної системи уявлень еллінів на північних берегах Понту. Ці думки підкріплюються документальним археологічним матеріалом — графіті на родосько-іонійській кераміці другої чверті—середини VI ст. до н. е.

Зміцнення віри в те, що острів Левке на Понті і є доміvkою героя Троянської війни, спричинило й устремління до офіційного запровадження його культу. Звичайно воно проявлялося в будівництві героонів, храмів, приурочених до якогось конкретного місця, яке слугувало як святилище й об'єкт сакральних дій. Даними діями закріплювався не тільки культ героя, але й встановлювалося політичне та ідеологічне право держави, яка цей культ запровадила, на конкретну територію¹⁴³.

За археологічними даними, приблизно в третій чверті VI ст. до н. е. на острові був споруджений храм, можливо, з вівтарем. Виходячи з того, що інші місця поклоніння Ахіллу з'явилися наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. в районах, близьких до Ольвії¹⁴⁴, треба думати, що і на Левке засновником культу героя став саме цей поліс. Взагалі аналіз кераміки показує, що кінець VI — початок V ст. до н. е. був періодом розквіту храму. До цього періоду, як уже показано, належить значна кількість розписних посудин чорно- і червонофігурного стилів та інших речей, які підносили богові-герою. Однак нумізматичний матеріал цього часу дуже рідкий, а ольвійські монети складають тільки 1,5% всієї кількості знахідок¹⁴⁵. Це надало привід П. Й. Каришковському засумніватися в ефективності контролю Ольвії над храмом в першій половині V ст. до н. е. Нам же здається, що подібний феномен пояснюється іншими обставинами. В цей час традиція принесення грошей заступнику будь-якої місцевості, в даному випадку Ахіллу, взагалі ще

не укоренилася, проте в подальшому такий звичай стає досить розповсюдженим не тільки на Левке¹⁴⁶.

Функціонування храму передбачало наявність контингенту служителів, які мали піклуватися як про саму будівлю, так і про дарунки, які тут накопичувалися. Проте питання — чи були ці служителі тимчасовими або постійними — вирішується неоднозначно. Античні автори повідомляють, що “людей на острові немає” (Arr. PPE, §32), “в цій Тавриці присвячений Ахіллу острів Білий, на якому немає ніяких мешканців” і до того ж “там ніхто не може переночувати без небезпеки для життя” (Amm. Marc., XXII, 8, 35). “Людям, які плавають широкими просторами моря, не заборонено сходити на цей острів (адже він лежить як гостинний притулок для кораблів), але будувати на ньому житла заборонено всім мореплавцям і тим, хто мешкає на берегах Понту, еллінам і варварам” (Philostr., XIX, 16). Але в той же час, було б зовсім неймовірно, якби тут був відсутній якийсь, хоча б тимчасовий, персонал, тим більше враховуючи відносну віддаленість острова від міста-куратора. Побічно про це свідчить повідомлення того ж Арріана про оракул на Левке, до якого відвідувачі звертаються за відповіддю з приводу правильності принесеної жертви Ахіллу.

Наявність певного контингенту людей можна припускати і з повідомлення Філострата про дерева, посаджені біля храму. Тут, очевидно, мова йде про священний гай, за яким необхідним був регулярний догляд, тому що мікроклімат острова несприятливий для росту дерев, як, до речі, і розведення тварин. Судячи з уже наведених уривків з Павсанія і Конона, на острові функціонувала спеціальна установа для зцілення. В цих свідченнях, однак, набагато більше фантастики, ніж реальних фактів, бо умови життя на острові скоріше можуть привести не до зцілення, а до зворотного результату. Але все ж не можна повністю виключити існування певної обрядності, пов'язаної з вірою в магічну лікувальну силу Ахілла, тим більше, що піфії храму Аполлона в Дельфах направляли сюди страждених. Приписування святилищу Ахілла лікувальних функцій передбачало наявність лікарів або жерців.

Всі вищенаведені міркування можуть свідчити про те, що на Левке поступово склалася низка спеціальних сакральних дій, за правильним виконанням яких спостерігав, а окремі з них проводив, нечисленний тимчасовий і, скоріш за все, сезонний персонал.

Широке розповсюдження поклоніння Ахіллу, злиття його героїчних функцій з божественними привело в кінці кінців до посилення популярності святилища, надало йому ще більшої слави, причому не тільки

в найближчих містах, але й по всій грецькій ойкумені. Так, вже неодноразово згадані Леонім і Автолеонт прибули сюди з іншого кінця еллінського світу — з Великої Греції. Вже до V ст. до н. е. популярність храму стає настільки широкою, що Левке фігурує у творах видатних поетів і драматургів — Піндара (Nem., IV, 48–50): “Еант володіє батьківським Саламіном, а Ахілл — світлим островом в Евксинському морі”; Еврипіда (Andr., 1260–1262): “Ти побачиш люб’язнішого тобі і мені сина Ахілла, який мешкає в острівному будинку на Білому березі всередині Евксинського моря”.

Популярність храму приводила до розширення його контактів, що знайшло відображення в значній кількості монет, знайдених на Левке. Їх географія охоплює практично всі більш-менш значні поліси Понту і Середземномор’я. Вивчення цих знахідок показує, що пік таких приношень припадає на IV–III ст. до н. е., причому серед міст, монети яких виявлені на острові, переважають, чого і слід було очікувати, причорноморські поліси, а Ольвія представлена більше ніж 20% нумізматичного матеріалу того часу¹⁴⁷. Є й інші приклади, що культ Ахілла став для ольвійської держави одним з головних, а місто намагалося якомога міцніше закріпити свій патронат не тільки над Левке, але й над іншими відомими місцями поклоніння герою. На його честь були запроваджені календарні святкування, які проводилися на Ахілловому дромі (Тендрівській косі) та інших місцях. Епіграфічні документи останньої третини IV ст. до н. е. (поновлений договір про ісополітію між Ольвією та Мілетом) свідчать про давні традиції шанування батьківських звичаїв і вказують на право жителів Мілету брати участь у святах Ахілла¹⁴⁸.

Іншими місцями поклоніння Ахіллу в околицях Ольвії слід вважати: Кінбурнську косу, де в стародавні часи знаходився священний гай Гекати (тут Ахіллу, судячи з напису¹⁴⁹, який відноситься до IV ст. до н. е., були присвячені жертovníк і плід кедра), а також Березань і Бейкуш.

Всі ці факти вказують на те, що Ольвія, міцно затвердивши свій патронат над святилищем Ахілла, закріпила тим самим і своє політичне панування в північній частині Чорного моря. Численний археологічний матеріал підтверджує могутність і процвітання полісу у другій половині IV ст. до н. е.

Незважаючи на осаду Зопіріона, місто в останній третині IV ст. до н. е. досягає свого розквіту. Його площа збільшується до 50–55 га. До кінця IV ст. до н. е. відноситься і грошова реформа — для укріплення курсу монет Ольвія випускає золото¹⁵⁰.

Також, ймовірно, відбувається накопичення багатств і в самому святилищі. Монети й інші приношення збираються тут в спеціальному місці, про що вже згадувалося. Не можна також виключити зосередження дарунків в самому храмі, де вони охоронялися релігійною заборонаю¹⁵¹.

Висновок про безсумнівний розквіт святилища походить, в кінці кінців, з трактування відомого декрету 30–20 рр. IV ст. до н. е.¹⁵²

... ΕΝ ΟΛΒΙΟ [ΠΟΛ] ΕΙ (?)

... ΑΝ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΤΕ ΚΑΤΑΛΑΒΟ [ΝΤΑΣ]

[ΤΗΝ ΙΕΡΑΝ ΝΗΣΟΝ?] ΛΕ [Ι] ΣΤΕΙΑΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΑΠ [Ε] ΚΤΕΙΝ [ΕΝ Κ] ΑΙ ΤΟΥΣ ΜΕΘ ΑΥΤΩΝ ΕΚ ΤΗΣ Ν [ΗΣΟΥ]

[ΕΞ] ΕΒΑΛΕΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΕΝΟΜΕΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ

[ΠΟ] ΛΛΑ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΑ ΧΡΗΣΙΜΟΣ ΓΕΓΟΝΕΝ ΤΩΙ ΔΗ

[ΜΩΙ] ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΑΥΤΑ Ο ΔΗΜΟΣ

[ΑΥΤ] ΟΝ ΚΑΙ ΖΩΝΤΑ ΕΤΙΜΗΣΕΝ ΔΩΡΕΑΙ

[ΚΑΙΤ] ΕΛΕΥΤΗΣΑΝΤΑ ΕΘΑΨΕΝ ΔΗΜΟΣΙΑΙ

[ΕΔΟΞΕ] Ν ΤΩΙ ΔΗΜΩΙ ΤΩΙ ΟΛΒΙΟΠΟΛΙΤΩΝ

[ΣΤΗΣΑΙ] ΑΥΤΟΥ ΕΙΚΟΝΑ ΟΠΩΣ ΑΝ ΑΙ ΤΕ ΠΡΑΞΕΙ [Σ]

[ΑΥΤΟΥ Μ] ΝΗΜΟΝΕΥΟΝΤΑΙ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΣ ΦΑΝΕΡ [ΟΝ]

[ΠΟΝΗΣΗ ΤΟ]ΙΣ ΕΛΛΗΣΙΝ ΟΤΙ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΠΟΛ [ΛΗΝ]

[ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΝ] ΠΟΕΙΤΑΙ ΚΑΤΑ ΤΑ ΠΑΤΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥΣ ΦΙ

[ΛΟΤΙΜΟΥΜΕ] ΝΟΥΣ ΕΙΣ ΑΥΤΗΝ ΚΑΙ ΖΟΝΤΑΣ ΤΙΜ [ΑΙ]

[ΚΑΙ ΙΕΛΕΥΤΗΣΑ] ΣΙΝ Α [ΥΤ] ΟΙΣ Α [Ξ] ΙΑΣ ΑΠΟΔΙΔΩΣΙ

[ΧΑΡΙΤΑΣ]

Зміст декрету — нагородження якоїсь особи, яка врятувала Левке від пограбування і послужила місту Ольвії, — звучить однаково у всіх дослідників-епіграфістів. Однак в прочитанні і трактуванні деяких місць є розбіжності. Канонічний текст, запропонований В. В. Латишевим і дещо доповнений Ю. Г. Виноградовим, може бути представлений наступним чином: “... в Ольвіополі (?)... і еллінів, які захопили (священний острів) для пограбування, перебив, і тих, хто був з ними, вигнав з острова, і прибувши в місто, зробив багато важливих послуг народові ольвіополітів, і за це народ і за життя вшанував його подарунком, і після смерті поховав за громадський рахунок. Постановив народ ольвіополітів (поставити) йому статую, щоб і діяння (його) залишалися в пам’яті, і місто (зробило) очевидним еллінам, що воно і про острів має велике (піклування) за заповітами батьків, і тих, хто йому служить, і живих шанує, і померлим віддає гідну (вдячність)”.

На жаль, ім’я нагородженого до нас не дійшло, але факт встановлення кінної статуї свідчить як про його приналежність до знатного роду,

так і про дійсно серйозні заслуги перед Ольвією. М. І. Ростовцев¹⁵³ висловився, щоправда, в дуже обережній формі, що декрет виданий на честь знаменитого по іншим написам Посідея, сина Посідея, який жив у II ст. до н. е. В. В. Латишев вважав цю особу служителем храму¹⁵⁴, що викликало певні заперечення¹⁵⁵. Ймовірніше за все, це ольвіополіт, який зумів звільнити острів, захоплений піратами, або, як вважає В. П. Яйленко¹⁵⁶, тут в найближчій місцевості діяли супротивники ольвіополітів, до яких приєдналися якісь люди, котрі осіли на Левке.

Цей, треба вважати, короточасний епізод в історії святилища відбувся, як уже підкреслювалося, на загальному фоні досить благополучного існування ольвійської держави. Така ситуація могла скластися в період облоги міста військами Зопіріона, коли Ольвія не змогла забезпечити належним чином охорону і захист своєї святині на Левке. Зовнішньополітичні проблеми ускладнилися, судячи з практично синхронного напису на честь Каллініка¹⁵⁷, соціальними негараздами всередині міста¹⁵⁸. Однак успішно відбивши облогу і вирішивши внутрішні конфлікти, ольвіополіти змогли направити на острів необхідну військову силу на чолі з цією видатною, але, на жаль, невідомою особою. Після перемоги ця людина повернулася в Ольвію, де зробила ще багато послуг місту, а через деякий час, вже після смерті, вона була похована за громадський рахунок, а на острові на її честь була встановлена кінна статуя.

Про протекторат Ольвії над Левке в цей, а можливо, і більш пізній час — III ст. до н. е., свідчить й інший документ¹⁵⁹: “З добрим щастям. Рада і народ постановили за пропозицією архонтів і Семи: оскільки отримуються відомості, що... робить послуги тим з народу ольвіополітів, які приїжджають на священний острів Левке, то нехай постановить Рада і народ увінчати його”.

М. І. Ростовцев¹⁶⁰ думав, що ця людина на острові не жила, і громадянином якого міста вона була — невідомо. Н. О. Лейпунська¹⁶¹ трактує напис дещо інакше. Вона вважає героя декрету мешканцем острова, що вказує на існування тут поселення. Незважаючи на ці розбіжності, нам здається, що сам факт надання послуг (ймовірніше за все, вони пов'язані з сакральними діями), треба думати, неодноразових, і тим більше таких, які заслужили бути зазначеними в спеціальній постанові, говорить про вплив Ольвії на острові. Це підтверджується і нумізматичними даними. На період між 250 і 150 рр. до н. е. припадає максимум 30% монет Ольвії, знайдених на Левке¹⁶².

Втім утримувати свій вплив місту доводилося, треба думати, у все більш складних умовах. Міжнародне становище близько середини III ст.

до н. е. відзначалося крайньою нестабільністю. Судячи з усього, в цей час Ольвія була втягнута в конфлікт між Візантією та Істрією, який виник в результаті боротьби за гавань Томіса. Ольвія виступила на боці Візантії, і контакти з Істрією, розташованою, до речі, неподалік від Левке, порушуються¹⁶³. Відгомін якихось бойових дій часів, близьких до тих, що описуються, простежується в декреті на честь Антестерія¹⁶⁴. В частині документу мова йде про перемогу, яку отримала Ольвія за допомогою морського флоту, що само собою свідчить про його могутність в даний період і наводить на думку, що ольвійській ескадрі цілком було під силу зберігати контроль поліса над священним островом. Побічну інформацію про необхідність такого контролю можна видобути і з інших місць декрету, де мова йде про вівтарі, які стали непридатними із-за часу та численних воєнних небезпек. Вівтарі, які можна було охороняти за допомогою флоту, знаходилися, в першу чергу, на Левке, тому є досить ймовірною прив'язка подій, що описуються в документі, до острова Ахілла.

Нестабільна обстановка складалася і в степах Причорномор'я, де активізуються варварські племена. Складне становище, в якому опинилися античні міста до кінця III ст. до н. е., яскраво показане в декретах Протогена, Нікерата¹⁶⁵. Причому не виключено відображення в останньому подій, пов'язаних зі святкуванням Ахіллей в Гілеї. Люди, подібні до Протогена, Нікерата або їх сучасника Агафокла з Істрії¹⁶⁶, змогли своїм особистим внеском (грошовим в тому числі) врятувати на деякий час становище в державах Північно-Західного Причорномор'я. Однак їх дії якщо і полегшили долю міст, то ненадовго. До середини II ст. до н. е. Ольвія підпадає під владу скіфів, що засвідчено карбуванням монет з титулом і портретом Скілура. Емісії цього часу відомі і на Левке, що вказує на збереження традиційних зв'язків святилища і поліса. Також не пізніше II ст. до н. е. в Добруджі утворюється Скіфська держава, так звана Мала Скіфія, царі якої почали випускати в західнопонтійських містах монети, частина яких, а саме Каніта й Гелія, проникла на острів Ахілла.

Посилення варварського натиску не тільки на суші, а й на морі, підтверджує напис відомого діяча цього часу Посідея, сина Посідея, який прославився багатьма іншими епіграфічними документами, знайденими в Ольвії та Неаполі Скіфському. Мова в написі йде про те, що Посідей присвятив його Ахіллу на честь перемоги над племенами сатархеїв (сатархів), які займалися піратством¹⁶⁷. Різні видавці по-різному трактують цей документ. І. І. Толстой¹⁶⁸ залучив його для трактування декрету, де мова йшла про пограбування острова¹⁶⁹, а М. І. Ростовцев вва-

жав, як уже писалося, що невідомою особою, згаданою в декреті, міг бути сам Посідей. Однак беручи до уваги датування В. В. Латишевим обох написів, де перший з них¹⁷⁰ відноситься до кінця III—II ст. до н. е., а другий¹⁷¹ — на сто років раніше, навряд чи можна казати про те, що мова в них йде про одну і ту саму особу. Хоча треба визнати — ситуації, які виходять з їх трактування, досить схожі¹⁷².

Друга спірна проблема інтерпретації напису Посідея — місце, де сартархеї займалися піратством. М. І. Ростовцев та Е. І. Соломоник припускали, що вони могли діяти біля берегів Криму, хоча сам Ростовцев пізніше писав про Посідея як визволителя Левке¹⁷³. Нам здається найбільш переконливою точка зору, згідно з якою мова в написі йде саме про Левке. В першу чергу, таке припущення базується на згадуванні імені Ахілла у зв'язку з островом. Таким на той час міг бути тільки Левке. Що стосується особистості самого Посідея, то він, ймовірно, був одним з крупних воєначальників або судновласників за Скілура, міг навіть очолювати його флот¹⁷⁴.

Часи, коли він розвивав свою жваву діяльність, були дійсно неспокойними. Протистояння еллінів і місцевих племен, які намагалися перекрити налагоджені торгові комунікації, що пролягали в тому числі і через острів Ахілла, йшло з перемінним успіхом. Ці протиріччя на морських просторах Понту, початок яких відзначено з останньої третини IV ст. до н. е., продовжувалися, як уже показано, й пізніше. Можливо, якісь відгомони подій II ст. до н. е., які відбувалися на півночі Понту і були пов'язані з Левке, знайшли побічне відображення в повідомленні Філострата (XIX, 19), що вже неодноразово цитувалося. Викладаючи різні міфічні історії, давній автор переказує розповідь про Ахілла, який знищив у себе на острові загін амазонок, що прибув сюди на кораблях. При цьому він згадує, що це відбувалося в той час, коли Леонід Родоський отримав першу перемогу на стадіоні. Якщо виходити з такого зіставлення, то події, викладені Філостратом, відбувалися близько середини II ст. до н. е., оскільки Леонід, знаменитий атлет з Родоса, розпочав свої перемоги на 154 Олімпіаді¹⁷⁵.

Поглиблення кризи античних міст Причорномор'я підвищило роль монархій елліністичного типу, серед яких видатне місце займало Понтійське царство. Його значення в історії північного і західного узбережжя Чорного моря особливо виросло з кінця II ст. до н. е. за Мітрідата Євпатора. Херсонес і Ольвія стали його союзниками, а з початку I ст. до н. е. він став панувати на західному Понті¹⁷⁶. Становище Левке в цей час не висвітлено в прямих джерелах. Ольвійських монет-

них знахідок на острові періоду Мітрідата надзвичайно мало — всього дві¹⁷⁷. Також мало (3 екземпляри) монет з Понту і Пафлагонії, тобто території власне Понтійського царства¹⁷⁸. І це при всьому тому, що в Ольвії проникнення міської мідної монети держави Мітрідата значно збільшується¹⁷⁹.

Ці спостереження приводять до певних припущень, які, як нам здається, розкриваються в деякій мірі в поемі Овідія “Ібіс”. В одному з віршів поеми (329–330) поет висловлює побажання ворогові залишитися голим на Ахілловій землі, як колись Ленею з амастрійських берегів. Більш розгорнуту інформацію можна отримати зі схолій до цієї поеми, що існують в семи варіантах. З приводу цих коментарів є багато літератури¹⁸⁰. Вона базується на тому, що в схоліях, по-перше, згадано декілька варіантів імені людини, яка залишилася на Ахілловій землі (Ленею, Лемпней, Лепней, Ленней). По-друге, піддається сумніву саме місцеперебування героя — чи то це дійсно Левке, чи то Ахіллів Біг, є й ще варіанти — на острові Есхіна, Андугенес, Анхігенес, Арміденес. Є також різноманітні версії ототожнення згаданого Ленею з відомими історичними особами або навіть міфологічними персонажами (Діонісом). Незважаючи на всі ці розбіжності, найбільш переконливою видається думка О. В. Подосінова, який побачив за всіма переплутаними коментарями досить реальні факти, як це і звучить в оригінальному тексті Овідія. За якісь провини правитель Амастрії, що увійшла до складу Понтійського царства, був засланий своїм тестем Мітрідатом (батьком багатьох доньок) в заслання на острів Ахілла, де і загинув від голоду і холоду. Ймовірно, за цими словами криється реальний факт — занепад святилища в першій половині — середині I ст. до н. е., хоча повністю воно навряд чи припинило своє існування — адже тут знайдений, хоча і незначний, матеріал I ст. до н. е., в тому числі гема із зображенням зірки і півмісяця — емблеми Мітрідата.

Друга половина I ст. до н. е. була складним часом для античних міст північно-західного Понту. Ольвія, Істрія зруйновані військами Бурбісти. Не найкраща доля очікувала й інші поліси, про що повідомляє, описуючи події цього часу, більш пізній автор — Діон Хрисостом: “Гети захопили і його (Ольвію. — *Авт.*), й інші міста на лівому березі Понту аж до Аполлонії. Внаслідок цього справи тамтешніх греків прийшли у повний занепад, одні міста не були відновлені, інші в поганому вигляді, і при цьому насунула в них маса варварів” (XXXVI, 4).

Яскраві картини зовнішньої загрози, яка все ще нависала над грецькими містами і на початку I ст. н. е., зображує Овідій, який жив у Томісі

з 9 по 18 рр. н. е. Досить ймовірно, що саме тут він дізнався про острів Ахілла і пов'язані з ним перекази.

Природно, що всі ці перипетії не могли не відбитися на долі острова Левке, який поступово втрачав своє значення як центр поклоніння Ахіллу, хоча сам культ героя продовжував залишатися одним з головних в Ольвії. Діон Хрисостом, який відвідав місто наприкінці I ст. н. е. (ймовірніше за все в 95 р.), пише, що Ольвія вже відбудувалася. Щоправда, у неї немає тої величі, яка була раніше. Проте мешканці, незважаючи на постійну бойову готовність, виявляють живий інтерес до поезії, особливо Гомера, а Ахілла “вони надзвичайно шанують... збудували йому один храм на так званому Ахілловому острові, а інший в самому місті” (XXXVI, II, 48).

Таким чином, ми можемо констатувати, що принаймні до часу Діона, тобто кінця I ст. н. е., центр поклоніння Ахіллу все ще знаходився на Білому острові під протекторатом Ольвії. На користь такого ствердження можна навести наступні міркування. Згадування ритором з Пруси побудованого мешканцями Ольвії храму відноситься явно до часу більш раннього, ніж той, про який він писав. Бо в даний період, як уже показано вище, Ольвія не могла займатися будь-якими великими будівельними роботами. Слабке економічне становище, в якому знаходилося місто в перші століття нашої ери, навряд чи сприяло спорудженню нового храму, тим більше на іншому острові. Але Ольвія намагалася підтримувати, незважаючи ні на що, старе святилище, і храм продовжував функціонувати. Це підтверджується і відповідними монетними знахідками¹⁸¹.

Стабілізації обстановки в Північно-Західному Причорномор'ї, завдяки якій багато міст, в тому числі й Ольвія, вже до початку чи, принаймні, в першій чверті I ст. н. е. могли відродитися, сприяло посилення в цьому районі впливу Римської імперії. Ідея завоювання цих земель виникла ще за часів Цезаря у зв'язку з підготовкою наступу на Парфію, але пізніше переслідувала і більш близькі цілі — створення по Дунаю захисної лінії оборони від варварських племен. Підкорення ж прибережних міст надавало можливість налагодити торговельні зв'язки по всьому Понту. Закріплення тут римлян проходило в декілька етапів. В I ст. до н. е. воєнні експедиції Гая Скрібонія Куріона (74–73 рр. до н. е.), Марка Лукулла (72–71 рр. до н. е.), а потім і походи Марка Ліцинія Красса (29–28 рр. до н. е.), Корнелія Лентула (початок I ст. н. е.) сприяли розповсюдженню влади Риму аж до західного берега Чорного моря. В цей час до уваги римлян потрапляє, очевидно, і острів Левке,

на якому виявлені кераміка, монети Республіки й Імперії, починаючи з Августа¹⁸².

Однак на початку I ст. н. е. римські гарнізони ще були відсутні в грецьких містах, хоча останні почали обкладатися податком на користь Риму. Для цього по Дунаю аж до моря встановлювалися пости для стягнення податку, війська же з'являлися у разі крайньої необхідності. Так, наприклад, трапилося в 12 р. н. е., коли фортецю Егіссос в самому усті ріки захопили даки. Римляни прийшли сюди на кораблях по Дунаю і визволили місто. Даний факт вказує, що вже в цей час війська імперії володіли флотом, який, досить ймовірно, міг виходити до єдиного в цих місцях морського острова — Левке.

Однак справжнє закріплення римських військ в Західному і Північному Причорномор'ї відбулося, очевидно, на початку 60-х років I ст. н. е., після походу легата провінції Мезія Плавтія Сильвана проти скіфів, які захопили Херсонес. В ньому, а також в деяких інших містах Таврики були залишені гарнізони, частина військ могла бути розміщена і в Тірі¹⁸³. Створенням опорних баз як для сухопутних військ, так і для морських кораблів, римляни завершили встановлення свого контролю практично на всьому Чорному морі. За свідченням Йосифа Флавія (Іудейська війна, II, 16, 4), в 66 р. н. е. порядок на Понті Евксинському підтримували 3000 легіонерів і 40 військових суден. В регіоні, який нас цікавить, війська зосереджувалися наступним чином. На початку 70-х років в Мезії знаходилися I Італійський, VII Клавдіїв, V Alaude (легіон Жайворонка), V Македонський легіони. Після розподілу провінції на Верхню та Нижню Мезію в останній дислокувалися I Італійський, V Македонський, XI Клавдіїв легіони і низка допоміжних загонів. Морська служба здійснювалася Мезійською ескадрою, яка базувалася в Новіодунумі¹⁸⁴. Однак відомі й інші її стоянки — Тіра¹⁸⁵, Таврика¹⁸⁶.

На самому початку правління Траяна, після прибуття в місто V Македонського легіону, Новіодунум став великим військовим центром¹⁸⁷. Звідси окремі військові підрозділи як флоту, так і легіонів, направлялися в різні райони дунайського лімесу¹⁸⁸. Частини V Македонського легіону і Мезійської ескадри розміщувалися і на острові Левке. Це підтверджено знахідками їх клейм CLASSIS FLAVIA MOESICA и LEGIO V MACEDONICA, значною кількістю червонолакової кераміки I–II ст. н. е., гемами з легіонним значком — орлом. З кінця I — початку II ст. різко збільшується кількість монет, виявлених на острові Левке¹⁸⁹, який, ймовірно, почав служити одним з форпостів Римської імперії на підступах до Північного Причорномор'я, немовби замикаючи лінію

нижньодунайського лімесу. Він був зручною стоянкою кораблів, виступаючи сполучною ланкою між такими крупними базами флоту, як Новіодунум і Херсонес.

І все ж, незважаючи на різні труднощі історичного характеру, військово-дислокацію, існування святилища Ахілла на Левке продовжувалося, про що свідчить численний археологічний матеріал. Проте звертає на себе увагу різке зниження кількості (до 3% загальної кількості) ольвійських монет часів Антонинів, тобто 96–192 рр. н. е.¹⁹⁰, тоді як кількість монет західнопонтійських міст в цей та наступні періоди незмінно велика¹⁹¹. З цього зіставлення само собою напрашується висновок, який висунув ще М. І. Ростовцев¹⁹², котрий вважав, що в пізньоелліністичний та римський часи патронат над Левке переходить до міст Західного Понту, скоріш за все до Томіса. Наші дані дозволяють уточнити це припущення і віднести початок встановлення влади грецьких міст в римській провінції Нижня Мезія над священним островом до рубежу I і II ст. н. е.

Цьому сприяло, як нам уявляється, декілька обставин. В II ст. н. е. союз західнопонтійських міст, очевидно, повністю сформував свою організацію, на чолі якої став самий великий економічний центр — Томіс. Саме тут знайдено найбільшу кількість написів, що стосуються цього союзу, а само місто стає його столицею — “метрополією Понту”. Голова союзу отримав характерне найменування — “Понтарх”¹⁹³.

Зміцнення військової присутності римлян в цьому районі, особливо з початку II ст. н. е., про що говорилося вище, співпало певною мірою з утворенням пента- або гексаполісу грецьких центрів Нижньої Мезії. Проте римляни, як відомо, практично не втручалися у внутрішньополітичний устрій еллінських міст, особливо якщо це стосувалося релігійного життя. Так, в Томісі відомі філи, на чолі яких був єпископ — людина, яка підготовлювала і влаштовувала священнодійства. Велику роль у відправленні релігійних культів відіграла і герусія, основу якої, судячи з написів з Істрії, склали греки¹⁹⁴. Не виключено, що саме герусія Томіса як столиці Понту здійснювала контроль над святилищем Ахілла після того, як Ольвія, через різного роду обставини, втратила протекторат над священним островом. Вона була вимушена шукати і заснувати новий центр поклоніння Ахіллу, який би відповідав декільком вимогам. Це має бути, по-перше, острів, по-друге, — мати відношення до Ахілла. Таке місце було знайдено неподалік — Борисфен (Березань), острів, який мав давню, ще з архаїчних часів, традицію поклоніння богу-герою¹⁹⁵. Блискуче підтвердження факту переносу святилища з Левке, який припускав ще Е. Кьолер, знайдене на самій

Березані. Серед написів римського часу, в яких згадувався (чи міг згадуватися) Ахілл (в іпостасі Понтарха або Героя), найбільша їх кількість зосереджена саме тут. Остання ж з цих знахідок, яка містить віршовану присвяту Ахіллу на острові, датується, на думку автора публікації, кінцем I — рубежем I—II ст. н. е.¹⁹⁶

Таким чином, зіставляючи дані різних джерел: повідомлення Діона Хрисостома, відомих історичних фактів, пов'язаних із закріпленням Риму в даному районі античного світу; археологічного матеріалу, що походить з Левке; епіграфічних документів і т. д., можна стверджувати, що втрата Ольвією влади над Білим островом і оформлення культу Ахілла вже як Понтарха, як свого роду протиполюсу Понтарху західно-понтійських полісів, прийшлося на рубіж I і II ст. н. е. Саме з цим пов'язані протиріччя в локалізації острова у письменників римського часу. Тим більше, що сам Левке продовжував залишатися релігійним та військово-стратегічним пунктом, про що, окрім всього іншого, свідчить третій лапідарний напис з острова, який датується II—III ст. н. е., але, на жаль, є досить фрагментарним. Так, перебування гарнізону V Македонського легіону на ньому продовжилось, ймовірно за все, до 166 р. н. е., після якого легіон покинув Нижню Мезію¹⁹⁷. Стоянка флоту могла існувати і пізніше, принаймні до середини III ст. н. е., коли варвари здійснили могутній натиск не тільки на суші, але й на морі. Особливо руйнівними були походи 267 р. н. е., під час яких місцеві племена, названі в джерелах “скіфи”, пройшли вздовж північно-західного побережжя Понту, “вступили в Істр і наробили багато лиха на римській землі”¹⁹⁸.

В 269 р. н. е. коаліція “скіфів”, герулів, певків, готов зібралася біля ріки Тіри... і збудували 6000 суден і... вирушили Понтом. Напад на укріплене місто Томіс було відбито... вони напали на Марціанопіль... і вирушили далі” (Zos. I, 42). В повідомленні Зосима звертає на себе увагу величезна кількість кораблів, які брали участь в цьому поході, але якщо навіть насправді вона й була менша, це не знижує тієї грізної сили, якою була ця ескадра. Безсумнівно, що Левке так чи інакше відчув її як через своє географічне розташування, так і тому, що загроза була направлена проти його міста-куратора.

Пізніше, за Діоклетіана (284—305 рр. н. е.), нижньодунайський лімес був реорганізований і додатково укріплений, але незважаючи на це і наступні перемоги римлян, зокрема над готами в 322 р. н. е. за Костянтина I, і збільшення об'єму монетного обігу в Нижньому Подунав'ї¹⁹⁹, на Зміїному спостерігається зворотна картина. Після імператора Гал-

лієна (кінець правління — 268 р. н. е.) кількість монетних знахідок тут явно знижується. Монети останніх римських правителів нараховують одиничні екземпляри на кожне правління, а найбільш пізня — Гонорія — датується 423 р. н. е.²⁰⁰

Але наступ християнства і критика язичницьких культів, в тому числі Ахілла, відбулися, як уже показано на археологічному матеріалі, не раптово. Ще в II ст. н. е. Клемент Римський писав: “Нерозумні люди поклоняються тим, які, за власним їх визнанням, померли або навіть більше того — були покарані, як, наприклад, сірійці поклоняються Адонісу, єгиптяни — Осирису, іліонці — Гектору, на Білому острові — Ахіллу” (Clem., Rom., Recogn. X, 25). Та ж сама тема звучить і в одній з його бесід: “Дивуйтеся, що піддалися обману ті, які жили у часи Астелая або Геракла, або сучасники Діоніса чи якогось іншого з тих, кого вшановували тоді, якщо і Гектору в Іліоні, і Ахіллу на острові Білому місцеві жителі поклоняються...” (Clem., Rom., Hom. VI, XXII).

Відгомонами якихось давніх вірувань можна вважати і знахідки на острові монет Анастасія (491–518 рр. н. е.), Юстіна (518–527 рр. н. е.) і, звісно, Юстиніана (527–565 рр. н. е.), за якого всі залишки язичництва були викоренені — в 529 р. н. е. була закрита остання школа античної філософії.

Проте культ Ахілла на Левке, який проіснував 1000 років і зник разом з кінцем античної цивілізації, є і по сьогоднішній день однією з найяскравіших сторінок розвитку еллінського духовного світу на північних берегах Понту Евксинського.

2.2. ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ В VII–XIX СТ.

Після остаточного утвердження християнства острів, ймовірно, зовсім втрачає своє сакральне значення. В цей час територія теперішньої Добруджі і власне Нижнього Дунаю була ареною зіткнення між антами, які наступали, та імперією. Ця ділянка лімесу, куди, не виключено, входив і острів Левке як морський форпост, була добре укріплена. Тут існувала низка фортець, однак треба думати, вплив Візантії розповсюджувався лише на найближчі до них території. Константинополь утримував під своїм контролем і морські торгові шляхи, які проходили, звичайно, через острів. На це вказують як виявлені там монети VI ст., так і ще одна знахідка — перекарбований фолісс Іраклія (610–641 рр.)²⁰¹.

Відвідування Левке кораблями підтверджує й амфора V–VII ст., віднайдена в його акваторії.

Після цього періоду в історії острова спостерігається тривалий хіатус, не відображений ані в письмових, ані в археологічних джерелах. Це, мабуть, пов'язано зі складною етнічною та політичною обстановкою, яка склалася в Північно-Західному Причорномор'ї. Панування аварів, а потім хазарів, просунення сюди болгарських племен привели в кінці кінців до складання I Болгарського царства, яке поставило цю територію під свою залежність. Розповсюдження пам'яток балкано-дунайської культури в Пруто-Дністровському межиріччі вказує на непростий етнічний склад місцевого населення в IX–XI ст. і свідчить про тісну взаємодію слов'ян і тюрко-болгар²⁰². Ймовірніше за все, в X ст. “Болгарська земля” починалася за Дунаєм, а острів, який знаходився прямо перед його устям, активно використовувався як морський пункт, що лежав на шляху торгових і воєнних кораблів, які йшли з півночі на південь — “з варяг у греки”. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний (913–959 рр.) так описував маршрут флотилії русів: “Звідти вони уходять до ріки Дністра і, благополучно до нього діставшись, знову відпочивають... (потім вони) приходять до Селіни, так званому рукаву ріки Дунаю (сучасне Сулінське гирло. — *Авт.*). Поки вони не проминуть ріки Селіни, берегом за ними біжать печеніги. І якщо море, що часто буває, викине одnodеревки на сушу, то вони всіх їх витягують на берег, щоб разом протистояти печенігам. Від Селіни вони вже нікого не бояться і, вступивши на Булгарську землю, входять в устя Дунаю” (Про управління державою. Розділ 9). Вся ця подорож, як бачимо, являє собою військово-оборонну експедицію. Русь була зацікавлена в постійній мирній торгівлі з Візантією, яка, втім, не дуже прагнула відкривати свої кордони і пускати чужоземних купців на свої ринки. Однак всі перешкоди, які створювала Візантія, долалися Київською Руссю за допомогою військової сили та закріплювалися дипломатично. Такими є договори 907, 911, 944 рр., укладені після відомих походів київських князів Олега й Ігоря. Тими ж причинами викликана, ймовірно, і військова експедиція Святослава і війна (спільно з болгарами) проти Візантії (967–971 рр.). Всі ці дії проходили в безпосередній близькості від острова, назва якого в цей час нам, на жаль, невідома, але безсумнівно, що він активно використовувався і однією, й іншою сторонами. Тут при розкопках виявлено значну кількість кераміки, вкритої хвилястим прокресленим орнаментом, досить характерним для посуду IX–XII ст.²⁰³

В степу в X — першій половині XI ст. панували печеніги, на яких була зорієнтована “північна” політика Візантії. Після уходу Святослава з Болгарії візантійці повідомили печенігам про його просування, і він був убитий біля дніпровських порогів. Болгарія також не змогла утримати свою самостійність, і Добруджа була повернена до складу імперії, де в XI-XII ст. існувала особа фема Парістріон, або Парадунавон. Візантійські кораблі знову отримують можливість підходити до острова — тут виявлені монети імператорів Костянтина X Дуки (1059–1067 рр.), Романа IV Діогена (1068–1071) і, нарешті, електровий аспр Мануїла Комніна (1143–1180)²⁰⁴.

Таким чином, незважаючи на відсутність прямих письмових джерел, можна припускати, що острів неподалік від устя Дунаю постійно знаходився в зоні активних історичних подій і тісно був пов’язаний з політичними прагненнями в цьому районі як кочового та напівосілого населення степу, так і Візантії, Болгарії і Русі.

Перша згадка острова в середньовічних письмових документах відноситься до середини XIII ст. В італійському портолані “Compasso de navigare”, складеному в Пізі в 1250–1265 рр. і частково доповненому в 1296 р., він називається Filoxia (Філоксія) і розміщений на відстані 30 миль від Сулінського гирла Дунаю²⁰⁵. Його поява в географічних покажчиках пов’язана, очевидно, з розпочатим в той же час проникненням на північні береги Чорного моря генуезьких та венеціанських купців і заснуванням тут колоній цих міст. З тих п’ятьох островів зазначається практично на всіх картах і портоланах XIII–XVII ст., де він носить назву Фідінісі, Фідоніс, Фудоніс або Фудніс²⁰⁶. Найдавніша з них належить П. Весконте і датується 1313 р., а острів, нанесений під назвою Фідоніксі. Відомі також три грецьких портолани, причому один з них, виданий в 1573 р., перекладений з італійського оригіналу середини XIV ст.²⁰⁷ В них острів називається Фідонісі — “Зміїний острів”. Ймовірно, ця назва послужила похідною для всіх інших написань й була запозичена у грецького населення приморських міст ще в період існування Візантійської імперії. Але навіть після падіння Константинополя в 1453 р. і обернення Чорного моря в “турецьке озеро” торгівлю тут займалися “принаймні не турки... Греки, вірмени, слов’яни і західноєвропейці, які влаштувалися у великих морських портах...”²⁰⁸. Проте моряки Османської імперії, безсумнівно, включали острів до маршрутів своїх пересувань Чорним морем (по-турецьки “Кара-деніз”) — на ньому знайдені монети Туреччини, Кримського ханства (Газі-Гірей, 1588–1607 рр.). Сприйняли турки у візантійців і назву острова. Ось як

його описує знаменитий мандрівник XVII ст. Г. Л. де Боплан, хоча він сам тут навряд чи був: “За 2 льє від гирла Дунаю знаходиться низький острів до 2 льє в окружності, де також є прісна вода; турки називають його Іланада, тобто острів змії”²⁰⁹.

Приблизно до XVII–XVIII ст. відноситься і знайдена на острові глазурована кераміка і декілька фрагментів глечиків характерних для Туреччини форм і орнаменту (рис. 2.11). Є й ще деякі археологічні свідчення про те, що Зміїний острів приваблював увагу купців, військових багатьох країн середньовіччя. На жаль, точна хронологічна прив’язка цих речей утруднена. Так, тут знайдена невизначена монета Польщі. Відомо, зокрема, що чорноморська політика займала в дипломатичних планах Польщі важливе місце, особливо у другій половині XV ст., втім, як і в більш пізній час²¹⁰.

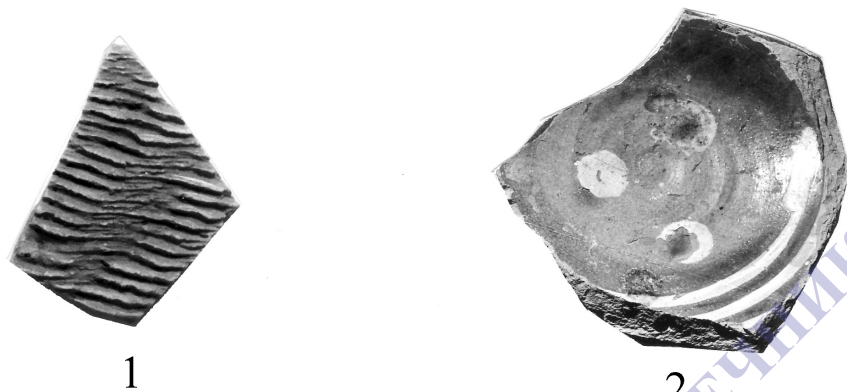
В акваторії Зміїного виявлений трилапий залізний якір т. зв. галерного типу, який використовувався в XII–XVIII ст. (рис. 2.12).

При розкопках в наземній частині острова в XIX столітті досліджений склеп, викладений камінням. В склепі знайдений зотлілий скелет в залізній кольчuzі, яка розпалася від часу. Виходячи з інвентарю, поховання здійснено в середні віки, однак більш точну дату встановити неможливо²¹¹.

Нарешті, ще однією важливою сторінкою в історії Зміїного є походи запорозьких козаків по Чорному морю проти турків. З другої половини XVI ст. ці походи набувають регулярного характеру. Козаки постійно атакують і розгромлюють турецькі судна і фортеці в пониззях Дністра й Дунаю²¹². В XVII–XVIII ст. ці походи ще більше активізуються. Їх очолюють отамани І. Сірко, С. Палій. Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. запорожці здійснили низку морських походів на Дунай. Досить ймовірно, що саме під час цих нападів козаки залишили на острові Зміїному два написи. На одному камені, ймовірно, надгробку, розміщено: “Григорий Попович Зинковский, Ануприй Попович”. На другому було вирізьблено: “Хто буде на цьому місці, попомніть Бога за мене грішного” (Архів ОАМ НАН України. — Інв. № 59182).

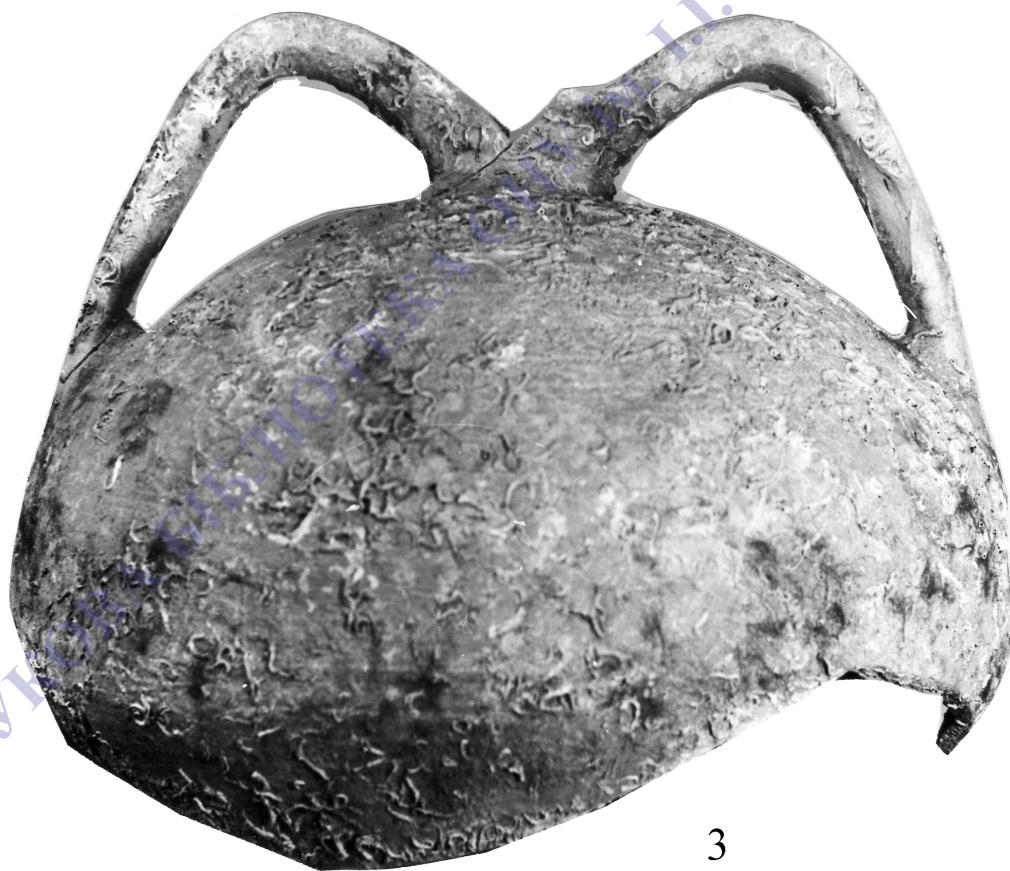
В 1788 р. біля Фідонісі відбулася битва Російського флоту з турецькою ескадрою, яка закінчилася повним розгромом османів. Одним з кораблів-переможців командував майбутній адмірал Ф. Ф. Ушаков. Сліди цієї битви у вигляді ядер від гармат знайдені при підводних дослідженнях біля острова²¹³.

В 1856 р., коли розвинулися основні події Кримської війни, саме на Зміїному Англія та Франція провели нараду перед штурмом Севастополя.

1

2

3

Рис. 2.11. Середньовічна кераміка:

1 — фрагмент посуду IX–XII ст.; 2 — турецька кераміка XVII–XVIII ст.; 3 — амфора.
Візантія. Район о. Зміїного. XII ст.

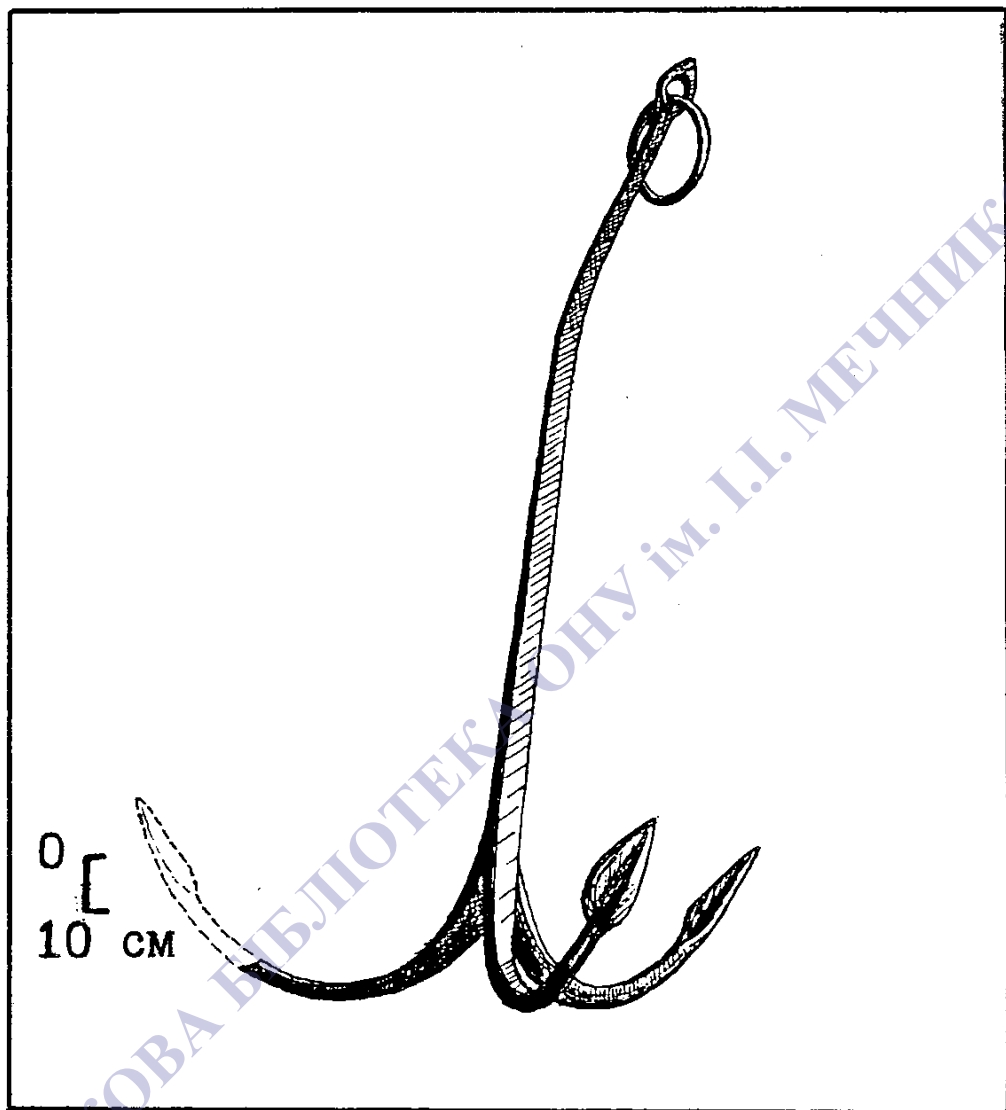

Рис. 2.12. Залізний якір. XII–XVII ст.

За рішенням Паризького конгресу, який відбувся після цієї війни, правобережжя пониззя Дунаю та Зміїний, які належали Росії з 1828 по 1856 рр., знову відійшли до Туреччини, а з 1879 р. острів став територією Румунії. В I світовій війні 1914–1918 рр. Росія та Румунія були союзниками, і тут стояв спільний гарнізон, який зазнав нападу германського крейсера “Бреслау”. На мінах, які поставив крейсер, вибухнув і затонув поблизу Зміїного есмінця “Лейтенант Зацаренный”.

В цьому ж районі загинули російські кораблі “Милитина” і “Петр Дарси”. Під час Великої Вітчизняної війни тут затонуло декілька підводних човнів²¹⁴.

З 1944 р. острів займали радянські війська, а формально Зміїний став належати СРСР в 1949 р., з 1991 р. — це територія України²¹⁵.

Примітки

¹ Р. Грейвс. Мифы древней Греции. — Москва, 1992. — С. 504 ; Tomaschek RE. — I. — 1894. — Sp. 220–224 ; E. Diehl. Pontarches. — RE. — XXII, 1, 1953. — Sp. 1–18 ; D. Siegel. Achilleus. — DNP. — 1996. — Sp.79. — H. Hunger. Achilleus // Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. — Wien, 1975. 3 ; W. H. Roscher. Ausführlicher Lexicon der Griechischen und Römischen Mythologie. — Leipzig, 1886. — S. 58–63 ; F. Bilabel. Die ionische Kolonisation. — Leipzig, 1920. — S. 104 ; S. Wide. Lakonische Kulte. — Darmstadt, 1973. — S. 232–236.

² A. Kossatz-Deismann. S. V. Achilleus // LIMC. — I, 1. Zürich-München, 1981. ; D. Kemp-Lindeman. Darstellungen des Achilleus in griechischer und römischer Kunst. 1975. — S. 242–248.

³ А. С. Русяева. Вопросы развития культа Ахилла в Северном Причерноморье // Скифский мир. — Киев, 1975. — С. 174–185 ; Н. О. Лейпунська. Про культ Ахілла в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1970. — Т. 13. — С. 60–73 ; V. Sojocaru. Achilleus in Tyras // Tyche. — 2000. — В. 15. — S. 55–62.

⁴ А. С. Русяева. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья в период колонизации // Обряды и верования древнего населения Украины. — Киев, 1990. — С. 40–61 ; Ju. Vinogradov, Ja. Domanski, K. Marčenko. Sources Ecrites et Archeologiques du Pont Nord-Quest, Analise Comparative // Le Pont Euxin vu par Le Grecs. — Paris, 1990. — P. 121–139.

⁵ Б. Димитров. Българските пристанища в XII–XIV вв. според два средновекове порталана // Археологія. — 1979. — 1. — С. 21–28 (болг. мовою) ; E. Todorova. More about VICINA and the Black Sea Coast // Etudes Balcaniques. — 1978. — № 2. — P. 124–138.

⁶ E. Todorova. Op. cit. — P. 138 ; M. La Ronciere, M. M. du Jordin, under Mitarbeit von M. M. Azard, J. Raynaud-Nquen und M. A. Vannerean. Portulane. Seekarten vom 13. bis zum 17. Jahrhundert. München, 1984.

⁷ Г. Л. де Боплан. Опис України. — Київ, 1990. — С. 49 (укр. мовою).

⁸ И. В. Тункина. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.). — С.-Петербург, 2002. — С. 401–416.

⁹ J. Potocki. Memiore sur un nouveau Peryple du Pont-Euxin, etc., etc. — Vienne, 1796. — P. 4–7.

¹⁰ Köhler H. K. E. Memoire sur les iles et les courses consacrees a Achille dans le Pont Euxin // Memoires de L'Academie imperiale des sciences de St. Petersburg. — Т. X. — St. Petersburg, 1826. — P. 531–819.

¹¹ И. В. Тункина. Вказ. пр.

¹² Н. Н. Мурзакевич. Поездка на остров Левке или Фидониси в 1841 г. // ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 549–562 ; Його ж. О некоторых малоизвестных монетах, имеющих

в Одессе // Там само. — Т. I. — С. 316–318 ; його ж. Эллинские памятники, найденные в Новороссийском крае // Там само. — 1850. Т. II. — Отд. 2, 3. — С. 413–415 ; його ж. Монеты, отысканные на острове Фидониси // Там само. — С. 838 ; його ж. Монеты, отысканные на острове Левке или Фидониси // Там само. — 1853. — Т. III. — С. 237–245 ; його ж. О некоторых малоизвестных монетах // Там само. — 1867. — Т. 6. — С. 474–476.

¹³ E. Egger. Inscription de ile de Leuke // BCH. — 1885. — XI. — P. 375–379 ; V. Latyshev. (Ed) Inscriptions antique orae septentrionalis Ponti Euxini Graece et Latine. — Vol. I. — Petropoli, 1885. — N 171 (згодом перевидана в IOSPE. I². — N 325) ; Gr. G. Točilescu. Neue Inschriften aus Dobrudscha // АЕМОУ. — 1887. — XI. — Fasc I. — P. 37. — N 41 ; В. В. Латышев. Исследования о истории и государственном строе города Ольвии. — Санкт-Петербург, 1887. — С. 52–53 ; його ж. Дополнения и поправки к собранию древних греческих и латинских надписей северного побережья Черного моря // ЗРАО. — 1890. — Новая серия. — Т. 4. — С. 61.

¹⁴ Э. Р. Штерн. Graffiti на античных южнорусских сосудах // ЗООИД. — 1897. — Т. 20. — С. 163–172.

¹⁵ Б. В. Фармаковский. Три керамических фрагмента Одесского музея Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1893. — Т. 16. — С. 39–44 ; Його ж. Вазовая живопись и ее отношение к монументальному искусству в эпоху непосредственно после Греко-персидских войн // ЗРАО. — XII. — Вып. 3, 4 (Новая серия). — Санкт-Петербург, 1901. — С. 147, 335. — Рис. 43.

¹⁶ G. Popa-Lisseanu. LEUKH. Insula Șerpilor // Romanica. Studii istorice, filologie si archeologie. — Partea III. — București, 1925. — P. 115–153.

¹⁷ E. H. Minns. Scythians and Greeks : a survey of ancient history and archaeology on the North coast of the Euxine. — Cambridge, 1913. — P. 480.

¹⁸ М. И. Ростовцев. Новая книга о Белом острове и Таврике // ИАК. — 1918. — Вып. 65. — С. 177–191.

¹⁹ И. И. Толстой. Остров Белый и Таврика. — Петроград, 1918.

²⁰ E. Diehl. Pontarches // Gnomon. — 1927. — N 3. — S. 633–644 ; E. Diehl. Pontarches. N 2 // RE. — 1953. — XXII. 1. — Sp. 1–18.

²¹ R. I. Calinescu. Insula Șerpilor // Analele Dobrogei. Revista Societatii Culturale Dobrogeane. — Fasc 1–12. — Cernaуți, 1931. — P. 1–62.

²² А. Н. Зограф. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ // СА. — 1941. — VII. — С. 152–160.

²³ Л. Д. Дмитров. Розкопки в Тірі, Акермані, Білгороді-Дністровському // Археологія. — 1948. — Т. II. — С. 210–211. (укр. мовою).

²⁴ Н. В. Пятышева. Археологическое обследование острова Левке (о-ва Змеиный) осенью 1964 г. // Труды ГИМ. — 1966. — Вып. 40. — С. 58–70.

²⁵ С. А. Булатович. Отчет о разведке на острове Змеином в 1968 г. // Архив ОАМ НАН Украины. — № 83361 ; її ж. Античные находки на острове Змеиный // ПАСП. — 4. 2. — Херсон, 1990. — С. 56–57.

²⁶ Н. О. Лейпунська. Op. cit.

²⁷ С. А. Булатович. Монетные находки на острове Левке // МАСП. — 1971. — № 7. С. 212–225.

²⁸ И. Б. Клейман. Терракоты с о. Левке (Белого острова) и святилища Ахилла Понтарха // Терракоты Северного Причерноморья // САИ. — Вып. Г I–II. — Ч. I, II. — 1970. — С. 24.

²⁹ E. Bellin de Ballu. Olbia. Cite antique du Littoral nord de la Mer Noire. Leiden. 1972. — P. 77 ff; B. Bravo. Une letter sur plomb de Berezan // DHA. — 1974. — N 1. — P. 111–124; A. Waşowicz. Olbia Pontique et son territoire. L'amenagement de l'espace. Blesanson-Paris. 1975. — P. 33.

³⁰ А. С. Русяева. Вопросы развития культа Ахилла...; В. М. Отрешко. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // ПДКСП. — Киев, 1979. — С. 80–87.

³¹ В. П. Яйленко. Граффити Левки, Березани, Ольвии // ВДИ. — 1980. — № 2. — С. 72–99=SEG XXX, 867–876.

³² H. Hommel. Der Gott Achilleus. Sitzb. Heidelberg. — 1980. — I. — S. 1–52 (in Russisch) ВДИ. — 1981. — № 1. — С. 53–76; J. T. Hooker. The cults of Achilles // RMPH-1981. — 131. — S. 1–7; А. А. Курбатов. Культ Ахилла в Северном Причерноморье. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Москва, 1983 (з бібліографією).

³³ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты, найденные на острове Левке // МАСП. — Киев, 1983. — С. 158–173.

³⁴ В. И. Пругло. Остров Левка // АГСП. — Москва, 1984. — С. 31; N. Ehrhardt. Milet und seine Kolonien. — Teil. 1,2. — Frankfurt am Mein–Bern–New York–Paris, 1988 (1-ed 1883) S. 179–180 und Bemerkungen; A. Waşowicz. Les Lieux de Culte des Cites Pontiques // CRDACA. — 1984. — Vol. II. — P. 189–210; А. С. Русяева. Остров Левка // Археология Украинской ССР. — Т. 2. — Киев, 1986. — С. 328–329.

³⁵ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Подводные археологические исследования в северо-западной части Черного моря // Изучение памятников истории и культуры в гидросфере. — Вып. 2. — Москва, 1991. — С. 19–27; S. B. Ochotnikov, A. S. Ostroverchov. L'île de Leuke et le culte d'Achille // Pontica. — 1991. — XXIV. — Constanța, 1993. — P. 53–74; S. B. Okhotnikov, A. S. Ostroverkhov. Les sources historiques et archeologiques de l'île Leuke // Sur les traces des Argonautes. Actes du symposium de Vani (Colchide) 22–29 setembre 1990. — Paris, 1996. — P. 271–275.

³⁶ Ю. Г. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н. э. — Москва, 1989. — С. 164–168; він же згаданий у: В. П. Яйленко. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — Москва, 1990. — С. 266–268.

³⁷ А. С. Русяева. Идеологические представления древних греков Нижнего Побужья ... — С. 40–61; М. В. Скржинская. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье. Киев, 1991. — С. 22–29; G. Hedreen. The Cult of Achilles in the Euxin // Hesperia. — 1991. — 60. — P. 313–330.

³⁸ Ф. В. Шелов-Коведяев. Березанский гимн острову и Ахиллу. — ВДИ. — 1990. — № 3. — С. 49–62.

³⁹ Д. Д. Качарава, Г. Т. Квирквелия. Города и поселения Причерноморья античной эпохи. — Тбилиси, 1991; D. D. Kačarava. L'île Leuke // Religions du Pont Euxin. Actes du VIII Symposium de Vani (Colchide)-1997. — Paris, 1999. — P. 61–63; V. Cucu, G. Vlasceanu. Insula Șerpilor. Bucurest, 1991; Jurij G. Vinogradov, Sergej D. Kryhickij. Olbia. — Eine Altgriechische Stadt in Nord-Westlichen Swarzmeerraum. Leiden–New-York. — Köln, 1995. — S. 117–118.

⁴⁰ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — Киев, 1993.

⁴¹ С. Б. Охотников. Остров Змеиный в античное время и средние века // ОГУ им. И. И. Мечникова. Записки исторического факультета. — Вып. 3. — Одесса,

1996. — С. 46–59 ; його ж. Ахилл — покровитель Понта // Боговета на Понта. — Варна, 1998. — С. 37–45 ; С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Остров Змеиный — проблемы исследований и охраны // Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области. — Вып. I. — Одесса, 1999. — С. 25–27 ; S. V. Okhotnikov. Island Leuke (Zmeiny) // Ancient Greek Sites on the Northwest Coast on the Black Sea. — Kiev, 2001. — P. 155–166 (parall. in Russian) ; С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Якірна стоянка святилища Ахілла на острові Левке (Зміїному) // Археологія. — 2002. — № 2. — С. 123–131 (укр. мовою).

^{41a} Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середина XIX в.). — Санкт-Петербург, 2002. — С. 401–416 ; Русяева А. С. О храме Ахилла на острове Левке в Понте Эвксинском // ВДИ. — 2004. — № 1. — С. 177–190 ; Russyaeva A. S. The Temple of Achilles on the Island of Leuke in the Black Sea // ACSS / — 2003 / N 9, 1-2. P. 1-16 ; Pădureanu D. Insula Șerpilor. — Constanta : Muntenia, 2004. — 370 p.

^{41b} Охотников С. Б. Остров Змеиный — история и перспективы исследований // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. — Т. 10. — Вип. 4. Екологія. — 2005. — С. 37–41 ; Островерхов А. С., Охотников С. Б. Храмовый комплекс Ахилла на острове Левке (Змеиный) // Причорноморський екологічний бюлетень. Частина 2. — № 3–4 (21–22). — Одеса, 2006. — С. 397–428 ; Ochotnikov S. B. Achilles auf der Insel Leuke // Der Achilleus-Kult im nordlichen Schwarzemecrraum vom begin der grieschiscen Kolonisation bis in die Romische Keiserzeit. IA. — Band 94. Rahden // Westf. Germany, 2006. — S. 49–81 ; Okhotnikov S. B., Ostroverkhov A. S. Achilles on the Island Leuke // Ancient Greek colonies in the Black Sea 2. vol. 1. BAR — Oxford, 2007. — P. 537–562.

⁴² А. В. Друмя, П. К. Иванчук. О геологическом строении острова Змеиногo (Черное море) // БМОИП. — Новая серия. — Т. LXVII. — Отдел геологический. — Т. XXVII. — Вып. 1. — [Москва], 1962. — С. 125–129 ; Г. Г. Ткаченко, Л. И. Пазюк, А. И. Самсонов. Геология острова Змеиногo (Черное море) // Геология побережья и дна Черного и Азовского морей в пределах УССР. — Вып. 3 — [Киев], 1969. — С. 3–19.

⁴³ S. L. Soloviev. Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea. Leiden–Boston–Köln. — 1997. — P. 10–18.

⁴⁴ М. В. Аргунов. Сопоставление некоторых устьев Дуная, упомянутых античными авторами // АИСЗП. — Киев, 1978. — С. 244–254 ; його ж. Материалы по античной географии Причерноморья // ВДИ. — 1984. — № 4. — С. 132–135.

⁴⁵ Н. В. Пятшшева. Вказ. пр. — P. 62–63, 68.

⁴⁶ Черное море. Сборник. — Ленинград, 1983. — С. 268.

⁴⁷ И. Р. Пичикян. Ордерная архитектура Северного Причерноморья VI–V вв. до н. э. // ВДИ. — 1975. — № 1. — С. 117–137 ; його ж. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — Москва, 1984. — С. 169. — Рис. 62 ; А. В. Буйских. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП. — Киев, 1988. — Рис. 5, 1, 2, 7.

⁴⁸ Н. Н. Мурзакевич. Поездка... // ЗООИД. — 1884. — Т. I. — С. 549.

⁴⁹ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилище Ахилла... — С. 24. — Фото 6, 3, 4.

⁵⁰ А. С. Русяева. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП. — Киев, 1988. — С. 35–36, Рис. 3–С. 44–46. — Рис. 12 ; И. П. Пичикян. Малая Азия — Северное Причерноморье... — С. 180. — Рис. 69 ; K. Zimmermann. Zu den Dachterrakotten griechischen Zeit aus Histria // XENIA. — 1990. — N 25. — S. 155–166. — Fig. 14, 15.

⁵¹ J. J. Coulton *The Architectural Development of the Greek Stoa*. Oxford, 1976. — P. 291. — Fig 116.

⁵² M. Ju. Treister. *Bronze Statuary in the Antigue Towns of North Pontic Area // Griechische und Römische Stautten und Grossbronzen. Akten der 9. Tagung über antike Bronzen 21–25 April 1986*. Wien, 1988. — S. 152–157.

⁵³ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилище Ахилла ... — С. 28–45.

⁵⁴ P. Dupont. *Classification et determination de provenance des ceramiques grecques orientales archaiques d'Istros. Rapport preliminaire // Dacia. N S.* — 1983. — N S. — P. 19–43 ; Л. В. Копейкина. Особенности развития родосско-ионийской керамики в первой половине VI в. до н. э. и вопросы локализации некоторых ее групп // ВДИ. — 1970. — № 1. — С. 98–99. — Рис. 3.

⁵⁵ Histria, IV. — P. 53. — Pl. 14, 155.

⁵⁶ P. Dupont. *Op. cit.* — P. 37. — Fig. 15. — P. 37–39.

⁵⁷ S. S. Wienering. *The geometric and orientalizing pottery // Corinth Cambridge, Mass*, 1943. — Vol. 7. — Pt. 1. — P. 342–343. — Pl. 42, 242.

⁵⁸ К. С. Горбунова. Чернофигурные аттические вазы в Эрмитаже. Ленинград, 1983. — С. 33–34. — № 15 ; M. B. Moor. *Attic Black Figured and Black Glazed Pottery // Cirene Final Reports.* — Vol. III. — Part II (S. A.). — Pl. 5, 20.

⁵⁹ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилища Ахилла... — Фото 9,8 ; 9,2 ; 9,4 ; 10, 1, 3, 6, 8.

⁶⁰ К. С. Горбунова. *Op. cit.* — С. 26–27. № 9.

⁶¹ J. D. Beazly. *Attic Black-Figure Vase Painters*. Oxford, 1956. — P. 262, 45 ; J. Boardman. *Athenian Black Figured Vases.* — London, 1974. — N 167.

⁶² J. Boardman. *Op. cit.* — N 196 ; Clara Rodos IV. — Fig. 183.

⁶³ АА. — 1986. — P. 165. — N 506.

⁶⁴ Б. В. Фармаковский. Три керамических фрагмента Одесского музея Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. — 1893. — Т. 16. — С. 39–44 ; J. D. Beazly. *Attic Black-Figure vase Painters*. Oxford, 1963. — P. 77–87 ; V. Cohen. *Attic Bilingual Vases and Thier Painters*. N 4, 1978. — Pl. 93, 2.

⁶⁵ К. С. Горбунова. Краснофигурные килики из раскопок Ольвийского теменоса // Ольвия. Теменос и агора. — Москва–Ленинград, 1964. — С. 176. — Рис. 1, 1.

⁶⁶ Б. В. Фармаковский. Вазовая живопись и ее отношение к монументальному искусству в эпоху непосредственно после Греко-персидских войн // ЗРАО. — XII. — Вып. 4 (Новая серия). Санкт-Петербург, 1901. — С. 147, 355. — Рис. 43.

⁶⁷ АА. — 1970. — Pl. 38. — № 1415.

⁶⁸ АА. — 1970. №№ 604, 658, 711.

⁶⁹ Е. И. Леви. Керамический комплекс III–II вв. до н. э. из раскопок Ольвийской агоры // Ольвия. Теменос и агора. — Москва–Ленинград, 1964. — С. 248. — Рис. 9, 3.

⁷⁰ АА. — 1970. — № 1495.

⁷¹ АА. — 1970. — № 1428.

⁷² П. О. Карышковский, И. Б. Клейман. Древний город Тира. — Киев, 1985. — С. 104. — Рис. 34.

⁷³ С. Б. Буйских. Два фигурных сосуда из раскопок городища Золотой Мыс // НПДСХК. — Киев, 1982. — С. 77.

⁷⁴ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилище Ахилла... — С. 35–36.

⁷⁵ В. В. Рубан. О датировке Ягорлыцкого поселения // ИААСП. — Киев, 1980. — С. 108. — Рис. 1, 6–8.

- ⁷⁶ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилища Ахилла... — С. 38–44.
- ⁷⁷ D. M. Robinson. Metal and minor miscellaneous finds // Olynthus. X. Baltimor, 1941. — Pl. CXLIV, 2417.
- ⁷⁸ С. А. Булатович. Монетные находки на острове Левке // МАСП. — 1971. — № 7. — С. 212–225.
- ⁷⁹ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты, найденные на острове Левке // МАСП. — Киев, 1983. — С. 158–173.
- ⁸⁰ А. Г. Загинайло. К вопросу о некоторых медных монетах Истрии // КС ОАМ за 1963 г. — Одесса, 1965. — С. 167–173.
- ⁸¹ П. О. Карышковский. Из истории торговых связей Боспора в Черноморском бассейне // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону. — 1988. — С. 30–39.
- ⁸² G. Kapitan. On stone-stocked Greek anchors as found in Thracia Pontica : Suggested Reconstruction of their Wooden Parts // Thracia Pontica. Sofia, I, 1982. — P. 292. — Fig. 2, a, b.; F. A. Gianfrotta, P. Pomey. Archeologia subacqua. Storia, technice, scopere tre e relitti. — Milan, 1980. — P. 304.
- ⁸³ А. Орачев, И. Орачева. Реконструкции на камени и оловни котви от Шабленската музейна сбирка // Археология. — 1989. — № 1. — С. 20. — Обр. 2 ; 99 ; H. Frost. The Birth of the Stocked Anchors and the Maximum Size of Early Ships. Thoughts Prompted by Discoveries at Riton Vamboula, Cyprus // Marineras Mirror. — 1982. — N 68. — P. 268. — Fig. 4.
- ⁸⁴ D. Haldane. Recent Discoveries about the Dating and Construction of Wooden Anchors // Tracia Pontica III. Sofia, 1986. — P. 416–427. — I, 11 ; A. В. О कोरोков. Якоря корабельные. Методические рекомендации. — М., 1986. — С. 14. — Рис. 11.
- ⁸⁵ А. Орачев, И. Орачева. Реконструкции на камени и оловни котви от Шабленската музейна сбирка // Археология. — 1989. — № 1. — С. 22 ; А. В. О कोरोков. Op. cit. — С. 16. — Рис. 11.
- ⁸⁶ А. Орачев, И. Орачева. Op. cit. — С. 20. — Обр. 5.
- ⁸⁷ G. Kapitan. Graeco-thracian Wood Anchors // Thracia Pontica III. — Sofia, 1986. — P. 384–385. Fig. 10–12a.
- ⁸⁸ А. В. О कोरोков. Op. cit. — М., 1986. — С. 18. — Рис. 16.
- ⁸⁹ D. Haldane. Op. cit. — III, 11.
- ⁹⁰ D. Haldane. Op. cit. — III, 11
- ⁹¹ M. Perrone Mercanti. Ancorae antique // Studia Archaeologica. — N 20. — P. 34, 40 ; D. Haldane. Op. cit. — P. 421–422.
- ⁹² M. Perrone Mercanti. Ancorae antique // Studia Archaeologica. — N 20. — P. 24, 58 ; А. Орачев, И. Орачева. Op. cit.. — С. 26 ; D. Haldane. Op. cit. — P. 421–422.
- ⁹³ В. Н. Топоров. Об архаическом слое в образе Ахилла (проблемы реконструкции элементов прототекста) // Образ-смысл в античной культуре. — Москва, 1990. — С. 64–95.
- ⁹⁴ W. H. Roscher. Ausfürlicher ... — S. 64–66.
- ⁹⁵ М. И. Ростовцев. Новая книга... — С. 182.
- ⁹⁶ М. Ф. Болтенко. HERODOTONEA // МАПП. — 1962. — № 4. — С. 16–24.
- ⁹⁷ Х. Хоммель. Ахилл-бог — С. 55.
- ⁹⁸ Ю. Г. Виноградов. Киклические поэмы из Ольвии // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 142–150.
- ⁹⁹ Х. Хоммель. Op. cit. — С. 56, 61. — Прим. 16, 52.

- ¹⁰⁰ Х. Хоммель. *Ibidem.* — С. 62 ; А. С. Русяева. Милет—Дидимы—Борисфен—Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 29–30.
- ¹⁰¹ Х. Хоммель. *Op. cit.* — С. 63.
- ¹⁰² *IOSPE*, I², N 326, 672.
- ¹⁰³ Х. Хоммель. *Op. cit.* — С. 75–76.
- ¹⁰⁴ Ф. В. Шелов-Коведяев. Березанский гимн... — С. 56.
- ¹⁰⁵ А. С. Русяева. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — С. 92–101 ; *ii* ж. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1982. — С. 103–107.
- ¹⁰⁶ Е. Г. Кагаров. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — Санкт-Петербург, 1913. — С. 280–281.
- ¹⁰⁷ И. И. Толстой. Остров Белый... — С. 63 ; *IOSPE*, I², N 327.
- ¹⁰⁸ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилище Ахилла... — С. 67
- ¹⁰⁹ К. В. Шталь. Эпические предания Древней Греции. — Москва, 1989. — С. 80–98.
- ¹¹⁰ А. С. Русяева. Вопросы развития культа Ахилла... — С. 183.
- ¹¹¹ О. Я. Неверов. Античные камеи. — Ленинград, 1988. — С. 149.
- ¹¹² Х. Хоммель. *Вказ. пр.* — С. 66.
- ¹¹³ М. В. Скржинская. Древнегреческий фольклор.... — С. 25.
- ¹¹⁴ Х. Хоммель. *Вказ. пр.* — С. 69–70. — Прим. 189 ; М. В. Скржинская. *Op. cit.* — С. 32 сл.
- ¹¹⁵ Ф. Ф. Зелинский. Ифигения Таврическая // ИРАН. — 1918. — Т. 12. — № 11. — С. 1140.
- ¹¹⁶ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилище Ахилла... — С. 63–64.
- ¹¹⁷ Н. В. Шталь. *Вказ. пр.* — С. 147.
- ¹¹⁸ А. С. Русяева. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — Киев, 1987. — С. 147.
- ¹¹⁹ М. В. Скржинская. *Вказ. пр.* — С. 32.
- ¹²⁰ *Ibidem.* — Рис. 2.
- ¹²¹ Ф. В. Шелов-Коведяев. *Вказ. пр.* — С. 56.
- ¹²² А. С. Русяева. Вопросы развития культа Ахилла... — С. 175–176, 181 ; В. М. Отрешко. Посвящения Ахиллу Понтарху как один из критериев определения границ Ольвийского государства // ПДКСП. — Киев, 1979. — С. 80–87.
- ¹²³ В. В. Латышев. Очерк греческих древностей. — 4. 2. — Богослужбные и сценические древности. — Санкт-Петербург, 1899. — С. 19.
- ¹²⁴ М. М. Кубланов. Легенды о ристалище Ахилла и Ольвийские агонистические праздники // ЕМИРА. — Т. 1. — Москва ; Ленинград, 1957. — С. 222–231.
- ¹²⁵ Ф. В. Шелов-Коведяев. *Вказ. пр.*
- ¹²⁶ *IOSPE*, I², N 34.
- ¹²⁷ А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии — Москва, 1957. — С. 114–121.
- ¹²⁸ М. Nilsson. *Geschichte der griechische Religion.* — München, 1941. — S. 507–509.
- ¹²⁹ Т. В. Блаватская. Из истории греческой интеллигенции эллинистического времени. — Москва, 1983. — С. 97–98.
- ¹³⁰ С. Б. Охотников, А. С. Островерхов. Святилище Ахилла... — С. 48. — Фото 18, 2, 5.

- ¹³¹ М. И. Ростовцев. Древние костяные шашки с юга России // ИАК. — 1904. — Вып. 10. — С. 108–124.
- ¹³² LIMC. — S. 96–97.
- ¹³³ Э. Р. Штерн. Graffiti.... — ЗООИД. — 1887. — Т. 20. — С. 163–172.
- ¹³⁴ Е. Н. Minns. Scythians and Greeks.... — P. 361.
- ¹³⁵ М. И. Ростовцев. Новая книга.... — С. 189.
- ¹³⁶ В. П. Яйленко. Граффити.... — С. 84–86.
- ¹³⁷ Там же.
- ¹³⁸ F. Dornseiff. Das Alphabet in Musik und Magie. — Leipzig-Berli, 1922.
- ¹³⁹ Л. В. Копейкина. Родосско-ионийская керамика VII в. до н. э. с острова Березань // Художественные изделия античных мастеров. — Л.: Искусство, 1982. — С. 31–33; Ю. Г. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса. VII–I вв. до н. э. — М., 1989. — С. 37
- ¹⁴⁰ Х. Хоммель. Вказ. пр. — С. 63.
- ¹⁴¹ Х. Хоммель. Вказ. пр. — С. 54–55.
- ¹⁴² RE, XIII, 2, — Sp. 1326–1328.
- ¹⁴³ А. С. Русяева. Идеологические представления древних греков... — С. 45.
- ¹⁴⁴ А. С. Русяева. Земледельческие культы в Ольвии... — С. 127–138.
- ¹⁴⁵ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты... — С. 165–166.
- ¹⁴⁶ А. Н. Зограф. Находки монет в местах предполагаемых античных святилищ. — С. 152–160.
- ¹⁴⁷ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты... — С. 166.
- ¹⁴⁸ Ю. Г. Виноградов. Политическая история... — С. 168–170.
- ¹⁴⁹ IOSPE, I², N 327; В. А. Коршунов. Культ Ахилла в Северном Причерноморье // Скифия и Боспор. — АМКР. — Новочеркасск, 1989. — С. 32–34.
- ¹⁵⁰ П. О. Карышковский. Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.). — Одесса, 2003. — С. 225–228.
- ¹⁵¹ А. Н. Зограф. Находки монет... — С. 157.
- ¹⁵² IOSPE, I², N 325; В. В. Латышев. Дополнение и поправки... — С. 146–147.
- ¹⁵³ М. И. Ростовцев. Новая книга .... — С. 190.
- ¹⁵⁴ IOSPE, I. — P. 270.
- ¹⁵⁵ И. И. Толстой. Остров Белый... — С. 43.
- ¹⁵⁶ В. П. Яйленко. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 267.
- ¹⁵⁷ В. П. Яйленко відносить його до іншої історичної епохи (В. П. Яйленко. Там же. — С. 269).
- ¹⁵⁸ Ю. Г. Виноградов. Политическая история... — С. 153–168.
- ¹⁵⁹ IOSPE, I², № 26.
- ¹⁶⁰ М. И. Ростовцев. Новая книга... — С. 191.
- ¹⁶¹ Н. О. Лейпунська. Про культ Ахілла... — С. 70.
- ¹⁶² П. О. Карышковский. Ольвийские монеты... — С. 166.
- ¹⁶³ Ю. Г. Виноградов. Политическая история.... — С. 179–180.
- ¹⁶⁴ Ю. Г. Виноградов. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 64–71.
- ¹⁶⁵ Ю. Г. Виноградов. Политическая история... — С. 180–188.
- ¹⁶⁶ П. О. Карышковский. Истрия и ее соседи на рубеже III–II вв. до н. э. // ВДИ. — 1971. — № 2. — С. 35–56.

- ¹⁶⁷ IOSPE, I², № 672 ; Э. И. Соломоник. Эпиграфические памятники Неаполя Скифского // НЭ. — 1962. — № 3. — С. 37–39.
- ¹⁶⁸ И. И. Толстой. Остров Белый... — С. 41.
- ¹⁶⁹ IOSPE, I², № 325 (див. вище).
- ¹⁷⁰ IOSPE, I², № 672.
- ¹⁷¹ Ibidem. — № 325.
- ¹⁷² В. П. Яйленко (Ольвия и Боспор... — С. 274) відносить цей напис до 180 р. до н. е., а Ю. Г. Виноградов (Политическая история... — С. 246) — до середины II ст. до н. е.
- ¹⁷³ И. Б. Брашинский. Понтийское пиратство // ВДИ. — 1973. — С. 130.
- ¹⁷⁴ И. Б. Брашинский. Вказ. пр. — С. 131 ; Ю. Г. Виноградов. Политическая история... — С. 246.
- ¹⁷⁵ RE. — XII. — Sp. 2020–2021.
- ¹⁷⁶ Е. А. Молев. Властитель Понта. — Нижний Новгород, 1995. — С. 31–53.
- ¹⁷⁷ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты... — С. 164.
- ¹⁷⁸ С. А. Булатович. Монетные находки... — С. 222.
- ¹⁷⁹ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты... — С. 103–104.
- ¹⁸⁰ А. В. Подосинов. Овидий и Причерноморье : Опыт источниковедческого анализа поэтического текста // Древнейшие государства на территории СССР. — 1983. — С. 163–165.
- ¹⁸¹ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты... — С. 166.
- ¹⁸² С. А. Булатович. Монетные находки... — С. 224 ; її ж. Находки римских республиканских монет в Северо-Западном Причерноморье // НАИО. — 1984. — С. 124–126.
- ¹⁸³ П. О. Карышковский, И. Б. Клейман. Древний город Тира. — С. 98.
- ¹⁸⁴ В. Велков. Из истории нижнедунайского лимеса в конце I в. н. э. // ВДИ. — 1961. — № 2. — С. 69–82.
- ¹⁸⁵ П. О. Карышковский, И. Б. Клейман. Op. cit. — С. 54.
- ¹⁸⁶ В. М. Зубарь. Херсонес Таврический и Римская империя. — Киев, 1994. — С. 54–60.
- ¹⁸⁷ RE. — XVII. — Sp. 1192.
- ¹⁸⁸ Р. Д. Бондарь. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 144–159 ; E. Dorutiu-Boilă. Despre caramizele cu stampila ale legiunelor V Macedonica si XI Claudia la Dunarea de Jos si pe litoralul Nordic al Marii Negre // SCIVA. — T. 41. — N 3/4. — P. 251–271.
- ¹⁸⁹ С. А. Булатович. Монетные находки... — С. 223.
- ¹⁹⁰ П. О. Карышковский. Ольвийские монеты... — С. 116.
- ¹⁹¹ С. А. Булатович. Монетные находки... — С. 223.
- ¹⁹² М. И. Ростовцев. Новая книга... — С. 223.
- ¹⁹³ Т. Д. Златковская. Мезия в I–II веках нашей эры (к истории Нижнего Дуная в Римское время). — Москва, 1951. — С. 113.
- ¹⁹⁴ Ibidem. — С. 116–117.
- ¹⁹⁵ А. С. Русяева. Земледельческие культы... — С. 137.
- ¹⁹⁶ Ф. В. Шелов-Коведяев. Op. cit. — С. 58–60.
- ¹⁹⁷ R. Vulpe., I. Bărnea. Romanii la Dunarea de Jos // Dinistoria Dobrogei. — Vol. II. — Bucuresti, 1968. — P. 155.
- ¹⁹⁸ Цит. по : П. О. Карышковский, И. Б. Клейман. Древний город Тира. — С. 134.

¹⁹⁹ E. Stolyarik. Essays on Monetary Circulation in the North-Western Black Sea Region. — Odessa, 1993. — P. 14–27.

²⁰⁰ E. Stolyarik. Essays .... — P. 128–129.

²⁰¹ Столярик Е. С. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеримское и византийское время (конец III — начало XIII в.). — К., 1992. — С. 90–92.

²⁰² Козлов В. И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII — начала XI веков н. э. (балкано-дунайская культура). — Автореф. дис. ... канд. ист. наук — Л., 1991. — 29 с.

²⁰³ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... — С. 122. — Фото 20, 1–3.

²⁰⁴ Столярик Е. С. Вказ. пр. — С. 98–100.

²⁰⁵ Дмитров Б. Op. cit. — С. 21 ; Todorova E. More about VICINA... — P. 124–128.

²⁰⁶ La Ronciere M., du Jordin M. M., unter Mitarbeit von Azard M. M., Raynaud-Nguen und Vannereu M. A. Portulane. Seekarten vom 13. bis zum 17. Jahrhundert. — München, 1984. — Taf. 2, 9, 11, 12, 16, 21, 37 u. a.

²⁰⁷ Todorova E. Op. cit. — P. 138.

²⁰⁸ Энгельс Ф. Турецкий вопрос. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд. — Т. 9. — С. 25.

²⁰⁹ Боплан де Г. Л. Вказ. пр. — С. 49.

²¹⁰ Крот В. А. Черноморская проблема во внешней политике Польши (последняя четверть XV в.) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 91–109.

²¹¹ Тункина И. В. К истории изучения острова Фидониси (Змеиный) в конце XVIII — середине XIX вв. // ПАВ. — 1992. — № 2. — С. 23–62.

²¹² Мыщык Ю. А. Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце XVI — первой половине XVII в. (на материалах архивохранилищ ПНР) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 126–137.

²¹³ Золотарев В. А., Козлов И. Д. Российский военный флот на Черном море и Восточном Средиземноморье. — М., 1988. — С. 36, 166.

²¹⁴ Охотников С. Б. Остров Змеиный — история и ... — С. 37–41.

²¹⁵ Долуденко А., Михайлуца М. Україна — Румунія. Протистояння навколо острова // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий научный альманах. — Вып. 4. — Одесса, 2007. — С. 24–43; Охотников С. Б. Острів Зміїний — короткий історичний нарис. Одеса. 2008.

Розділ 3

ПІДВОДНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
АКВАТОРІЇ ОСТРОВА ЗМІЙНОГО*Вступ*

Новітній етап підводних археологічних досліджень акваторії острова Зміїного розпочинається у 1988 році після двадцятирічної перерви та пов'язаний із регулярними та планомірними підводними роботами, що їх розпочинає підводний клуб “Наварекс” (аббревіатура від Naval Archeological Expedition — Морська археологічна експедиція) у складі комплексної експедиції Одеського археологічного музею НАН України під науковим керівництвом С. Б. Охотнікова.

Клуб “Наварекс” був створений на об'єднаній базі двох одеських спортивно-підводних клубів “Шельф” і “Посейдон” Будівельного і Політехнічного інститутів. Нашою метою став збір, сортування і узагальнення всієї доступної інформації по підводній археології, а також створення майданчика для спілкування любителів історії. Членами Клубу є особи, що працюють в різних організаціях, і кожен приносить у роботу клубу щось своє. Клуб створювався не за ініціативою державних або комерційних структур, а за ініціативою приватних осіб-одномудців. Саме тому членам нашого клубу гарантований цілком вільний формат спілкування, що гарантує неангажовану реалізацію сумісних планів. Залишаючи за часом право корегувати, ми перетворюємо наші плани у дійсність. Діяльність Клубу можна порівняти з екстремальним проектом, адже ми націлені на науковий результат, але багато уваги приділяємо безпеці. У методичному плані, можливо, не все робимо ефективно, йдемо методом проб та помилок, яких, сподіваємось, з часом меншає.

Клуб зараз існує на членські внески. На зорі свого створення ми визначилися з тематичним планом діяльності, вибравши шляхом “внутрішнього голосування” найбільш актуальні напрямки підводних досліджень акваторії острова Зміїного. І ось вже впродовж 20 років залишаємося вірними собі. Завдяки ентузіазму і безпрецедентній вірності підводній археології Клубу вдалося пережити найскладніші роки у плідній роботі, в щорічних експедиціях.

Вже зараз можна говорити про історію Клубу, хоча, сподіваюся, найцікавіші сторінки її ще попереду. Одним з основних наших завдань є створення найсприятливіших умов для максимального розкриття можливостей членів Клубу через їхнє об'єднання. У кожного з нас величезний потенціал, а в умовах співтовариства, вільного обміну думками розкривається творча складова. Аквалангіст — творча професія, доводиться ухвалювати відповідальні рішення в умовах високої невизначеності. Концепція Клубу дозволяє рухатися вперед, максимально використовуючи досягнення сучасної науки і техніки, не відкидаючи всього того, що було зроблено раніше і робиться сьогодні, узявши з напрацьованого все краще.

Шлях і цілі в підводному плаванні можуть бути різними, можна бути дослідником, фотографом, археологом, випробувачем, інструктором, але є те, що об'єднує всіх тих людей, що пов'язали себе з підводною стихією: це яскраві враження і незабутні відчуття. Занурюючись під воду, потрапляєш на іншу планету, в тримірний простір, інше середовище існування. Аквалангісти переживають нові відчуття, з якими мало що може порівнятися в звичайному житті. Буйство фарб, підводні мешканці, відчуття невагомості, висока концентрація самовладання, плече друга — це лише мала частка того, що відчуває аквалангіст з перших секунд занурення. Зануримося і ми в незабутню історію вивчення підводного світу, що приховав на тисячоліття сліди стародавніх цивілізацій.

Першою науково-дослідною акцією Клубу “Наварекс” на острові Зміїному у 1988 р. стало проведення розвідувальної експедиції, метою якої було виявлення технічних умов перебування на острові і можливості ведення підводних досліджень. Одночасно був проведений вільний пошук в Південній бухті, виявлена і піднята мармурова плита, яка була складовою частиною храму Ахіллу, збудованому у IV ст. до н. е.

Предметом розгляду у даній роботі є висвітлення найважливіших результатів декількох базових напрямків підводних археологічних робіт, що їх здійснює Клуб в акваторії острова протягом останніх 20 років: напрацювання своєї методики виявлення, фіксації та підйому артефактів, дослідження якорів доби античності, середньовіччя та нового часу, підводні роботи з амфорною тарою, аналіз антропогенного впливу на стан збереження античних й середньовічних підводних артефактів.

3.1. Якірний бум

У 1989 році перші роботи були проведені у Північній бухті. Приведемо коротку характеристику донної поверхні в Північній бухті (рис. 3.1). Бухта має плавний вигин берега і врізається в північний борт острова на 90 м, протяжність її від східного до західного мису 550 м. Дно від урізу води в мористу зону кам'янисте, складене з валунів різних розмірів, безсистемно нагромаджений в ході руйнування схилів острова. Між великими валунами (більше 1,5 м в діаметрі) утворені отвори різної конфігурації, дослідження яких утруднено із-за їх вузькості, криволінійності і протяжності, що перевищує довжину витягнутої руки. Кам'яне нагромадження нерівномірне, з виступаючими окремими валунами, спадає вниз. В середньому на 10-метрове видалення від берега глибина падає на один метр. На глибині 12–14 метрів кам'яні тороси йдуть під шар опадів, що складаються з черепашки і мула, падіння глибини сповільнюється майже в два рази, дно вирівнюється. Починаючи з 20-метрової ізобати падіння глибини збільшується до 1,5 м на 10 м, а після 30-метрової зменшується до значень в прибійній зоні.

Саме у 1989 р. був вбитий перший кілочок системи розмітки в акваторії Північної бухти, що розчленовував її частину на смуги шириною по 10 метрів (рис. 3.1). Від берега протягнули два лінії по 100 м кожен в північному напрямі, один кінець яких кріпився на березі, а інший мав вантаж і буй, що плавав на поверхні. Рухаючись уздовж ходового троса по обидві сторони від нього в напрямі збільшення глибини, двійка аквалангістів візуально оглядала донну поверхню. При виявленні археологічного матеріалу виставлявся буй. Коли аквалангісти доходили до вантажу, розташованого на кінці ходового троса, розверталися на 180° і продовжували огляд, рухаючись до берега, причому аквалангісти мінялися смугами дослідження. Це було пов'язано з тим, що складний рельєф дна бухти — хаотичне нагромадження каменів, оброслих мідіями і водоростями, камуфлював артефакти, роблячи їх майже невиразними від навколишнього оточення, тому погляд іншого аквалангіста на ту ж саму обстановку міг виявити пропущені деталі. Ця тактика принесла в подальшому відчутні результати.

На даному етапі в результаті обстеження квадрату 100 на 100 м ми були поставлені перед фактом того, що керамічний матеріал в рамках 6-метрової ізобати, у так званій прибійній зоні, відсутній, а далі представлений подрібненими та окатаними фрагментами (5–10 см), найвірогідніше, амфорної тари. Із збільшенням глибини розміри уламків

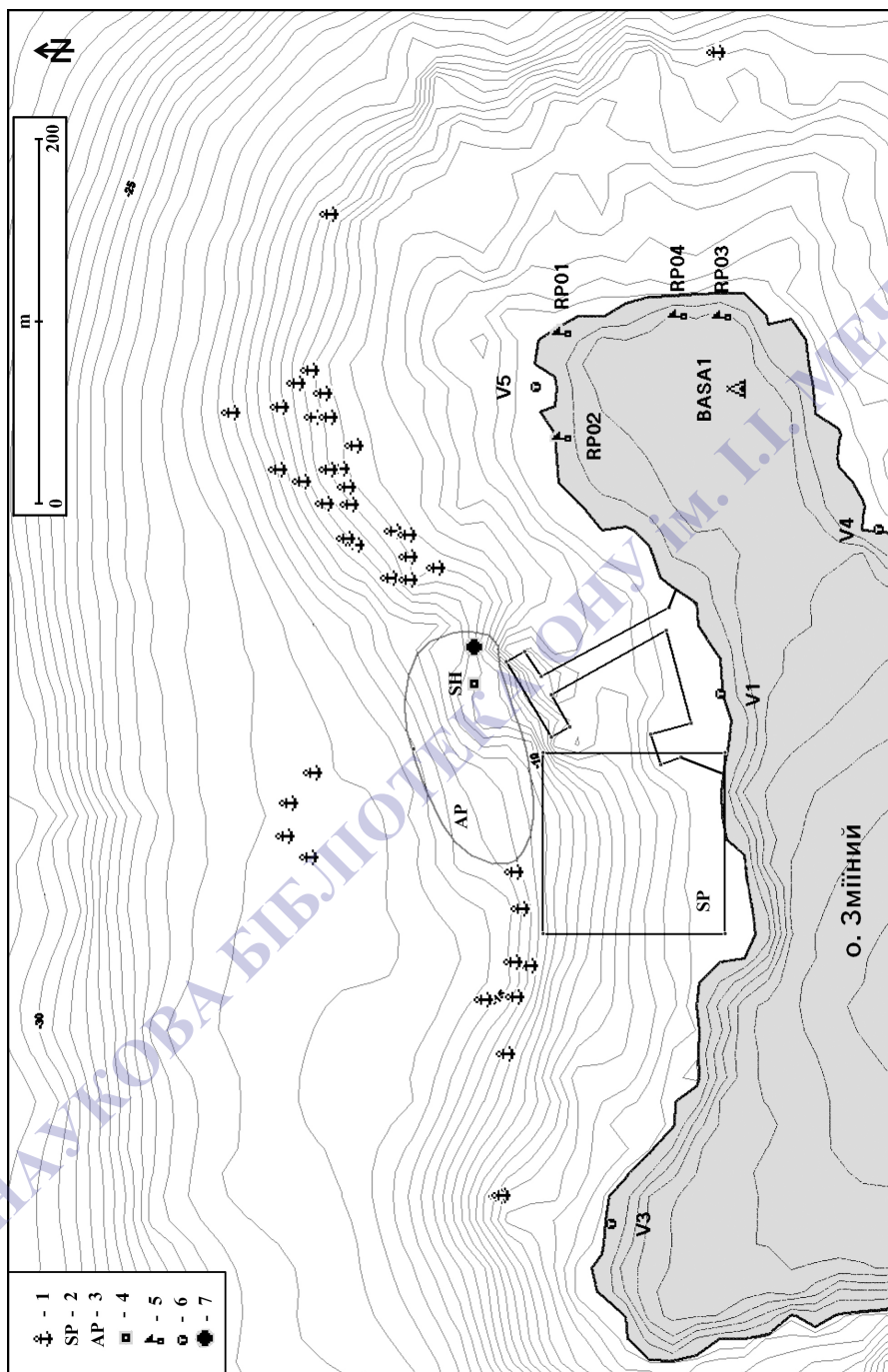

Рис. 3.1. План обстеження акваторії Північної бухти о. Зміїний:

1 — деталі якорів; 2 — квадрат, обстежений смуговим методом; 3 — амфорне поле; 4 — розвидувальний шурф; 5 — реперні точки; 6 — спуски до моря; 7 — рейдова бочка

збільшувалися, причому практично всі були вилучені з щілин між камінням, загнані туди хвилями так ретельно, що доводилося довго клопотатися для їх звільнення.

Одночасно із планомірним смуговим пошуком проводився вільний пошук групами, що збирали морепродукти — мідії та рапану. Від цих груп стало відомо, що рапана тримається глибини більше 10 м і найбільше її скупчення спостерігається на межі “камінь—пісок”. Черепашка рапана багато в чому нагадує кераміку, особливо по крихкості. Вибір глибини, найскоріше, не випадковий і оберігає молюсків від штормової дії. Від цих груп стало відомо також, що серед каменів і на піску ними виявлені крупні фрагменти амфорної тари і свинцеві деталі стародавніх якорів. Узяті ними орієнтири при спливанні не принесли результатів.

Відсутність археологічного матеріалу в прибіжній зоні пояснюється активністю впливу хвильової дії у даному районі. Головною відмінною рисою цієї зони є інтенсивна дисипація енергії, пов'язана з руйнуванням хвиль, в ході якої хвилі затухають, кінець кінцем перетворюються на сплеск. Процес дисипації породжує ряд вторинних по відношенню до хвиль ефектів, які, у свою чергу, визначають режим прибіжної зони: зміна середнього рівня води (хвильові нагони), генерація прибережної циркуляції, що включає різні види хвильових течій, переміщення наносів на підводному схилі під дією поля швидкостей, що індукується хвилями у стані руйнування¹. Ширина прибіжної зони залежить від ухилу дна і від розміру хвиль. Заокругленість каміння вражає.

Межа морської берегової зони з боку моря — це ізобата, нижче якої вплив хвильових рухів на дно припиняється (зазвичай це відбувається на глибині, рівній половині довжини штормової хвилі). Коли хвиля входить в зону, де глибина менше цієї відстані, говорять про те, що хвиля “відчуває дно”, тобто виникає тертя об дно, яке приводить до двох фундаментальних змін в структурі хвилі. “Відчуття дна” примушує енергію хвилі, яка до цього була розподілена рівномірно, стискатися і шукати вихід. Вибираючи шлях найменшого опору, хвиля росте вгору, примушуючи рости у висоту гребінь хвилі. Частинки води на дні хвилі більше не можуть завершити рух по своїх орбітах — орбіти набувають еліптичної форми і витягуються в довжину, змітаючи все, що можна, на своєму шляху, причому із зменшенням глибини ця дія посилюється. Довжина хвилі залежить від дистанції її розгону. Відстань між гребенями чорноморських хвиль в північно-західній частині 20—40 м, тобто в середньому їх вплив досягає глибини 15 м.

Під час сильних штормів прибійна зона острова Зміїний гуде від пересування каменів і ударів їх один об одного. У ці періоди прибережна зона нагадує пристрій “грохот-дробарку”, що використовується в промисловості для перетворення на пил природних викопних порід — кам’яного вугілля, всіляких мінералів. Сутність його роботи полягає в тому, що разом з породою в барабан поміщають металеві кулі, які при обертанні розбивають і розмелюють в пил все, що знаходиться поряд з ними. В ролі ударних інструментів в прибережній зоні виступають камені, які, стикаючись між собою, перемелюють не тільки те, що попадається між ними, але і згладжують власні гострі кути — заокруглюються. Ці висновки були зроблені підводною експедицією Одеського археологічного музею ще в 1968 році.

Стало зрозуміло, що слід виходити з прибійної зони та рухатися на глибину. Межа між хаотичним нагромадженням кам’яних брил і черепашково-мулистим ґрунтом настільки різюча своєю виразністю, що ми вирішили використовувати її як природний ходовий трос. Двійка аквалангістів йшла від берега по поверхні і, досягнувши певного орієнтиру, занурювалася. Якщо вона опинялася на камінні, то йшла на північ до межі “камінь—пісок”, якщо ж потрапляла на пісок, то прямувала у протилежному напрямку. Вона рухалася зигзагами, переходячи то до області каменів (до глибини 10 м), то знову відходячи на глибину із заходом на піщані ділянки, перетинаючи таким чином межу “камінь—пісок” з півночі на південь і навпаки. Залежно від досліджуваної бухти, напрямки зигзагів обчислювалися по карті або в природних умовах. Ширина обстеженої смуги склала близько 40 метрів, а протяжність сягнула 3 км.

Рейдова бочка в Північній бухті була встановлена на межі “камінь—пісок” і служила відмінним орієнтиром. Візуальний пошук проводився двійками аквалангістів. Особлива увага зверталася на білясто-сірого кольору предмети, що не обросли мідіями. Так зазвичай виглядає свинцева деталь дерев’яного якоря. Дерево з часом з’їдається шашілем-свердлом та грибами, й від якоря залишається кам’яний або свинцевий шток, а також свинцева контромарра, що служила для посилення кріплення дерев’яних рогів до веретена якоря. Контромарра накладалася методом відливання свинцевого розплаву у форму, що накладалася в місці кріплення дерев’яних частин якоря. Дерев’яний ріг закінчувався загостреною лапою, обшитою бронзовим листом. Не виключено, що ця обшивка може зберегтися, але випадки її виявлення поодинокі (рис. 3.2).

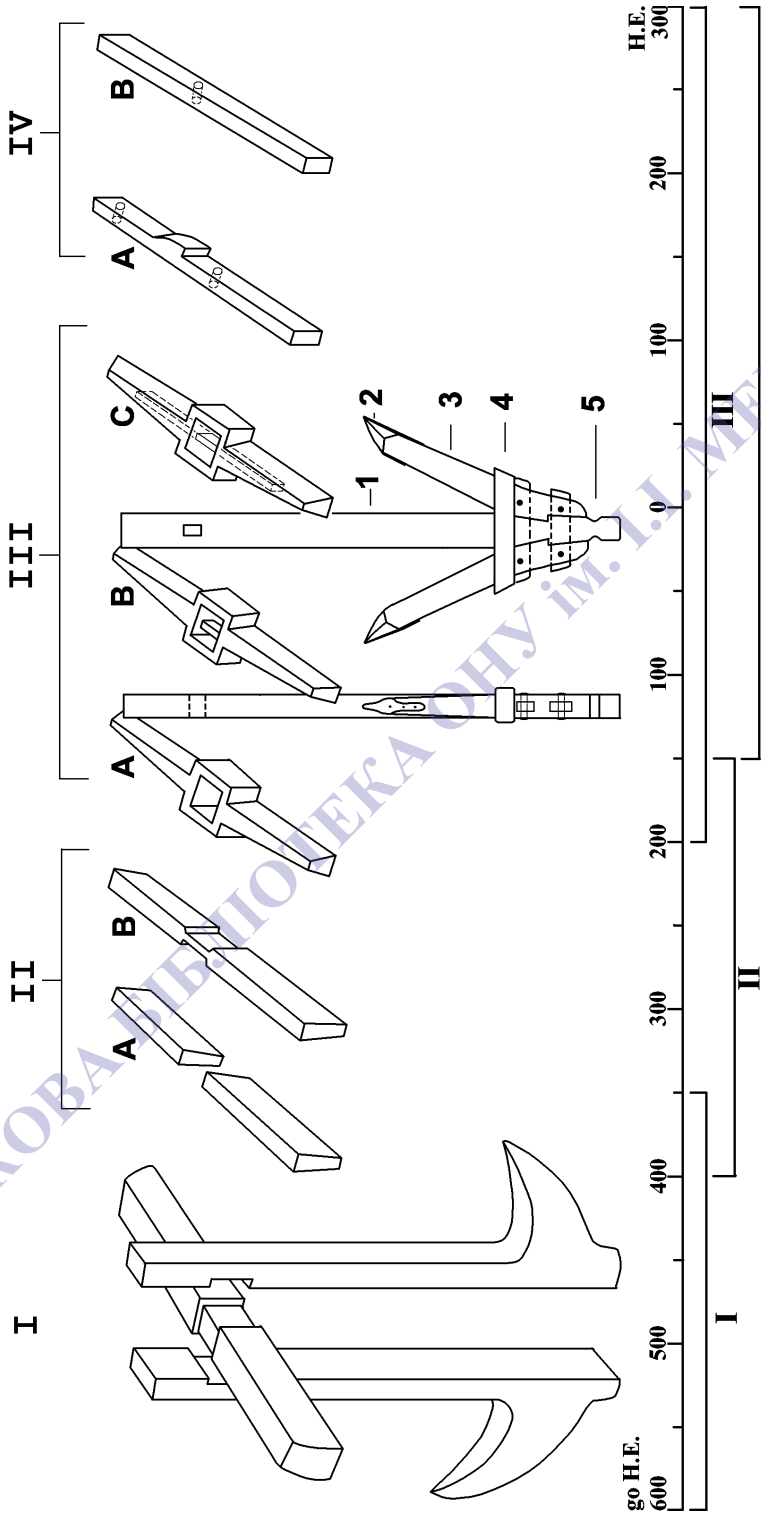

Рис. 3.2. Типи і датування штоків дерев'яних якорів:

I — веретено; 2 — носок, обшитий бронзою; 3 — ріг; 4 — контромарра; 5 — п'ята. Типи штоків приведені по Haldane D. D. The wooden anchors, 1984, р. 4, III. 1. Масштаб умовний

Зазвичай на видиму поверхню виступає торець свинцевого штока, а велика його частина занесена черепашкою і мулом (фото 1, 2). Свинець відноситься до важких металів і є отруйним для підводних мешканців — наростів. Ці його властивості використовували стародавні кораблебудівники, обшиваючи днища дерев'яних судів свинцевими пластинами. Проте у виробництві штоків свинець використовувався завдяки його високій щільності і невисокій температурі плавлення, що дозволило зменшити поперечний перетин веретена і полегшити процес його виготовлення, в порівнянні з кам'яним штоком. У морській воді свинець кородує дуже повільно, з утворенням оксидів білого кольору, що і допомагає його виявити. Кам'яні штки виявляються складніше, оскільки вони схильні до обростання водоростями та молюсками. Виявити його серед каменів, що обросли мідіями, можна лише за правильними лініями, які мідії повторюють, як під лекало, але на однорідному фоні розгледіти їх дуже складно. Останнім часом, проте, після спалаху популяції вселенця — рапана, мідія піддалася тотальному знищенню, і їх місця існування стали покриватися білими коконами з яйцями рапана. Якщо на свинцевих штоках їх кладки відмічено не було, то кам'яні штки покриваються ними густо в період розмноження, розфарбовуючи їх поверхню в яскраво-білий колір, чим спрощують їх пошуки, проте ускладнюють його очищення для фотофіксації (фото 3, 4).

При виявленні артефакту проводиться його зачистка, ретельний огляд прилеглої території, на пластикову табличку заноситься його орієнтування за сторонами світу і розташування в просторі, глибина, і потім виставляється буй (фото 5). Конструкція буйка (він складається з пластикового трубчастого корпусу, з одного боку якого розташована котушка з лінем, а з іншого — поліетиленовий кульок) дозволяла його встановлення з-під води. Кульок піддувають із загубника та відпускають, і він прямує до поверхні, при цьому лін на катушці починає розмотуватися. Коли кульок досягає поверхні, катушка зупиняється, і лін кріпиться до артефакту, тобто лін витравляється на довжину, яка дорівнює глибині в цьому місці, й піднімається вгору майже вертикально. Під час всіх цих операцій навколо артефакту вода сильно забаламучується, отже фотографування краще проводити іншим разом, під час підйому, і пошук продовжується далі у чистій воді.

Після пошукового дня визначають координати маркувальних буйків, що спливли, за допомогою теодоліта. Для цього на самому острові створена мережа реперів. Основний репер R01 розташований

на краю північно-східного мису і виконаний з металевого стрижня, залитого бетоном в корінних породах. Від нього в західному напрямі (курсом 270°) проходить віртуальна базисна лінія завдовжки 57,6 м, кінець якої відповідає точці репера RP02. Ця система репера використовувалася для координатної фіксації знайдених артефактів в Північній бухті. Для південно-східної бухти був встановлений репер RP03 на розі бетонної плити в східній частині острова, а на відстані 24 м в північному напрямі (курсом 0°) — віртуальний репер RP04 (рис. 3.1). Прив'язка всіх точок давалася від базисної лінії у напрямі вказаних сторін світу.

Одного разу був випадок, коли не встигли зняти цього ж дня координати виставлених буїв. На ранок з п'яти буїв жодного не залишилося на плаву. Довго не могли зрозуміти, в чому справа. Конструкція поплавця не викликала сумнівів, шторму вночі не було, щоб перетерти лінь. Повторний пошук знайденого вдалося провести швидко, оскільки тонучий кульок несло течією, і лінь витягнуло уздовж дна, на якому він був добре помітний. При знаходженні ліня вставало питання, в який бік йти по ньому, але і ця проблема пробним методом вирішувалася швидко. При повторному піддуванні кулька з'ясувалося, що в його верхній частині маленький отвір, через який виходило повітря. Замінивши кульки, відновили всі маркери знахідок. Розгадка прийшла на заході сонця, коли велася теодолітна зйомка. З настанням сутінків білі кульки привертали увагу чайок, які кружляли над ними як над можливою здобиччю. Найскоріше, що на передодні дехто з них спробував її гострим дзьобом. Після цього випадку кульки стали робити іншого кольору, а супроводжуючий в човні по спливанню вставляв в них шматок пінопласту або пластикову пляшку.

Після зняття координат в район маркованих знахідок виходив човен з фотографом на борту. Спустившись по буйрепу, пара проводила фотосесію робочих моментів — всіляких вимірів, іноді й підйому, поволі пересуваючись навколо об'єкту, щоб не намотити. Зйомка велася на слайдову плівку, яку в польових умовах проявити неможливо, тому про результати можна було говорити після повернення з експедиції, і на жаль, не завжди вони були втішними.

Після фотофіксації наступав відповідальний момент підйому артефакту на поверхню. Якщо для керамічного матеріалу це не складало труднощів, то для свинцевих і кам'яних штоків, вага яких досягала більше сотні кілограмів, напрацювання методики пройшло ряд етапів.

Перший свинцевий шток PS21 підняли в 1989 році на руках, пересуваючись по каменях на колінах у бік острова (рис. 3.1). Важив він 30 кг. Знайдений він був двічі. Перший раз після його виявлення було проведено спливання і узяття орієнтиру на острові. Подальші пошуки не увінчалися успіхом. Через декілька днів він був виявлений між каменів знов. Поспішно виготовлений з підручних матеріалів буй не сплив. Щоб не займатися його пошуками утретє, аквалангісти закусили загубники надійніше, узяли його з двох кінців і, ставлячи з каменя на камінь, як по сходах, поповзли вгору. Повітря виривалося із загубників як при вільній подачі. Робота була не з легких. Тягнути довелося метрів сто з глибини 12 м до найближчого місця, що знаходилося в районі північно-західного мису V3, періодично спливаючи для коректування напрямку руху. Повітря витратили повністю, на руки було боляче дивитися — це був добрий урок.

Була розроблена й інша тактика підйому: човен підходив до маркувального буя, ставав на якір, аквалангіст йшов під воду з підйомним тросом, кріпив знахідку до строп і подавав сигнал в човен про початок підйому. Два чоловіка, які знаходились в човні в положенні один за іншим, як при перетягуванні каната, перекинувши трос через транець, починали підйом. 30-кілограмовий шток чинив опір, залучаючи на свій бік гравітаційні сили. При перехопленні півметра осушеного тросу втрачалася половина — півметра вгору, 25 сантиметрів назад. Після п'яти метрів такого підйому був потрібний перепочинок, руки переставали слухатися, піт заливав очі.

Вихід з утруднення, що склалося з методикою підйому, був знайдений досить швидко. Група, яка прибула на зміну, привезла хліб у великому поліетиленовому мішку. На його базі та за допомогою дрібної рибальської сітки, зрізаної з гвинта сейнера, був споруджений підйомний мішок. До сіткового мішка, що сприймав основне навантаження, в районі горловини кріпилися стропи. Поліетиленовий мішок вставлявся всередину сіткового як резервуар для повітря. Спосіб роботи передбачав вихід в море на човні, занурення аквалангістів по буйрепу, закріплення артефакту стропами з урахуванням його центру тяжіння, піддування поліетиленового мішка повітрям. Коли підйомна сила мішку ставала рівною вазі знахідки, остання відривалася від ґрунту, і вся конструкція, що нагадує повітряну кулю, прямувала до поверхні, причому із прискоренням, оскільки з кожним метром підйому повітря в мішку розширюється, збільшуючи тим самим підйомну силу. Вихід з води мішка вражає, спочатку він швидко збільшується в розмірах, по-

тім завмирає і осідає під вагою артефакту, при цьому зайве повітря виходить з нижньої частини киплячими бульбашками. Після цього до строп кріпиться буксирний трос, і вся конструкція, повільно коливаючись на поверхні, йде за човном. На мілководді з об'єкту знімають стропи та виносять його на берег. Спосіб виявився легким у використанні. Слабким місцем цієї підйомної системи виявився поліетиленовий мішок. Після десятка разів використання від перегинів утворювалися тріщини, через які виходило повітря. Щоб уникнути повторного затоплення артефакту, аквалангістові доводилося супроводжувати буксирування до самого берега, періодично додаючи повітря в мішок. Від цих недоліків позбавлена пластикова столітрова бочка.

Для підйому керамічного матеріалу була зшита сітка розміром 1×1 м, по краях якої втягався лінь, утворюючи петлі з коушами по кутах (коуш — металеве кільце, що має на зовнішній своїй поверхні жолобок відповідної ширини для троса). Сітка, завантажена артефактами, кріпилась стропами до підйомного мішка і, після його піддування, піднімалася на поверхню, де з сітки вміст перевантажувався в човен. Ця сітка також використовувалася для підйому великих штоків, полегшуючи пошук їх центру тяжіння. Шток методом кантування вантажився в сітку, до коушів якої кріпився підйомний мішок.

У 1993 році в районі південно-східного мису майже під берегом на глибині 10 м був виявлений свинцевий брус завдовжки 1,8 метра, прямокутного перетину з трьома вибірками, що ділили його на чотири рівні частини (рис. 3.3). Аналогів з відомих деталей дерев'яних якорів не існувало. Брус не міг тримати власну вагу. Якщо його намагалися підняти, узявшись за кінці, то він прогинався в одній з вибірок. Для його підйому довелося накласти шину по всій довжині з ґратчастої конструкції від радарної установки, що відслужила свій термін. Зв'язавши їх воедино, по краях ґрати підв'язали два підйомних мішка, оскільки підйомної сили одного не вистачало. Така конструкція виявилася дуже нестійкою. Підйомна сила мішків повинна бути однаковою, інакше при підйомі утворювався перекис — одна з кінцівок піднімалася швидше і виставляла конструкцію у вертикальне положення. З четвертої спроби нам вдалося послати до поверхні одночасно два мішки, після спливання яких перекосів не спостерігалось. Виносити на берег його довелося на Дамському пляжі, багатому великими округленими, та ще й на додачу слизькими каменями. Несли його вшестеро, оскільки важив він близько 150 кг, і при цьому постійно комусь не залишалося місця, щоб поставити ногу. Нам вдалося його довести цілим до Одеси.

Судячи за його шаруватую структуру, він не підходив для штока, а найскоріше, служив баластом для невеликого судна. Вірогідно, його відлили в жолобі уздовж кіля прямо на плаву порціями кілограмів по 15–20. При такому його використанні йому не потрібна була міцність на злам.

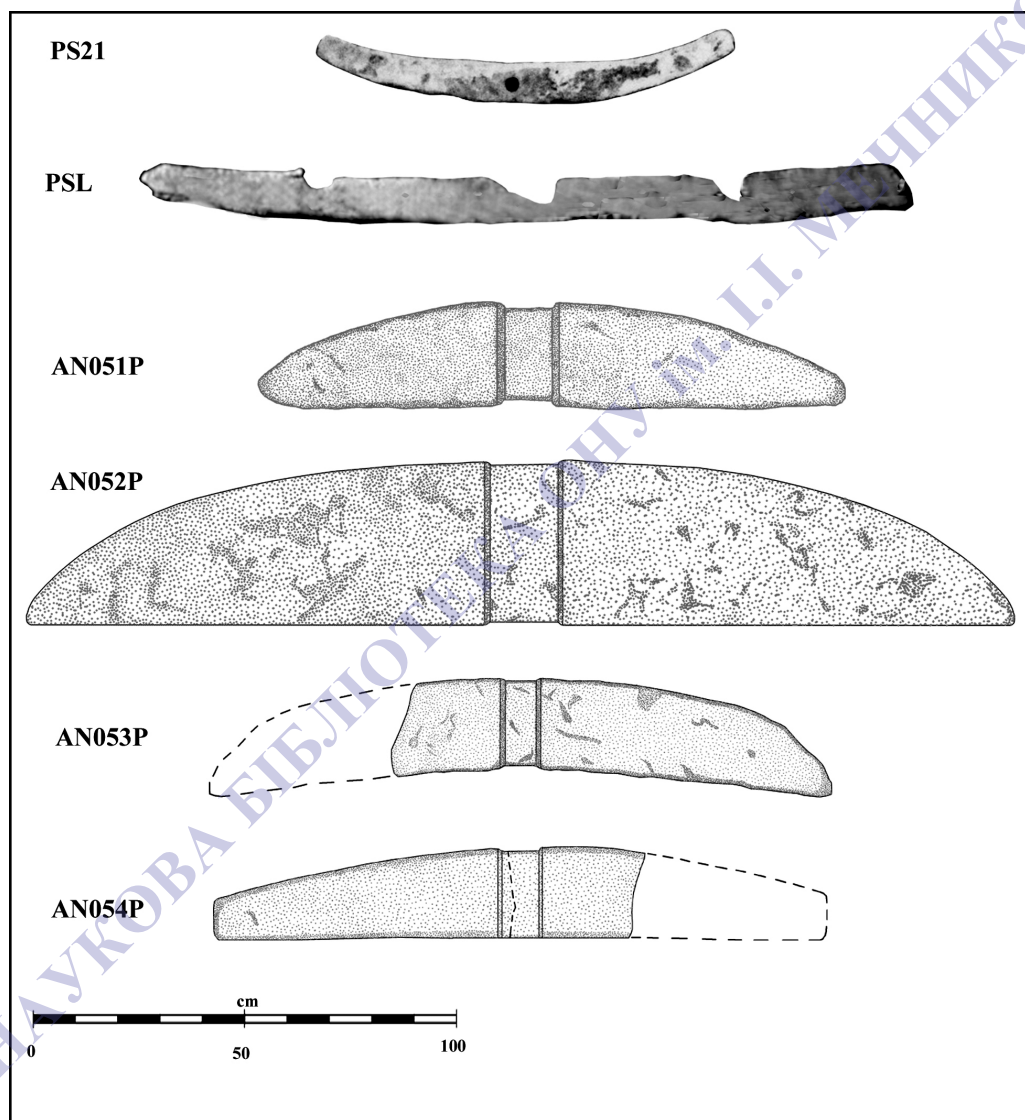

Рис. 3.3. Штоки античних якорів: свинцевий — PS21; кам'яні — AN051P–AN054P (представлені по підводним фотографіям); свинцевий баласт — PPL

Після нанесення на карту координат знайдених штоків з'ясувалося, що вони проходять в середньому по 12-метровій ізобаті, і в більшій кількості серед кам'яних брил. І це не випадково, оскільки навіть більш технічно оснащені судна залишають свої якорі, зачепившись за кам'яні глиби, чому підтвердження велика кількість залізних якорів по всьому периметру акваторії острова. Коли ставала дилема, залишити якорі або бути викинутим на скелі, — рубали кінці і йшли від шквалів, які не так вже й рідко зриваються в цьому районі. Навіть на нашій пам'яті траплялися трагічні події. Шквалом зірвало з якорів і викинуло на берег самохідну баржу в 1991 році, а в 2000 році — плавучий кран.

Але якорі на дні повинні залишатися не тільки при зачепах, але і при необхідності зробити екстрений маневр у разі небезпеки, такій як напад піратів або ворога. На вирівняній черепашково-мулистій поверхні були знайдені одиничні екземпляри штоків. Це обламаний кам'яний шток (AN022P, тип I) великого перетину і свинцевий шток (AN025S, тип IV). Причому останній стирчав з ґрунту майже вертикально. Мабуть, при віддачі якоря він пішов дуже швидко і зі всієї сили торцем врізався в ґрунт. Взагалі, оскільки стародавні якорі були дерев'яні, то їх повинні були віддавати повільно. Серед кам'яних штоків найбільша кількість розколених навпіл (фото 5). Найскоріше це пов'язано з тим, що камінь є досить крихким матеріалом і вимагає обережного ставлення, і не дарма з часом їх витіснили свинцеві.

Конструкція штока характерна тим, що його довжина в десятки разів більше будь-якого іншого розміру. В зв'язку з цим найстійкіше положення для нього, коли він знаходиться навзнаки, при цьому піднесення над ґрунтом мінімальне. У кам'янистому оточенні йому складно відшукати рівну поверхню для всієї довжини, і він виступає над ґрунтом залежно від складності рельєфу. На рівному ґрунті він набагато швидше заноситься осіданнями і лише після дуже сильних штормів може з'явитися знову. Але не тільки шторми можуть нам допомагати.

У 2005 році відбувся забавний випадок. Відеооператор вів зйомки мешканців дна в Північній бухті у 400 метрах від берега і був приємно здивований, коли виявив кам'яний шток (AN051P, тип I) на рівній поверхні на глибині 18 м. Маркувального буйка у нього не було, але він не розгубився і, спливши, зняв з цієї точки беріг на відеокамеру. Зробивши фотонарізку з відеоряду, отримали вид острова з точки знаходження штока. По знімку вибрали два орієнтири, вийшли на човні у море, знайшли відповідний ракурс та зробили зарубку координати на

GPS. Наступного дня, оскільки човен був зайнятий, вишли на ластах в цей район по GPS. Для таких випадків був зроблений з оргскла герметичний бокс з виведеними на верхню панель кнопками з можливістю занурення до 50 м. Під водою GPS не працює, але на поверхні через пластик ловить супутники відмінно.

Ідея була в тому, щоб виходити на об'єкт на ластах, не по орієнтирах і теодоліту, а повністю автономно, при цьому використовувати його для маркування нових виявлених артефактів. Правда, для цього потрібно спливати для пошуку сигналів з супутників. Коригуючи рух по GPS, вишли в намічену точку, скоротивши відстань до нуля. Це було сигналом до термінового занурення. Спустивши все повітря з компенсатора, миттєво зникли з поверхні. Не долетівши семи метрів до дна, побачили щось яскраво-біле витягнутої форми. Підпливши ближче, виявили кам'яний шток, що став на якийсь час інкубатором для коконів рапана (фото 3, 4, рис. 3.3). Точність була приголомшливою. Не сподіваючись на це, за планом А повинні були провести круговий пошук навколо точки приземлення радіусом 15 м, що складає точність приладу. Після фотосесії вирішили закласти дугу в північно-західному напрямі і увійти до бухти під водою.

Ґрунт характеризувався тривалими довгастими нерівностями. Після перевірки їх щупом нічого незвичайного відмічено не було. Щуп протикав їх як масло. Не встигли ми пройти і 40 метрів, як нашу увагу привернув білястий горбик. Із спалахом популяції рапана всі тверді предмети повністю демаскуються. На цей раз білою “шевелюрою” був позначений оброблений півколом край кам'яного штока (AN052P, тип I), а біля нього майже повністю занесена траншея, що йде в північно-східному напрямі (фото 6, рис. 3.3), з великою часткою ймовірності, від залізного якоря, на якому судно штормувало, ховаючись за острів від південно-західного вітру.

Шток під невеликим кутом заходив в ґрунт, і потрібно було знімати його по товщині. Пробували підняти за торець — не піддається. Це дивно, адже зазвичай кам'яні штоки досить легко виходять з ґрунту. Невже збереглося веретено? Розчарування наступило відразу, як почала промацуватися улоговина. Побачити що-небудь було неможливо. Невелика течія не встигала зносити язика мулу, що збільшувалися з кожною хвилиною. Плоска поверхня штока задавала напрям розкопок. Довжину вже не можна було визначити навіть приблизно. Ось вже почалося різкіше закруглення з одного боку, але це мало що означає. Ми поворушили його з торця, але він піддавався якось слабо. Течія повільно

трохи розсіяла останній серпанок каламуті, і перед нами з'явився величезних розмірів кам'яний шток (фото 7).

Він був схожий на усічений край кола, при цьому мав три плоскі і одну криволінійну поверхні; торцевих поверхонь, як у бруска, у нього не було. У голові вносилися поправки на одну третину, із-за оптичного заломлення “повітря–вода”. Спочатку намагалися його обійняти витягнутими руками, але їх не вистачало. Потім пустили в дію вимірювальний смугастий прилад. Він показував одинадцять збр, що перевищує на 21 сантиметр зріст знаменитого баскетболіста Сабоніса. Не вірилося, що довжина штока досягає 2,34 м. Зняли розміри знову. Ну може, на 1–2 см помиляємося, рулеткою було б точніше. Тепер стала зрозуміла його неподатливість, найскоріше, важить він більше 200 кг. Фотографувати при спалахі було марно. Кадр засвічувався від невидимої оком пелени муті. Час пролетів так швидко, що про підводний прохід до бухти, треба було забути та ставити скоріше буй і підніматися на поверхню.

Закріпили буйреп за край штока і, не торкаючись його, поволі пішли на декомпресійну зупинку, куди, пробувши на глибині 18,6 метра 56 хвилин, були змушені заскочити на 8 хвилин (про це нас попередив комп'ютер). На поверхні включили GPS і зняли координати кам'яного штока-велетня, після чого буйок зрізали. Наступного разу була проведена зйомка і круговий пошук за допомогою затонулого буйрепа. Рухаючись на межі його довжини, виявили ще два кам'яні штоки, на жаль, переламаних: від одного (AN053P) зберігся один шматок, а від другого (AN054P) — два (рис. 3.3). Оскільки вони лежали на поверхні, напевно, злами були заподіяні рогами залізного якоря, який знайшов їх у ґрунті і доклав до них всю силу судна, що тягнуло його під час шторму. Відповідні частини цих штоків мають знаходитися десь поряд, проте зондування ґрунту щупом в прилеглих до знахідок областях нічого не виявило.

В цілому ж початок дев'яностих років минулого сторіччя можна визначити як час якрного буму. У акваторії острова клубом було виявлено і піднято на поверхню близько 50 деталей стародавніх якорів зі всіх епох існування дерев'яного якоря. Пізніше проводився переважно візуальний пошук, і практично всі деталі, які виступали на поверхню, були зібрані. Підкреслимо, втім, що сьогодні вкрай важко визначити, скільки штоків, надійно вкритих потужними осадами, ще й досі знаходиться в акваторії Зміїного.

Перший свинцевий шток був відправлений до Одеського археологічного музею на вертольоті, загорнутий в ковдру. З часом кількість зна-

хідок збільшилася настільки, що довелося їх відправляти на самоскиді, що приходив на острів у складі самохідної баржі для вивантаження з неї вугілля.

Північна бухта інтенсивно використовувалася судами для штормування у давнину і продовжує використовуватися у такий спосіб й зараз. Отже, сподіваємося, що нас чекає ще багато відкриттів уздовж шурфів, проритих залізними, так і хочеться сказати — плугами, маючи на увазі принцип дії рогів якоря на ґрунт.

3.2. Розвідувальне шурфування “амфорної поляни”

Рейдова бочка стояла на “мертвому якорі” у вигляді величезного бетонного блоку з металевою сержкою посередині. У районі цієї бочки було виявлено “амфорне поле” з великим скупченням кераміки (рис. 3.1). Причому щороку кераміка з’являлася в одному і тому ж районі. Були висунуті припущення, що зимові шторми вимивають її з черепашково-мулистого ґрунту. Для перевірки цієї теорії в 1993 році була зроблена спроба шурфування ґрунту за допомогою технічних засобів. На базі рятувального плоту ПСН-6 створили плавучу платформу, настеливши усередині нього жорстке днище з 10-мм-фанери. На платформі розміщувалася пожежна мотопомпа МП-800Б, виконана для морських умов, всмоктувальний гофрований рукав якої звисав за борт, а напірний рукав йшов на глибину і під’єднувався до гідроелектростанції, розташованому біля розкопу. Для утримання платформи над розкопом його встановлювали на розтяжки, одна була закріплена до рейдової бочки, а інша йшла від затопленого в 30 м вантажу. Оскільки спочатку платформа була не самохідною, то до рейдової бочки був протягнутий ходовий трос з берега, перебираючи руками по якому досягали району розкопу. Незабаром був поставлений 1,5-метровий напірний шланг, один кінець якого кріпився до помпи, а на іншому встановлювався пожежний стовбур РС-70, струмінь з якого примушував платформу рухатися в потрібному напрямі.

На амфорному полі за допомогою синтетичного тросу був розбитий квадрат 2×2 м. Сторони квадрата мали розмітку по 20 см, а з кутів йшли 1,5-метрові відтяжки, що кріпилися на вбитих в ґрунт металевих стрижнях. Рознести точки розтяжки було необхідно, оскільки при вибірці ґрунту стінки розкопу обсипаються, і якщо стрижні вбити безпосередньо по кутах квадрату, в процесі робіт вони оголяться і втратять свої базові функції.

На зовнішній стороні розмітки встановлювався гідроежектор, від якого відходили три рукави. Перший — напірний (пожежний прогумований рукав внутрішнім діаметром 77 мм) — піднімався вгору до плаваючої платформи і кріпився до вихідного патрубка помпи за допомогою сполучної головки. Другий — викидний (гофрований, 100 мм в діаметрі) — йшов убік від розкопу в західному напрямі за течією, щоб муть, яка утворюється при викиданні пульпи, не накривала хмарою розкоп. Вільний кінець його жорстко кріпився на ґрунті за допомогою штиря над ситом, що стояло на ніжках, в припущенні, що сито затримуватиме при виході зі шланга дрібні важкі фракції. Третій рукав — всмоктуючий (пластикова армована труба діаметром 77 мм) — був протягнутий до розкопу, вільний кінець його закінчувався насадкою у вигляді плоского сопла з прозорими сторонами і ґратками на вході для обмеження розмірів всмоктуваного ґрунту. По вигляду насадка нагадувала лопату. Прозорі сторони не виправдали свого призначення — візуально контролювати ґрунт, що всмоктується, було практично неможливо, оскільки швидкість процесу була дуже високою.

Ґрунт, що складається в основному зі стулок мідії, знімався пошарово. Крупні стулки, які втягувало сопло, періодично закупорювали всмоктуючий шланг, і доводилося зупинити помпу і вручну очищати його. Знявши 1,5-метровий шар черепашки, досягли трьох величезних округлених каменів, вузька щілина між якими йшла далі, але продовжувати розкоп не було змоги. Шар знятої черепашки опинився без археологічного матеріалу. Теорія вимивання штормами крупних фрагментів амфор зазнала невдачі.

Характерною особливістю підводних досліджень в Північній бухті було те, що в неї періодично заходили риболовецькі сейнери, особливо напередодні шторму. Гул двигунів і шум якірного пристрою доносилися з усіх боків (специфіка розповсюдження звуку у воді), в якійсь мірі заважало тим, хто знаходився у цей момент під водою. Увійшовши до бухти, вони кидали якір, не доходячи до рейдової бочки, шикуючись струнками колонами. Були випадки коли у бухті їх скупчувалося аж до 30 одиниць. У нічний час це виглядало як місто на воді. Амфорне поле знаходиться в центрі бухти в місці, найбільш захищеному від штормових хвиль. Ще в той час були припущення, що фрагменти амфорної тари потрапляють у воду з сейнерів, але довести цього ніхто не міг. І щороку, пропливаючи над амфорним полем, ми виявляли археологічно цілий керамічний матеріал, що покоївся прямо на черепашковому ґрунті.

3.3. “Кількіни” амфори

Від маяка, де, імовірно, був храм Ахілла, спуск в бухту без спецзасобів (альпіністського спорядження) здійснимо з південно-західного мису по вузькій кам'яній стежці, що уступами йде вниз на південний схід. З боку острова стежка обмежена прямовисною стіною, а з морського боку — прірвою, що закінчується надводними каменями. Через метрів 20 стежка повертає на схід, розширюючись до невеликого плато, яке перетинає трубопровід біля великого каменя, що впав зверху. Трубопровід під кутом йде вгору і служить для бункерування баків сховища ПММ. На цьому плато можна встановити декілька наметів. Плато закінчується вузькою неглибокою щілиною, що розширюється і заглиблюється до моря. Подолавши щілину і уступ під нависаючим кам'яним козирком, потрапляємо на ще більше похиле під кутом 5° плато, в трьох метрах від прямовисної стіни якого лежить величезний камінь близько 1,8 м заввишки і 1,5 м в діаметрі. Він з незапам'ятних часів повалився зверху, і навіть зимові шторми не можуть з ним впоратися. Вгорі прямо над цим каменем нами був виявлений напис лейтенанта М. Крицького, що побував на острові у 1823 р. та склав його план (фото 8). Під кутом плато, ступінчасте й тріщинувате, плавно йде у море в східному напрямі. У південному напрямі плато уступом врізається в море, утворюючи природний пірс з невеликим затоном між стінками ущелини, що є розділенням між верхнім і нижнім плато.

Підводна частина бухти мілководна до тієї лінії, що сполучає південно-західний і південно-східний миси. Потім дно різко йде на глибину нагромадженими один на одного величезними округленими валунами, глибокі щілини між якими недоступні для дослідження піщаного дна, що полого йде в морі (рис. 3.4). Бухта невелика, її обстеження смуговим методом було завершено за два дні, й окрім уламка мармурового штока від якоря, роз'їденого фолодами, нічого знайдено не було.

Точка ZA00, що стала початком відліку для обстеження південно-західного району о. Зміїного, спочатку була використана членами клубу (Віктором й Олексієм) для перевірки герметичності фотобоксу, адже була пов'язана із 30-метровою глибиною. Вийшовши на човні, маючи GPS, пара занурилась в точці з глибиною, що цікавила їх, по якірному кінцю. Нижче приведений витяг із звіту Олексія — “Пройшовши метрів 15 вглибину, ми наткнулися на шар, в якому розташувалися медузи, створюючи враження дна. Я кілька разів приймав їх як розташованих на дні. Але пройшовши цей шар, ми наблизилися до

справжнього дна майже в непроглядній тьмі. Включивши ліхтарі, всім тілом відчули низьку температуру в 8 градусів. На дні я відмітив темні плями, наблизившись до однієї з них, з'ясував, що це шийка від амфори. До цього я не знаходив на острові нічого схожого. Трясучи перед Вітіною маскою черепком, був радий і у піднесеному настрої. Вітя на це відреагував неадекватно, зникнувши кудись убік, доки я роздивлявся знахідку. Незабаром він з'явився, але тепер він розмахував переді мною двома шийками”.

Погляд у них був розгублений. Мабуть, дорогою вони зрозуміли, що зробили помилку, не поставивши на цьому місці буйка, не зафіксувавши цю точку на GPS або вешті-решт не прикріпивши жилет до якорного кінця. Вони настільки були уражені, що не здогадалися хоч щось зробити. Заспокоювали себе вони тим, що пам'ятають відстань в 0,61 милі і нібито знають орієнтири по острову і напрям. Керамічний матеріал — шийки з ручками від амфор — лежали на поверхні дна. У всіх шийок вінчик стесаний з одного боку, таке враження, що напилком. На лицях першовідкривачів грали задумливі усмішки.

Дещо емоційний початок примусив переглянути всі подальші плани експедиції. Але все-таки доля посміхнулася нам. Було знайдено справу, якій можна було присвятити не одну експедицію.

Район знахідок розташований на відстані 0,8–1,0 км від бази у південно-західному напрямі (рис. 3.4). У цьому напрямі від острова проходить невисокий хребет. Глибини тут від 29 до 33,5 метрів. Товща води розділена термоклином на два шари: верхній шар від 0 до 15 метрів має температуру 16–21°C, зменшуючись з глибиною, він характеризується великою кількістю зважених частинок, що обмежує видимість до чотирьох метрів; течія близько 0,75 км/ч в південно-західному напрямі, але поверхневий напрям течії може мінятися аж до протилежного під впливом вітру. На межі розділу цих шарів велике скупчення медуз, що затримуються із-за більшої щільності води.

Другий шар характеризується низькою температурою (8–10°C), прозорістю до 10–15 метрів з меншою концентрацією органічної суспензії, але, одночасно, низькою освітленістю через каламутний верхній шар, який слугував сонцезахисником (аналогія з наземними умовами, коли сонце повністю зайде за горизонт, так звані сутінки). Без штучного освітлення після адаптації зору видимість падає до 3–4 метрів, що накладає додаткові вимоги до екіпіровки (підводний ліхтар). Течія в придонному шарі постійно направлена на південний захід і не підвладна впливу вітрів.

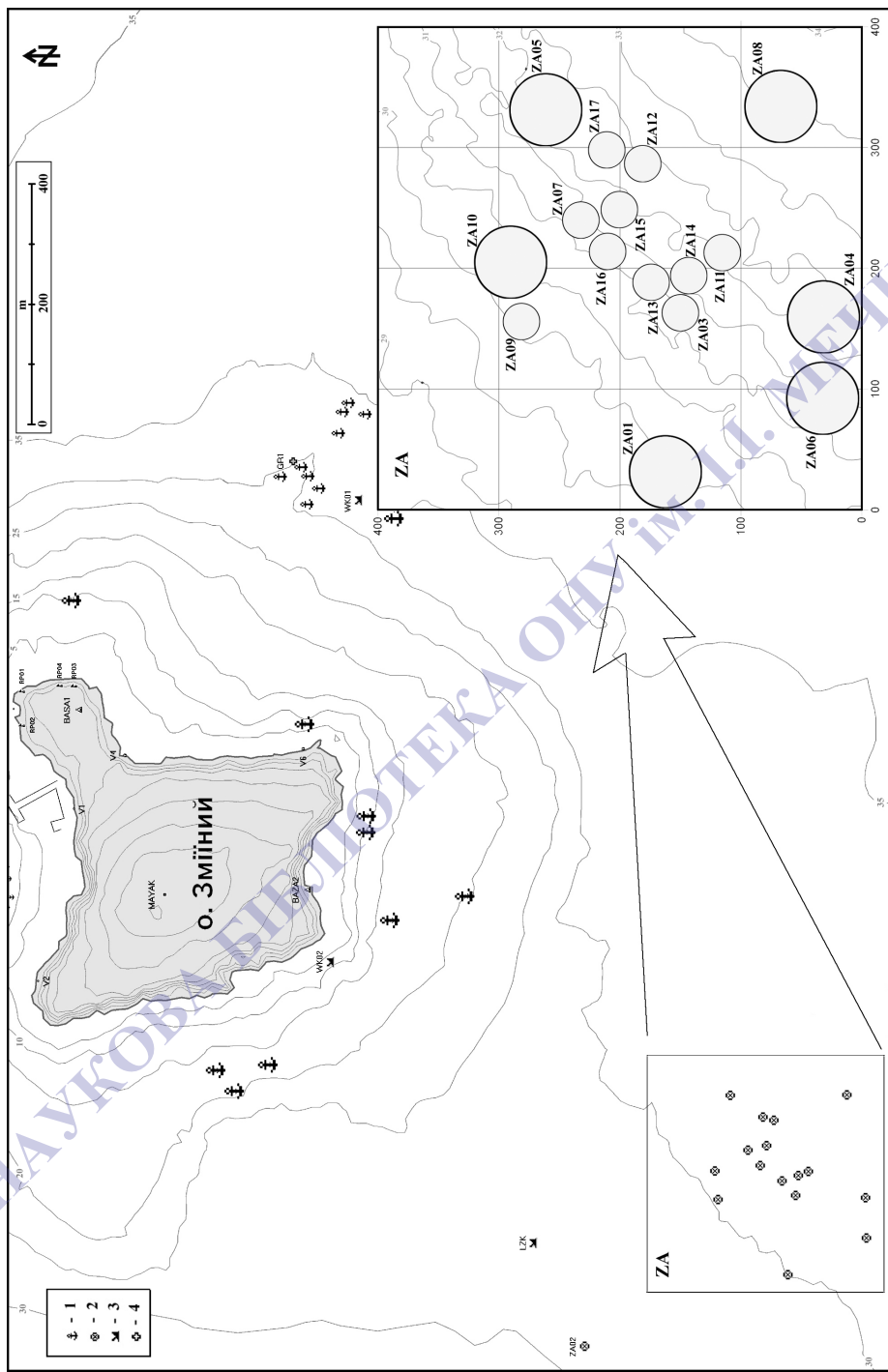

Рис. 3.4. План обстеження амфорного схилу в південно-західній акваторії о. Зміїний:

1 — деталі якорів; 2 — точки, обстежені радіусним методом (ZA01–ZA17); 3 — затонулі кораблі; 4 — кам'яна грядя

Пошукові роботи проводилися на південно-східному схилі хребта з ухилом близько 0,02 (на кожні п'ятдесят метрів в цьому напрямі глибина збільшувалася на метр). Рельєф дна згладжений, у складі ґрунту переважають біогенні скелетні залишки моллюсків (в основному мідій) упереміж з алевритовим дрібнодисперсним мулом. У біокомпонентах міститься 30% CaCO_3 , 0,8 % — 3 орг, 1,1% — O_2 аут, 0,2% — P^2 . Якщо верхній шар рухомий, то на глибині вже 20 сантиметрів стулки зцементовані мулом, що злежався, міцно утримуючи чужорідні предмети. Проводячи зачистки аномальних місць (невеликих горбиків), необхідно розташовуватися проти течії, щоб муть, що піднімається удосталь, зносилася убік і не заважала веденню робіт.

На 30-метровій глибині на стислому повітрі без декомпресійних зупинок людині можна знаходитися 18 хвилин, а в день можна проводити не більше двох занурень.

Методика радіусного пошуку

З урахуванням світового досвіду, накопиченого в області підводних досліджень, нами був застосований радіусний пошук, що застосовується в умовах поганої видимості, яка у нашому випадку виникає не унаслідок суспензії, а через слабку освітленість; перевагою радіусного пошуку є й і простота фіксації підйомного матеріалу.

Послідовність робіт була наступна (рис. 3.5):

1. На човні робоча група виходить в досліджуваний район і там кидає якір, який з цього моменту слугує відправною точкою обстеження.

2. За персональним навігатором засікаються координати човна. Знаючи глибину, довжину якірного кінця і напрям течії, обчислюються дійсні координати якоря.

3. По якірному кінцю двійка дослідників в легководолазному спорядженні спускається на дно. У якоря з східного боку вони залишають підйомну систему, що складається з ящика з прикріпленим до нього стропами мішком, ходовий кінець цього пристрою приєднують до якірного кінця за допомогою карабіню.

4. Спочатку обстежують коло діаметром 10 метрів, яке знаходиться в полі зору.

5. Потім головний пари один кінець градуйованої ходової відтяжки завдовжки 15 метрів приєднує до скоби якоря, а інший — до свого жилета за допомогою карабінів.

6. За компасом ходова відтяжка розтягується в східному напрямі.

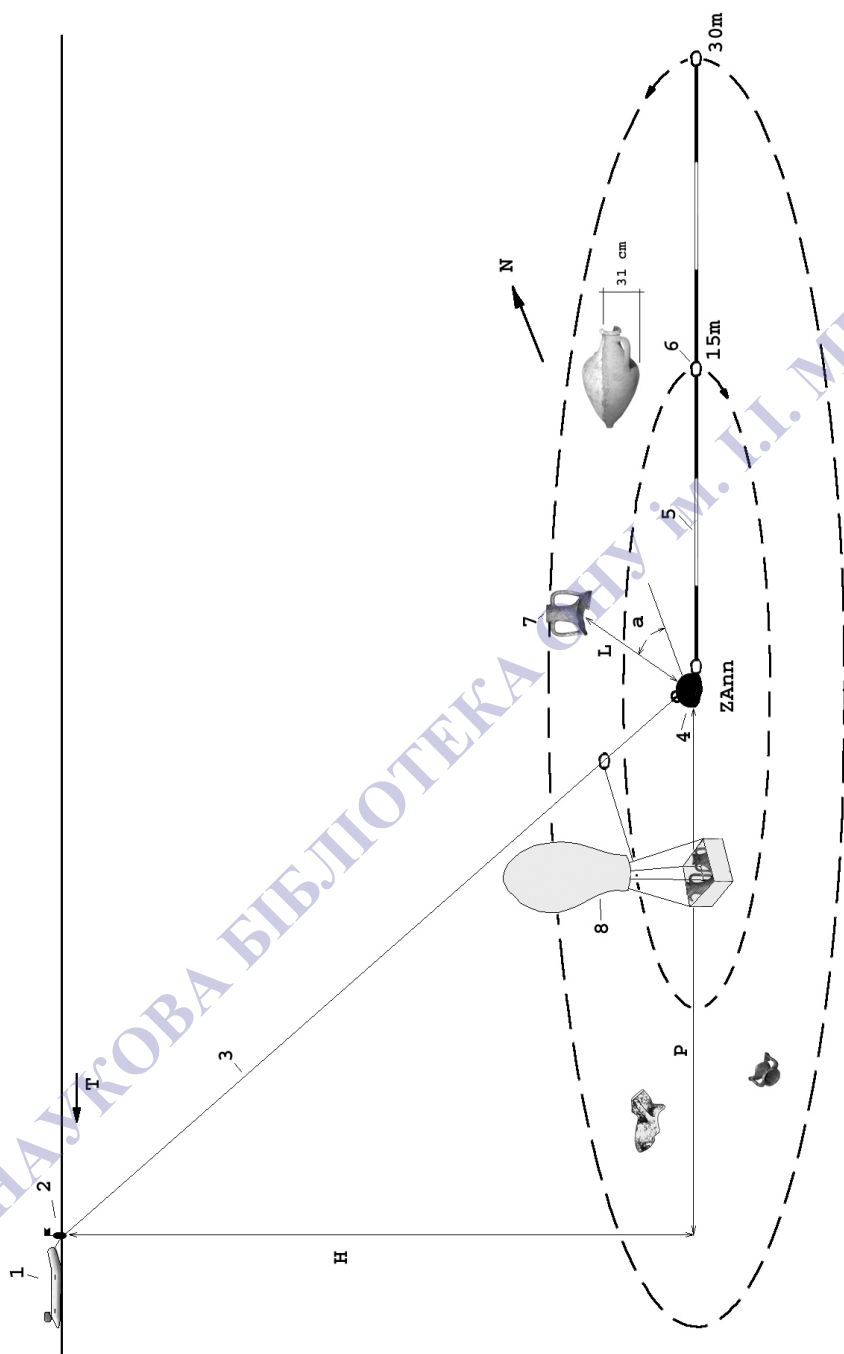

Рис. 3.5. Схема методики радіусного пошуку:

1 — човен; 2 — буй; 3 — спусковий кінець; 4 — баласт (якір); 5 — ходова відтяжка; 6 — артефакт; 7 — підйомна система; ZAnn — код точки; L — відстань від артефакту до точки; A — курс від артефакту на точку; P — поправка до координат точки; T — напрям течії. Масштаб умовний

7. Рухаючись за годинниковою стрілкою, пара обстежує поверхню дна, головний аквалангіст знаходиться на відстані 15 м, а ведений — на 7,5 м від якоря, тобто кожен переглядає по 2,5 метра зліва і справа.

8. При виявленні артефакту напарники обмінюються сигналами за допомогою ліхтарів або ходової відтяжки. Ведучий натягує відтяжку до артефакту, тим самим вимірюючи відстань L до якоря, а відомий за компасом вимірює курс від якоря до артефакту, записуючи ці дві величини у підводний планшет.

9. Якщо у пари є фотоапарат, то проводиться фотофіксація, і після цього артефакт або нанизують на куکان (наприклад, якщо це шийка амфори), або ведений складає її в ящик підйомної системи, що знаходиться біля якоря, і пошук продовжується далі.

10. По закінченню часу (18 хвилин) головний від'єднує від свого жилета ходову відтяжку і залишає її на ґрунті для наступної пари. Напарники збираються біля підйомної системи, в ящик якої укладають знахідки, піддувають з аквалангів підйомний мішок до початку його руху вгору. Підйомна система, ковзаючи своїм ходовиком по якірному кінцю, спливає біля човна. Після зникнення з виду підйомної системи аквалангісти по якірному кінцю спливають до триметрової глибини, де роблять зупинку безпеки на п'ять хвилин.

11. Ті, хто цей час знаходяться на підстраховці, розвантажують ящик і укладають знахідки в човні.

12. Йде на пошук наступна пара, захопивши з собою підйомну систему і ще одну ходову відтяжку завдовжки 15 метрів, а пара, що спливла, упорядковує свої записи, перейшовши в ранг тих, що страхують, і цикл повторюється.

13. Після обстеження малого кола діаметром 30 метрів, про що говорить східний напрям ходової відтяжки, головний подовжує ходову відтяжку до 30 метрів, розширюючи таким чином радіус кола удвічі. При цьому напрям руху міняється на протилежний для виключення заплутування ходової відтяжки.

14. При виявленні об'єкту, що вимагає проведення додаткових робіт — розкопок для витягання з ґрунту (наприклад, великої амфори, сильно занесеної мулом), підйомна система змінюється — замість ящика до підйомного мішка кріпиться сітка, в яку після розкопок закрочують амфору і піднімають на поверхню.

15. Закінчивши обстеження великого кола, якір сушать і вибирають для нього нове місце.

Впродовж трьох років (2001–2003) нами було обстежено 17 точок в квадраті ЗА (рис. 3.4), в результаті чого було зібрано 160 екземплярів підйомного матеріалу (див. таблицю). При аналізі розташування археологічного матеріалу (рис. 3.6) впадає в очі те, що керамічні вироби, розділені тисячолітнім відрізком часу від VI ст. до н. е. до середньовіччя, безпосередньо сусідять один з одним, причому маючи аналогічні пошкодження.

При детальному обстеженні артефактів виявляється їх спільна характерна особливість — пошкодження, кромки якого лежать майже в одній площині (фото 9). Ці пошкодження не можуть належати хвильовій дії, оскільки цьому перешкоджає глибина знаходження артефактів (30–33 м). Крім того, на цих артефактах відсутні характерні ознаки впливу хвильової дії на керамічний матеріал, так звані заокруглення, тобто рівномірне шліфування всієї поверхні особливо гострих граней, якими є лінії розломів.

На підставі цього було зроблено припущення, що ці пошкодження є справою рук сучасної людини. Яким знаряддям він це виконав, довго роздумувати не довелося, дивлячись на риболовецькі сейнери, що борознять навколо острова, зі спущеними з їх корми в глибину ваерами (тросами).

Риболовецьке судно йде із швидкістю 3,5–4,5 вузла (1,8–2,3 м/с) з витравленими з корми через сліп двома ваерами (сталевими тросами), до кінців яких прикріплено за дужки дві розпірні дошки за типом повітряних зміїв, що рухаються по ґрунту. Розпірна дошка являє собою металевий щит розміром 3 × 1,5 м, який рухається по ґрунту кільцевою частиною і, подібно до лемеша рала, знімає шар ґрунту (до 40 см) і відвалює його у внутрішню частину, залишаючи після себе глибоку борозну і збаламучений гідрошлейф³. Ґрунт в досліджуваному районі є мідійним мулом, який після дії дошки розділяється на фракції. Стулки цілих і битих мідій незабаром переосаджуються на ґрунт, а дрібнодисперсний мул створює мутну завісу, яка після проходження траля ще довго зноситься за течією.

Від кілець кожної з розпірних дошок відходять два кабелі — нижній і верхній (сталеві троси). До нижніх кабелів через спеціальний пристрій (бобинець-клячовка) кріпиться ґрунтроп (сталевий трос) з насадженими на нього своєрідними колесами, що мають негативну плавучість, а по довжині ґрунтропа кріпиться нижній підбор. Цей пристрій рухається по ґрунту і сприймає на себе всі контакти з ним, а також дистанціює нижній кабель від ґрунту на відстані 15–20 см. Якщо дно ідеально

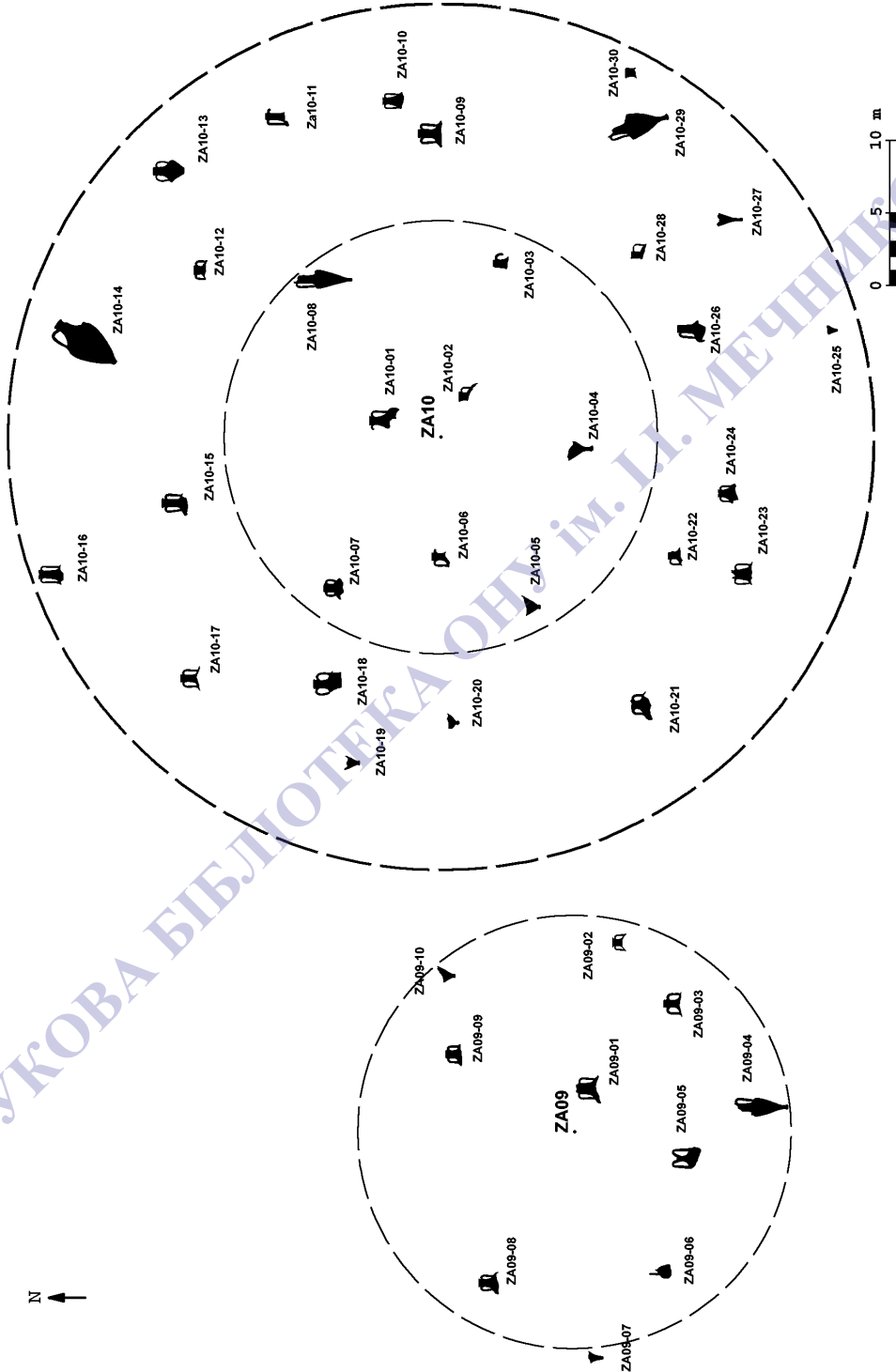

Рис. 3.6. Розподіл археологічного матеріалу навколо точок ZA09 та ZA10. Масштаб артефактів умовний

рівне, то ця дистанція зберігатиметься. Оскільки ж в реальних умовах будь-яке дно має нерівності, що перевищують цей зазор, то при русі донного трала його нижній кабель стикатиметься з ґрунтом, особливо в його піднесеннях, згладжуючи їх. Нижній кабель виконаний з скручених по спіралі сталевих пасм, у перетині круглий, в роботі натягнутий, як струна. Його можна порівняти з круглим напилком діаметром 10–20 мм і завдовжки більше 50 м, що спилює нерівності ґрунту. При цьому він рухається паралельно ґрунту, розташовуючись під певним кутом до напрямку руху трала. Спіральне розташування пасм виконує роль насічки, між якими є порожнечі для відведення спиленого матеріалу. Додатково кабель ще і вібрує з амплітудою 10–15 мм, викликаючи звуки низьких частот 4–8 Гц. Ну чим не вібротерпуг!

На підставі викладеного вище ми прийшли до того, щоб область дії донного трала на ґрунт розбити на три зони (рис. 3.7).

Зона А — район дії розпірної дошки. У цій зоні при русі розпірних пристроїв трала по ґрунту останній робить істотний і двоякий з фізичного боку вплив на їх роботу. По-перше, ґрунт діє як свого роду екран, по-друге, кильова частина дошки, будучи в тій чи іншій мірі зануреною в ґрунт, ріже його, унаслідок чого виникають ґрунтодинамічні сили⁴. З приведеної цитати виходить, що рибаки акцент ставлять на негативній дії ґрунту на дошку, а не навпаки.

Друге явище взаємодії тралових дошок з ґрунтом — його косе різання (під кутом атаки) — є складніший фізичний процес⁵. Навіть археологи з великим стажем ніколи не замислювалися, як впливають один на одного їх лопата та ґрунт, а про роздум про фізику цього процесу можна тільки мріяти. Перші дослідження в цьому напрямі, але не в археологічному контексті, провів П. Греве⁶. За допомогою спеціально виготовлених трьохкомпонентних вагів, вмонтованих в натурну дошку прямокутної в плані форми, вимірювалися в зв'язаній системі координат вертикальна, нормальна і тангенціальна реакції ґрунту. Він встановив, що дошки можуть значно зариватися в ґрунт (до 1/4 висоти — розмаху), а ґрунтові сили можуть сягати величин, одного порядку з гідродинамічними.

Таким чином, при донному траленні відбувається заріз дошки в ґрунт і, як наслідок, виїмка ґрунту у вигляді траншеї з утворенням мутного шлейфу з крупними вихорами. При спостереженні за характером утворення шлейфу ясно є видимим дві протилежні зони (рис. 3.7). Так, за фронтальною кромкою дошки впродовж 2–3 м утворюється зона інтенсивного всмоктування водної маси. У цій зоні частинки мула,

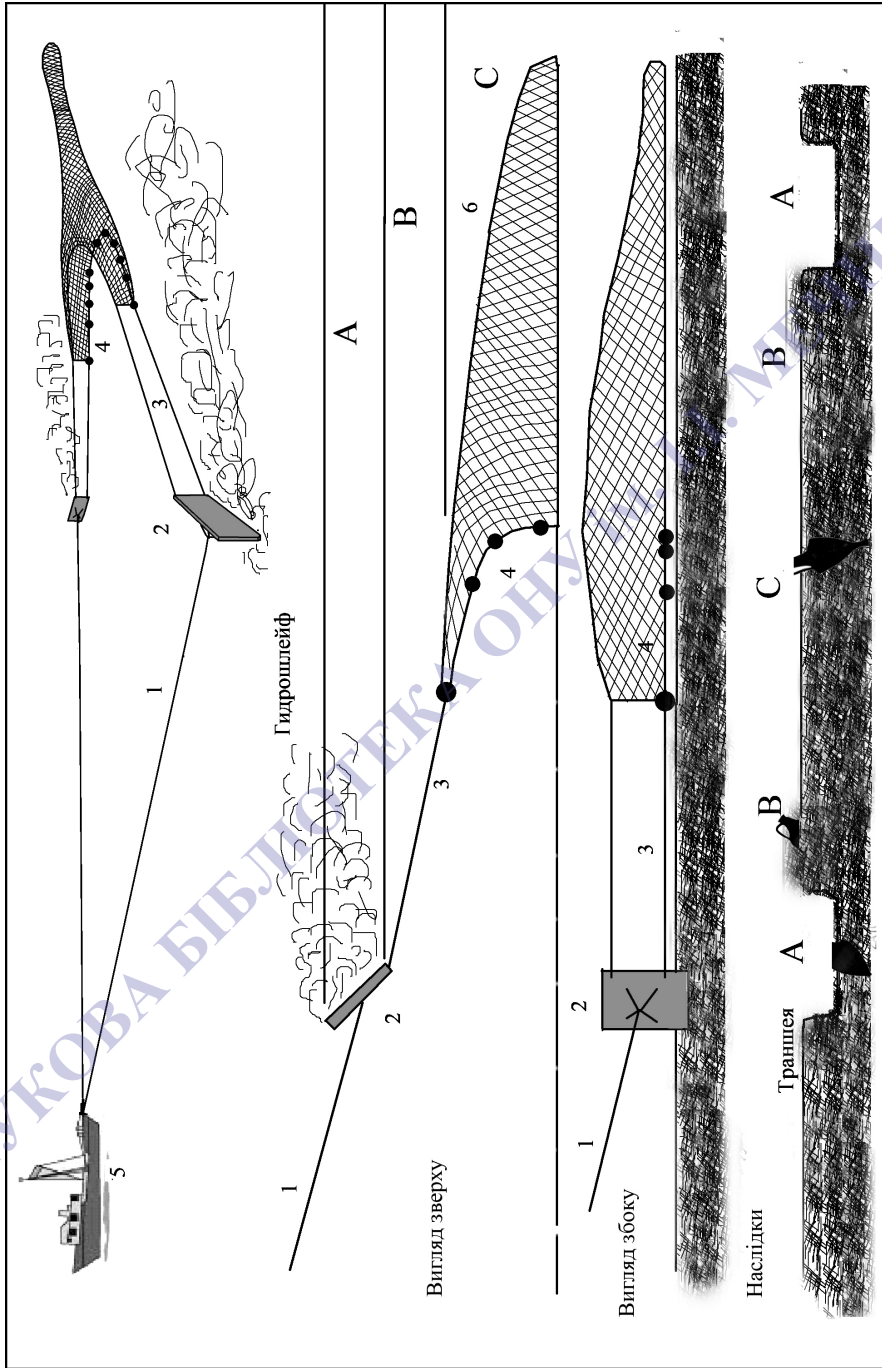

Рис. 3.7. Принцип роботи донного траля:

1 — ваєр; 2 — розпірна дошка; 3 — кабель; 4 — ґрунтроп; 5 — сейнер; 6 — сітка.
 Зони дії компонентів траля на ґрунт: А — розпірні дошки; В — кабель; С — ґрунтропа

стулки раковин і дрібні водорості втягуються в турбулентний потік. За задньою кромкою дошки впродовж 5–6 м утворюється зона інтенсивного викиду закаламученої водної маси. Тому спостерігається деякий зсув шлейфу у бік осі симетрії трала. При довжині кабелю 50 м обидва шлейфи і закаламучений ґрунтропом ґрунт, що піднімається за тралом, зливаються, утворюючи одну широку каламутну смугу. Турбулентні завихрення, що відходять від дошки, настільки сильні, що при входженні батиплана “Атлант-1” в шлейф його починало лихоманити, а іноді різко кидало убік⁷.

Висоту точки кріплення ваєра до розпірної дошки визначають пробним шляхом, оскільки врахувати реакцію ґрунту, тим більше змінного по складу, дуже важко. Головним критерієм тут поки служить характер стирання металевого кіля дошки об ґрунт⁸. Маса розпірної дошки площею 4,5 м² у воді коливається від 471 до 612 кг залежно від типу. Вона залишає після себе в ґрунті траншею шириною 1,5 м, завглибшки до 0,4 м, а завдовжки до 7,2 км. Для переміщення тільки розпірної дошки — з позицій землероба просто підводного плуга — в товщі води і ґрунту необхідно впрягти 30 ефемерних коней. Ще в 1965 р. Ю. Візбор, оспівуючи нелегку працю рибаків, писав:

...Мы словно пахари на поле,
И тралы родственны плугам...

Все, що опиниться на шляху дошки на поверхні і в ґрунті на глибині до 40 см⁹, буде вирите і відвалене в зону *B*. Наприклад, якщо в зону *A* потрапить амфора, зарита (зацементована) в ґрунті частково або на невелику глибину, то розпірна дошка, діставши її навіть там, розколе на декілька частин, причому верхня частина опиниться на поверхні в зоні *B*. Нею може опинитися як шийка, так і ніжка амфори, все залежить від розташування амфори в ґрунті і області, в якій її атакує розпірна дошка. Звичайно, можливі варіанти і без бою або з незначними пошкодженнями, але вони поодинокі. Отже, у зоні *A* завдається найбільший збиток для керамічної тари стародавніх кораблів.

Зона *B* — район дії нижніх кабелів. Розпірна дошка, занурюючись у ґрунт, наближає нижній кабель до ґрунту, а то і зовсім його заглиблює в нього. Маючи кут атаки 13–20° до напрямку тралення, нижній кабель рухається майже паралельно поверхні ґрунту з невеликим провисанням. Всі нерівності, що опинилися в зоні його дії, він прагне згладити, а простіше кажучи, спилити. Наприклад, якщо на його шляху опиниться група амфор, занесена морськими осадами до району віночка,

то постраждає і віночок, і частина горла. Вони будуть частково сточені як напилком, подібно перетину фігури обертання нахиленою площиною. Якщо ж горло амфори буде доволі сильно виступати над ґрунтом, а основна частина зцементується з ґрунтом, то, наскочив на неї, кабель може відсікти її верхню частину як гільйотиною. Ширина зони *B* знаходиться в діапазоні від 11 до 17 м.

Зона *C* — район дії ґрунтропа. Оголені його кінці по своїй дії на керамічну тару нічим не відрізняються від нижніх кабелів, окрім їх довжини і кута атаки, який міняється від 13 до 90 градусів у міру наближення до центральної секції. Котушки, що є на кожній секції ґрунтропа, нагадують порожнисту кулю зі сталі або кулю повністю з гуми, мають діаметр 30–40 см та масу від 20 до 37 кг. Перекочуючись по ґрунту, котушки дозволяють тралу легше долати його нерівності. Що відбудеться, коли таке колесо наїде на керамічну тару при швидкості 2 м/с, уявити не важко. Яка частина амфори підвернеться, та і буде розбита або зміщена на лінію дії голого кінця ґрунтропа, який залежно від величини фрагмента частково стеше його, якщо він малий, або обловить, закинувши в сіткову частину трала.

Чорноморські шпроти, або кілька (*Sprattus sprattus phalericus* Risso), є одним з масових видів в іхтіофауні Чорного моря¹⁰. Враховуючи низьку ефективність прибережного рибальства, багато дослідників указували на можливість збільшення об'єму здобичі шпрота за рахунок активного промислу у відкритій частині моря. В кінці 1940-х років це питання висувалося як одне з основних при розгляді проблеми розвитку рибальства на Чорному морі, а в 1975–1985 рр. його актуальність зросла у зв'язку з напруженим станом рибного промислу у цьому басейні. Питання промислу шпроти активними знаряддями лову було вирішене лише на початку 1970-х років, коли в результаті цілеспрямованих і планомірних досліджень були виявлені райони і терміни утворення придонних скупчень цих риб, вивчена їх структура, відпрацьована техніка пошуку і лову вказаного виду. Матеріали цих досліджень дозволили дати рекомендації промисловості басейну, на підставі яких в 1975–1976 рр. був проведений досвідчено-промисловий траловий лов шпроти. Починаючи з 1977 р. цей вид промислу отримав розвиток в західній частині моря, а в подальшому й в північно-східних районах. Північно-західна частина Чорноморського басейну (район о. Зміїного) є одним з найпотужніших областей такого промислу, де в місцях локалізації скупчень шпроти концентрується велика кількість судів на малих акваторіях моря. Вже в перші роки ведення такого промислу ста-

ло очевидним, що донні тралення наносять часто непоправний і абсолютно невиправданий збиток біоценозам дна. Негативний руйнівний вплив цієї діяльності на рештки культури давніх відвідувачів острова Зміїного стали очевидними лише після підводних археологічних досліджень клубу “Наварекс”.

* * *

Історія мореплавства налічує стільки ж тисячоліть, як й історія корабельних аварій. У всі часи кораблі тонули, захоплені штормами, ставали здобиччю піратів, гинули в морських битвах. Величезна кількість кораблів, що писали історію людства своїми корпусами по поверхні морських просторів, поставили крапки в різних районах, у тому числі й у Понті Евксинському, тимчасово або назавжди зникнувши з людської пам’яті. Первинна назва цього моря — Понт Аксинський (негостинне) — непряме тому підтвердження.

Ставши здобиччю пучини, самі кораблі не зникають безслідно. Дотягнувши морського дна, їх останки стають своєрідним компонентом донного ландшафту, причому зовсім не млявим — в них поселяються численні мешканці. Поступове руйнування дерев’яного корпусу, корозія металевих конструкцій, розкладання органічних залишків вантажу — всі ці процеси сприяють зміні донних екосистем в районі корабельної аварії.

Зібраний багатий археологічний матеріал на амфорному схилі *ZA* є своєрідним каталогом затонулих кораблів в районі острова Зміїного. Залишилося тільки напроти кожної судини проставити координату.

Сподіваємося, що подальші підводні археологічні роботи клубу “Наварекс” в акваторії о. Зміїного проллють світло на нові, досі невідомі, сторінки історії та культури давніх та сучасних відвідувачів острова.

Примітки

¹ Побережный Ю. А. Моделирование динамики прибрежной зоны Черного моря // Экология моря. — 2000. — Вып. 52. — С. 94–98.

² Ионин А. С., Медведев В. С., Павлидис Ю. А. Шельф : рельеф, осадки и их формирование. — М. : Мысль, 1987. — С. 36, 87–90, 151–153.

³ Буксируемые орудия лова / Белов В. А., Коротков В. К., Саврасов В. К., Шилянский С. Л. — М. : Агропромиздат, 1987. — 200 с.

⁴ Карпенко В. П., Фридман А. Л. Устройства раскрытия рыболовных тралов : проектирование и эксплуатация. — М. : Пищевая промышленность, 1980. — С. 55.

⁵ Там же, с. 61.

⁶ Grewe P. R. Einige der allgemeinen technischen Grundsätze, welche die Konstruktion einer Schleppausrüstung betreffen, F A O — Fanggeratekongress, London, 1963, Paper 65.

⁷ Коротков В. К., Кузьмина А. С. Трал, поведение объекта лова и подводные наблюдения за ними. — М. : Пищевая промышленность, 1972. — 270 с.

⁸ Костюнин Ю. Н. Рыболовные тралы. — М. : Пищевая промышленность, 1968. — С. 21.

⁹ Гусар А. Г., Гетманцев В. А. Черноморский шпрот (распределение, поведение, биологические основы светолова). — М. : ИЭМЭЖ АН СССР, 1985. — С. 3–4.

¹⁰ Черноморский шпрот (связь динамики липидов с биологией и промыслом) / Минюк Г. С. и др. — Севастополь, Б. И., 1997. — С. 6.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

Розділ 4

ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ У СЕРЕДНЬОВІЧЧІ
ТА У МОДЕРНУ ДОБУ4.1. КНИЖКОВИЙ ОСТРІВ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

*...quand l'ole possüdaient ou les marins, ou les ürudits
Heinrich Karl Ernst Köhler¹*

Традиційно в історіографії середньовічний період в історії острова Зміїного сприймається як якийсь тривалий хіатус, належним чином не відбитий ні в письмових, ані в археологічних джерелах². Певною мірою це справедливо, однак острів не зникав з ментальної карти Північного Причорномор'я, що склалася у населення цього регіону та прилеглих областей. У середньовіччі образ Левки (Альби) як “острова Ахілла” набуває археологізованого “книжкового” забарвлення, підкріплюючись греко-римською культурною єдністю. Криза пізньої античності, зникнення єдиного регіонального лідера в регіоні в особі Рима, здатного постійно контролювати цю ділянку суши, нарешті, поширення християнства призвели до зміни моделі освоєння острова.

Зі зміною етнополітичної ситуації в регіоні, поширенням нових релігій значення острова як ландшафтного святилища язичницького бога-героя постійно падає. Згортання римської присутності в IV–V ст. н. е. у Західному Причорномор'ї прекрасно ілюструється монетними знахідками цього часу на острові. Монети римських імператорів пізньої Імперії обчислюються одиничними екземплярами на кожне правління. Останнім із правителів Рима, чиє карбування представлено на Левке, є Гонорій (395–423 р. н. е.)³.

Правда, тут з'являються монети Візантії: Анастасія (491–518 р.), Юстина I (518–527), Юстиніана I (527–565) (30 екз.), але вони є, мабуть, лише відбиттям походів візантійських кораблів. У цей час територія нинішньої Добруджі й власне Нижнього Дунаю була ареною зіткнення між наступаючими антами й імперією. Ця ділянка лімеса, до якої, не виключено, входив й острів Левке як морський форпост, була

добре укріпленою. Тут існував ряд фортець, однак треба думати, вплив Візантії поширювався лише на прилеглі до них території. Константинополь тримав під своїм контролем і морські торговельні шляхи, що проходили, звичайно, через острів. На це вказують як названі вище монети VI ст., так і ще одна знахідка — перекарбований фоліс Іраклія (610–641 р.). Відвідування Левке кораблями підтверджує й амфора V–VII ст., виявлена в його акваторії⁴.

Найімовірніше, у X ст. “Болгарська земля” починалася за Дунаєм, а острів, що знаходиться прямо перед його устям, активно використовувався як морський пункт, що лежав на шляху торговельних і військових кораблів, які йшли з півночі на південь — “з варяг у греки”. Візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (913–959 р.) так описував маршрут флотилії русів (Про управління Імперії, IX):

“Звідти вони йдуть до ріки Дністра й, благополучно досягнувши його, знову відпочивають... [потім вони] приходять до Селіни, так званому рукаву ріки Дунаю [нинішнє Сулінське гирло⁵]. Поки вони не минуть ріки Селіни, берегом за ними біжать печеніги. І якщо море, як часто буває, викине одnodеревки на сушу, то вони всіх їх витягають на берег, щоб разом протистояти печенігам. Від Селіни вони вже нікого не бояться й, вступивши на Булгарську землю, входять в устя Дунаю”⁶.

Весь цей шлях, як бачимо, являв собою військово-оборонну експедицію. Русь була зацікавлена в постійній мирній торгівлі з Візантією, яка, втім, не дуже бажала відкривати свої кордони й пускати чужоземних купців на свої ринки. Однак всі перешкоди, які чинила Візантія, переборювалися Київською Руссю за допомогою військової сили й закріплювалися дипломатично. Такі договори 907, 911, 944 рр. укладені після відомих походів Олега й Ігоря. Тими ж причинами викликана, ймовірно, і військова експедиція Святослава й війна (разом з болгарями) проти Візантії (967–971 рр.). Всі ці дії відбувалися в безпосередній близькості від острова, що ще на початку XIX ст. викликало до життя гіпотезу про ідентичність Білого острова Ібн-Фадлана античній Левке⁷. Через роки, незалежно від Ф. І. Круга, до думки про тотожність о. Зміїного і Білобережжя дійшов А. Д. Чертков. Аналізуючи договір 947 р. Ігоря з Імперією⁸ й пасаж про повернення Святослава з візантійського походу в 972 р.⁹, А. Д. Чертков дійде висновку, що згадане в обох уривках “Повісті минулих літ” Білобережжя може бути тільки о. Зміїним¹⁰. Характерно, що на такій інтерпретації Білобережжя наполягав і перший її дослідник А. Л. Шльоцер¹¹. На самому острові є значні знахідки

кераміки, покритої хвилястим прокресленим орнаментом, характерним для посуду IX–XII ст.¹²

Після того як в XI ст. Добруджа була повернена до складу Імперії, де аж до XII ст. існувала особлива *фема Парістріон* (Парадунавон), візантійські кораблі знову одержують можливість підходити до острова — тут виявлені монети імператорів Костянтина X Дуки (1059–1067), Романа IV Діогена (1068–1071), і нарешті, електровий аспр Мануїла Комніна (1143–1180)¹³.

Таким чином, незважаючи на відсутність прямих письмових джерел, можна припускати, що острів неподалік від устя Дунаю постійно перебував у зоні активних історичних подій і тісно був пов'язаний з політичними устремліннями у цьому районі тюркомовних номадів Степу, Візантії, Болгарії й Русі.

Культурна інерція попередніх етапів, законсервована авторитетом античної традиції, в Середньовіччі відбилася у формуванні ідеологеми існування острова в культурному просторі, як “Μακάρων νησῶν”. Образ “блаженних островів”, достатньо вивчений у західноєвропейській середньовічній культурі (*Ultima Thule*), проявляється в ранньому середньовіччі й у формі існування о. Зміїного (Макарон) у культурному просторі.

Загальновідомо, що ідеологема “блаженних островів”, яка походить від Гомера (Od. IV, 561–569; VI, 3 sqq.; XV, 403–411) і Гесіода (Op. 167–173; Theog. 1015), через релігійно-утопічні й сотеріологічні вчення пізньої античності¹⁴ проникнули в середньовічну культуру. З розширенням кордонів пізнаваного миру легендарні “острів Панхея” Евгемера й “Сонячний острів” Ямбула (Diod., V, 41–46; II, 55–60), чудесні острови Гесперій і Ніси (Diod., III, 53, 68 sq.) витіснялися зі свідомості. Розташування Левки в далекому морі Елізумі, як “острова блаженних”, очевидно, виникло ще при колонізації півночі Понта в VII ст. до н. е.¹⁵ Образ Ахілла як володаря мертвих, обоженного героя, тільки сприяв цьому¹⁶. Римська картографія розташовувала в Чорному морі кілька пунктів, що носять назву Макарон. На Певтенгеровій карті між Меотідою і Чорним морем зазначений населений пункт Масара (Segm VIII, 2), очевидно, ідентичний Масара Равенського аноніма¹⁷. На думку Т. Пекканена¹⁸, ця назва може бути пов'язана з позначенням острова Ахілла в усті Борисфена — Масарон і Масра Плінія (IV, 93): “Перед Борисфеном знаходиться вищезгаданий [острів] Ахілла, що називається також Левкою і Макарон”. Масарон відбиває форму грецького родового відмінка множини Μακάρων і означає “[острів] блаженних”. В IV ст. н. е. Авієн, наслідуючи цю традицію, називає (Descriptio orbis terrae, 722) о. Левку sedes animarum.

Після припинення існування на Левке культу Ахілла острів поступово витісняється із простору фізичної географії в простір ментальний, існуючи тільки на картах і сторінках лексиконів. Прикладом ранньосередньовічної європейської традиції ідентифікації острова Зміїного з Ахіллом служить “Космографія” (рис. 4.1) Равенського Аноніма, написана на рубежі VII–VIII ст. (V, 19): “У широкому Великому морі в різних частинах його перебуває багато островів, ми хочемо назвати більшість із них, а саме: у Понтійській затоці, яка належить до цього моря, називають острів Ахілла, що знаходиться перед вищезгаданою великою рікою Дану бій”¹⁹. Імовірно, один з аспектів старої язичницької міфологеми острова Ахілла — “острів блаженних” продовжував існувати у християнській свідомості Середньовіччя.

Характерно, що цей образ Левки-Макарона як міфічного острова, місця заспокоєння душ і, зокрема, героя, перекликається з міфом кельто-романського світу про острів Авалон. Легендарний острів, десь на захід від Британських островів, на якому похований король Артур, також, як і понтійський Макарон, пов’язувався з останнім притулком праведних душ²⁰. Цікаво, що алегоричний образ Ахілла як “кращого з воїнів” досить широко зустрічається в циклі лицарського роману взагалі (рис. 4.2)²¹, і в “Артуріані”, зокрема²².

Можливим відгомном культу Ахілла й міфологеми “блаженних островів” є розповсюджена в XVIII — на початку XIX ст. етимологічна версія походження новогрецької назви острова — Фідонісі (ύφισ — змія й νήσος — острів)²³.

У вітчизняній історіографії першою відомою згадкою про острів в західноєвропейських середньовічних письмових джерелах прийнято вважати пізанський портолан 1250–1265 рр. “Compasso de Navigare”, де острів фігурує під назвою Filixia²⁴. Ця назва використовується й у венеціанських, генуезьких та грецьких лоціях XIV–XVI ст.²⁵ Етимологія такої назви та її можливий зв’язок з особливостями освоєння острова та/або його значенням у культурі мореплавців і торговців даного регіону залишається дискусійною²⁶.

Однак острів не зникав з європейських карт і до появи компасних карт. Крім уже згаданих “Космографії” Равенського Аноніма VII–VIII ст. і пізнього списку (XII ст.) карти-ітінерарія, відомого як “Певтингерова таблиці” (рис. 4.3), острів зображується на монастирській карті (mapra Mundi) іспанського ченця Беата (VIII ст.), де о. Зміїний розташований у групі дельтових островів Дунаю (рис. 4.4)²⁷.

Рис. 4.1. Карта світу за “Космографією” Равенського Аноніма (реконструкція К. Міллера)

Острів, який знаходився на магістральних торговельних шляхах, був знайомий венеціанським і генуезьким мореплавцям, які заснували в Причорномор’ї мережу своїх колоній. З XIII ст. острів відзначається практично на всіх портоланах, де він носить назви Фідонісі, Фідоніс, Фудоніс або Фудніс²⁸. Як Фідоніс він фігурує на старішому з тих, що збереглися, портолані Чорного моря П’єтро Весконте (1311–1327)²⁹, Андрео Біанко 1436 р.³⁰, Фредуче з Анкони 1497 р. (рис. 4.5)³¹. Достовірно датованого археологічного матеріалу, проте, для цього періоду на Зміїному не виявлено³² — острів продовжує зберігати свою екстериторіальність.

Рис. 4.3. Фрагмент Певтингерової карти:

1 — “Острів Хелру”; 2 — “Острів Ахілла, який також називається Левкою”

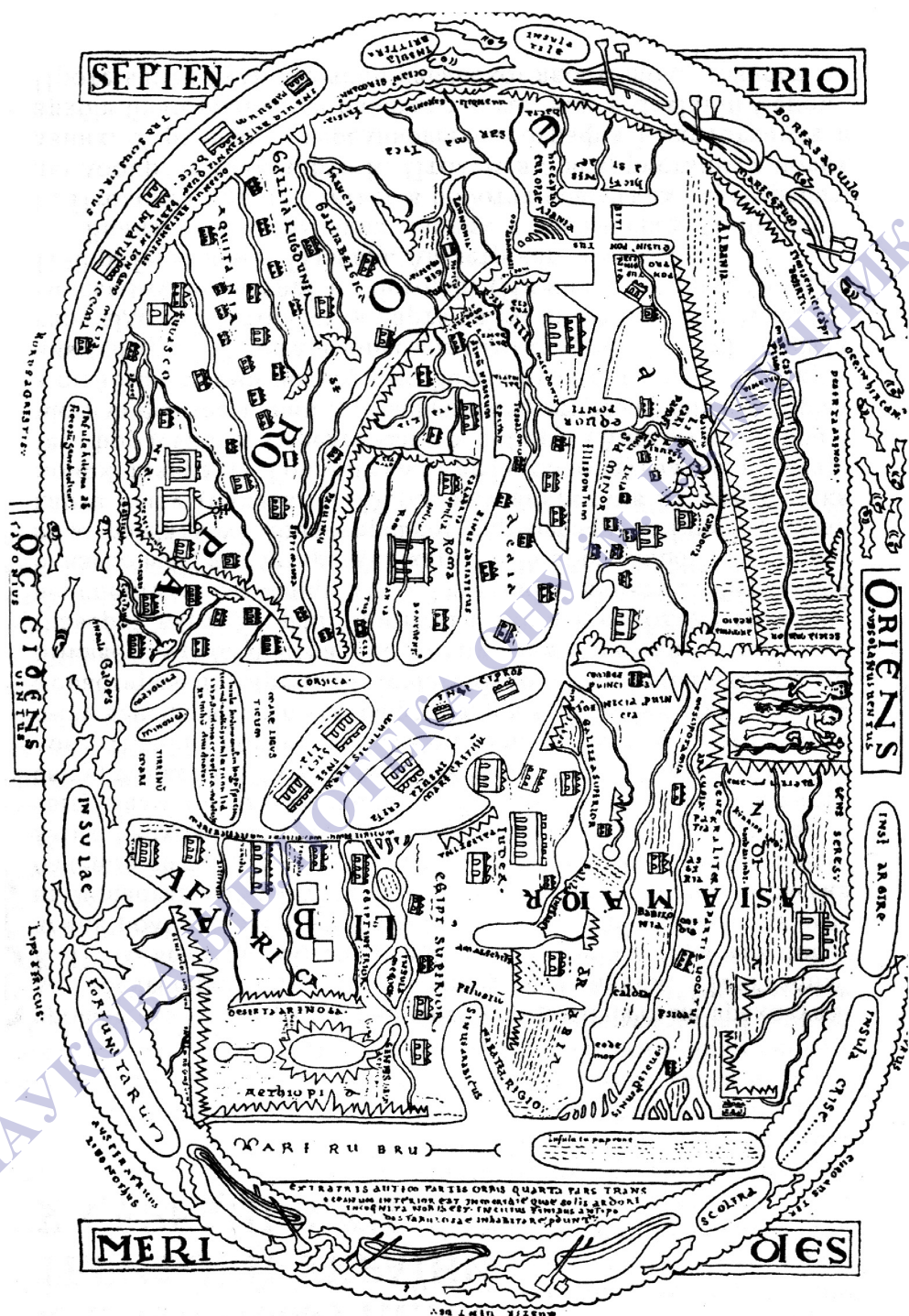

Рис. 4.4. Карта світу Беата 776 р. Іспанія, XI ст.

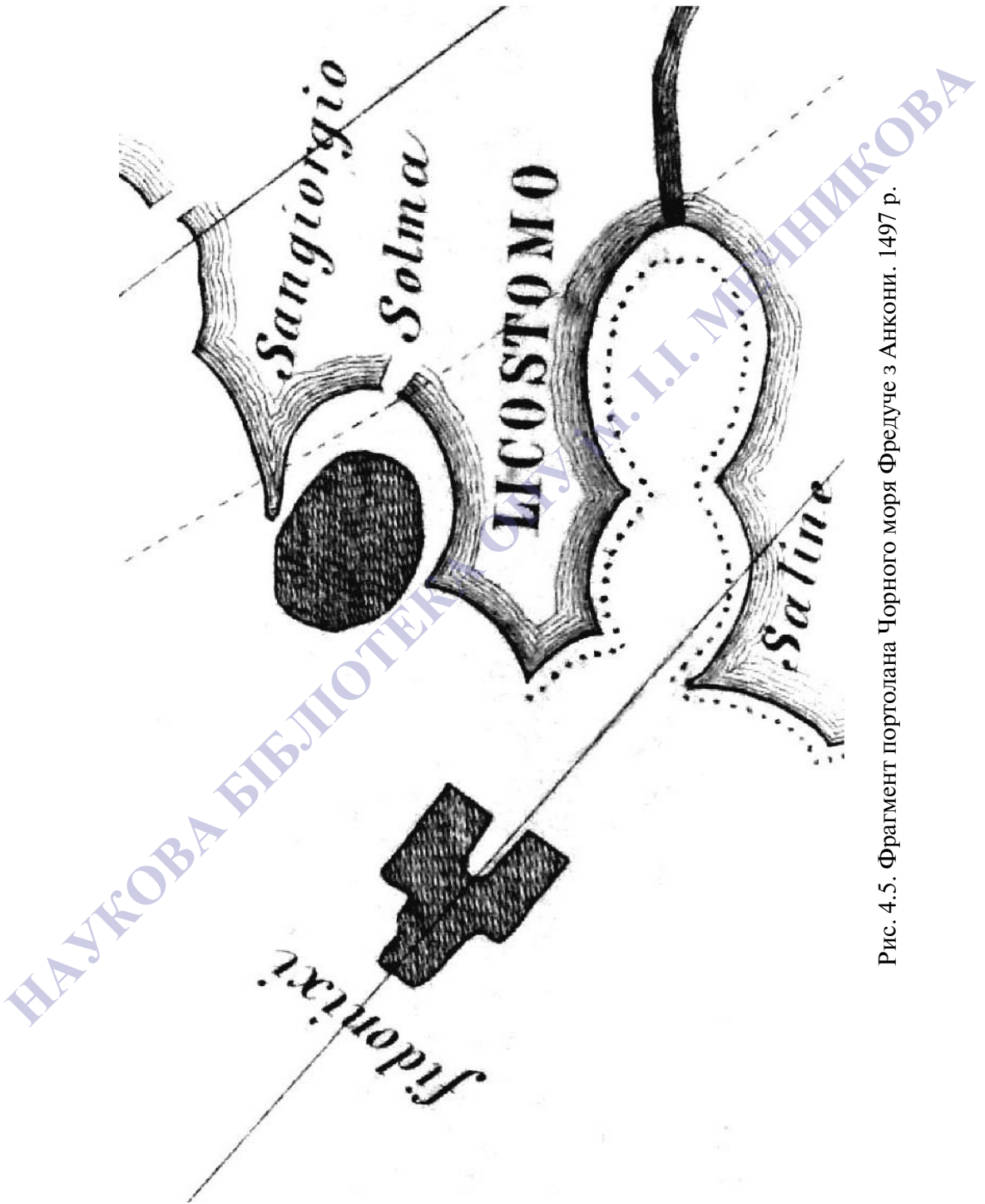

Рис. 4.5. Фрагмент портолана Чорного моря Фредуче з Анкони. 1497 р.

Формально він контролюється Османською імперією. Тут були знайдені кілька монет Порти й васального Кримського ханства (Газі-Гірей, 1588–1607)³³. Перейняли турки у попередніх господарів острова і його назву, про що в XVII ст. пишуть відразу два автори. Один з них — француз Г. Л. де Боплан: “За 2 льє від гирла Дунаю знаходиться низький острів до 2 льє в окружності, де також є прісна вода; турки називають його Ілланада [Ilanada], тобто острів змії”³⁴. Цей текст унаочнює й уривок створеної ним карти цієї місцевості (рис. 4.14). Доповнює цю інформацію Евлія Челебі, який так описує Тульчинський, або Зміїв острів: “З півночі та півдня його — ріка Дунай. А їзди упродовж нього до Чорного моря вісім годин, а якщо їхати впоперек, від міста Тульчі до міста Ізмаїлу, то буде п’ять годин... А комарів тут так багато, що при заході сонця вони примушують людей і коней волати про погибель. Блудниць, яких ловлять у фортецях Ізмаїлі, Кілії та Тульчі, залишають голими на цьому острові, і вони за одну ніч гинуть від запопадливості комарів, москітів та іншої мошкарі”³⁵.

На протязі XV–XVI ст. Фідонісі фігурує на основних картах цього регіону. Особливістю картографії епохи Відродження є більша точність локалізації у порівнянні з попередніми періодами і поява античних топонімів. Після того як 1466 р. бенедиктинським ченцем Миколою була відновлена карта Клавдія Птолемея, античні ремінісценції стали постійно використовуватися в картах. Трапецієподібна “Нова карта Європи” (Nova Europe Tabula) Миколи Кузанського (1401–1464) і її численні наступні редакції С. Мюнстера, Дж. Гастальді (рис. 4.6), Дж. Русчеллі (рис. 4.7)³⁶ зображують острів в усій Дунаю, називаючи його то Фідоніксі, то Іланада. Острів на цих картах не має суворої прив’язки, будучи скоріше частиною обов’язкового для цього часу антикізуючого апарата “Географії” Птолемея. Приблизно з цього часу топонімія на карті починає набувати нового значення — маркера політичних кордонів. При цьому прикордонні або екстериторіальні об’єкти називаються античними назвами³⁷.

В 1554 р. вперше вийшла у світ велика карта Європи відомого голландського картографа Г. Меркатора “Europeae descriptio”. Турецька назва “Іланада” зберігається і на карті фламандського картографа й видавця А. Ортелії в його атласі світу “Theatrum orbis terrarum” 1570 р. видання (рис. 4.8).

Імовірно, до часів козацьких походів XVII–XVIII ст. відносяться знайдені тут два надгробні написи російською мовою: “Григорій Попович Зинковський, Анупрій, Попович” і “Хто буде на цьому місці, попомніть Бога за мя грішного”³⁸.

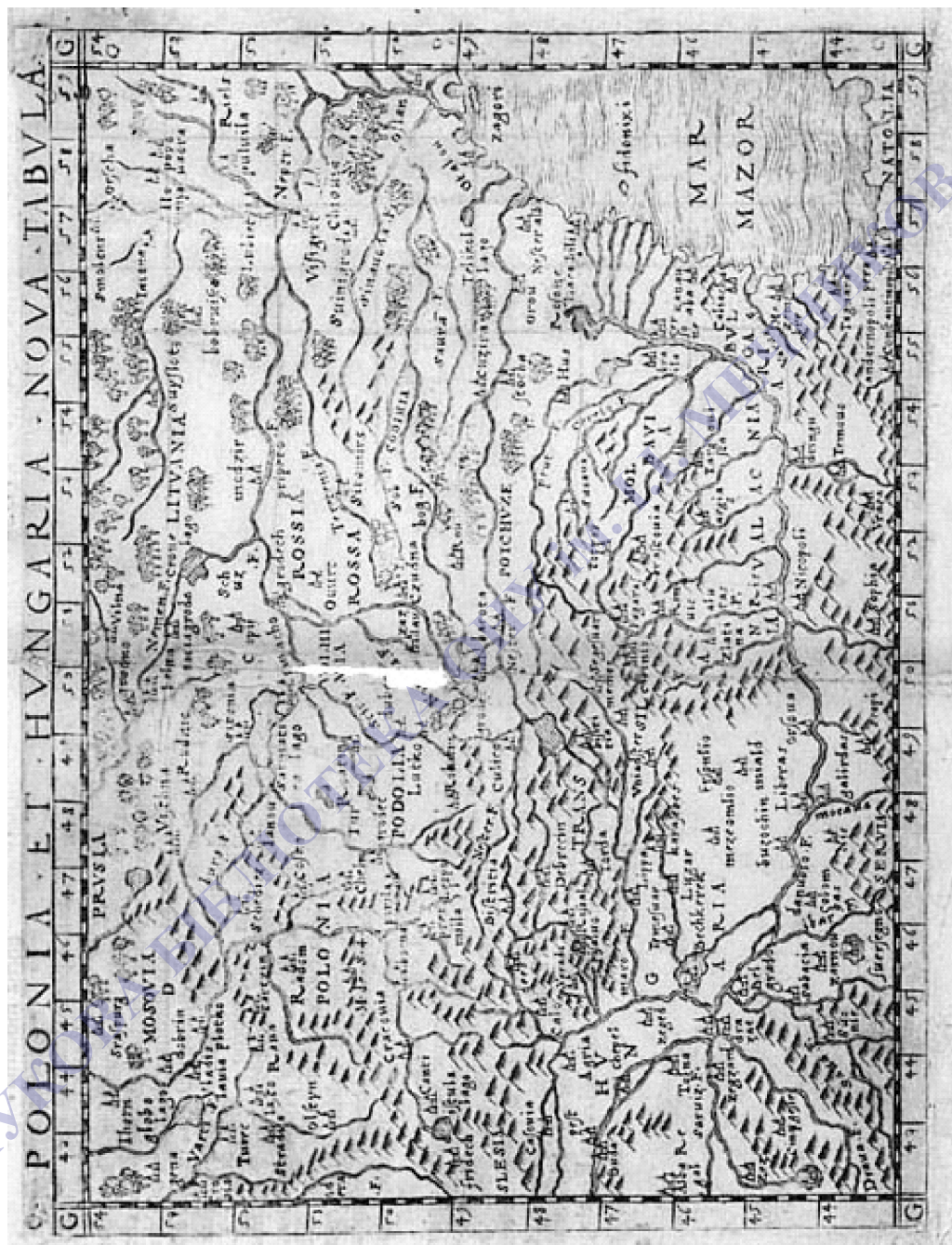

Рис. 4.6. “Нова карта Польщі й Угорщини”. Дж. Гастальді. Венеція, 1548 р.

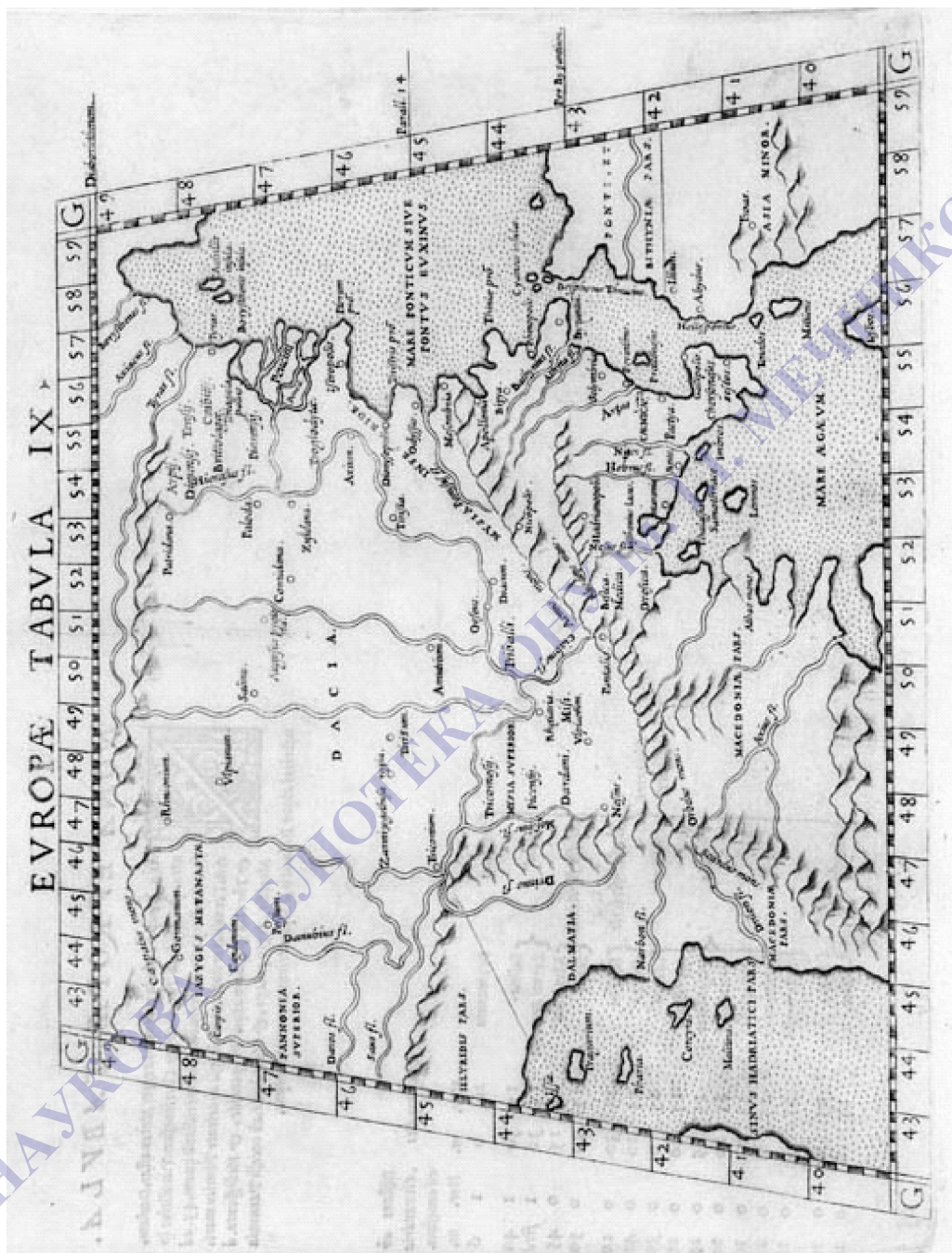

Рис. 4.7. “Європа”. Табл. ІХ. Географія. Дж. Русчеллі. Венеція, 1548 р.

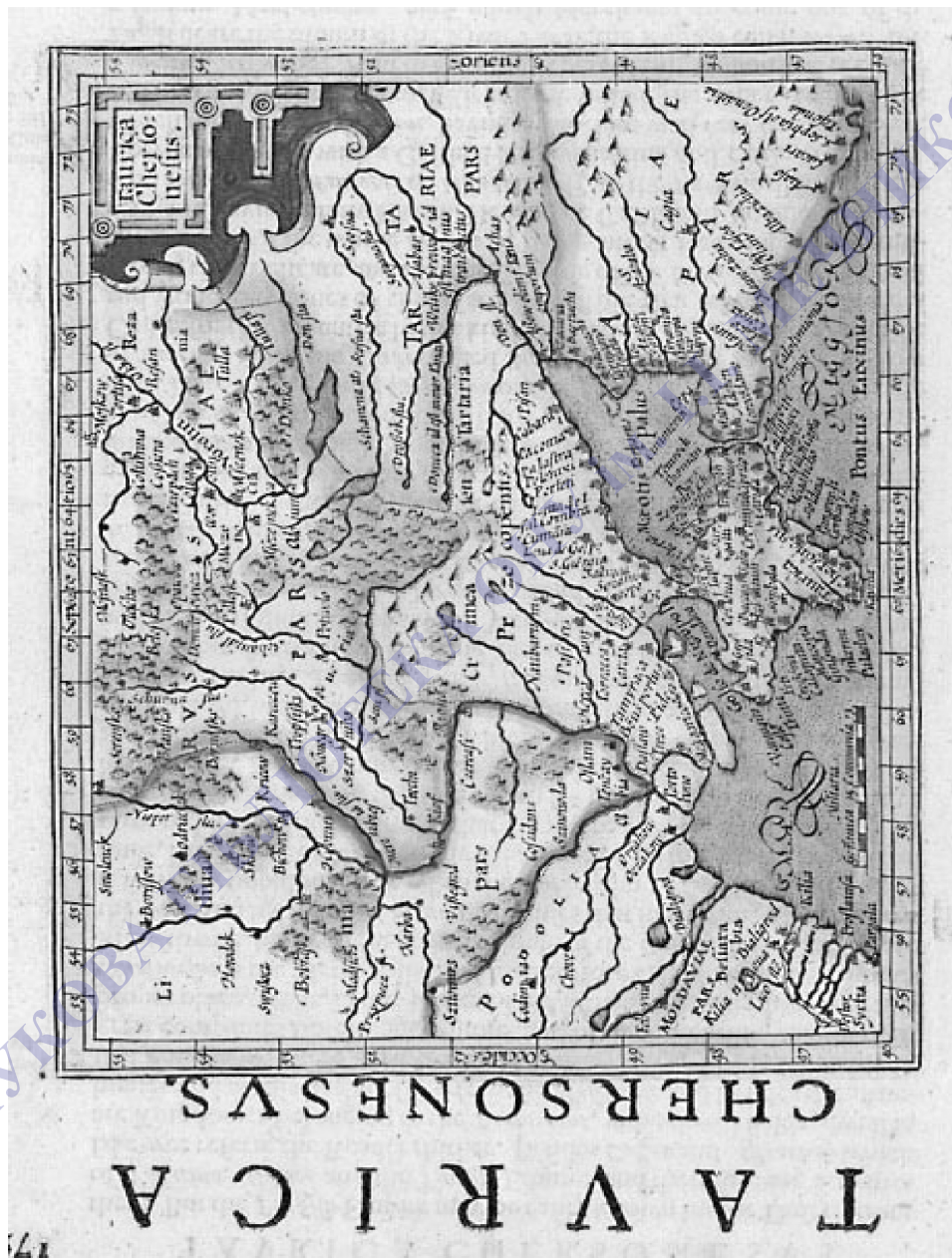

Рис. 4.8. Карта "Таврика Херсонеська". М. Меркатор. Амстердам, 1609 р.

З кінця XV століття в європейській культурі спостерігається значне пожвавлення активності ерудитів і знавців старожитностей XVI–XVIII ст., насамперед грецьких і римських авторів. Ця епоха, що сформувалася під впливом секулярної критики Реформації, раціоналізму XVII століття й століття Освіти, ознаменувалася початком вивчення старожитностей по всій Європі³⁹. У цей час видаються й коментуються античні історики й географи. Англійські, німецькі і, насамперед, французькі антикварії акумулюють відомості давньої традиції й уперше в Новий час пов'язують Фідонісі з культом Ахілла⁴⁰. Ця територія стає невід'ємним елементом більшості карт Європи та Московської держави, що створюються в епоху Просвітництва в Західній Європі (рис. 4.9–4.15). Це стає підґрунтям для нового етапу існування ментальної карти острова та переосмислення його значення в історії та культурі мешканців Північного Причорномор'я.

4.2. ЗДОБУТТЯ ОСТРОВА

Новий етап в історії освоєння о. Зміїного пов'язаний з боротьбою Росії за вихід до Чорного моря й контроль над протоками. З Азовським походом Петра I проти Османської імперії (1695–1696) пов'язане створення Я. Брюсом в 1699 р. карти “Обох Росій” (рис. 4.16), яка відмінно ілюструє нові інтереси молодій імперії⁴¹. На російських картах острів Фідонісі вперше з'являється у рукописному “Атласі Чорного та Азовського морів” опису П. В. Пустошкіна у 1775 р.⁴², однак по-справжньому островом вітчизняна наука зацікавилася тільки після мирного договору з Туреччиною в Ясах 1791 р., за яким Північне Причорномор'я відходило до Росії. Останній мир не був би укладений, якби не перемога російського флоту біля о. Фідонісі 3 липня 1788 року під командуванням Ф. Ф. Ушакова⁴³.

Морська битва поблизу Фідонісі є одним з найяскравіших епізодів усієї русько-турецької війни та історії військово-морських сил Російської імперії, адже вона стала не лише першою “генеральною баталією”⁴⁴ цієї турецької війни, не лише першою успішною операцією в її ході, а й знаковою перемогою військового морського мистецтва Росії в цілому. Ця подія знайшла яскраве відбиття у листуванні Ф. Ф. Ушакова⁴⁵, у серії офіційних рапортів й донесень Ф. Ф. Ушакова, М. І. Войновича, Г. О. Потьомкіна тощо⁴⁶, а також у декількох ордерах про присудження нагород тим, хто особливо відзначився у бою⁴⁷.

Рис. 4.16. Карта “Частини Великої й Малої Росії, Польщі, Татарії...” Я. Брюс. Амстердам, 1699 р.

1 липня російські війська розпочали облогу Очаківської фортеці. На початку липня до Очакова з Кінбурна було викликано О. В. Суворова, якому й було доручено командування лівим флангом військ у наступі. 18 червня з Севастополя до Очакова вийшла руська ескадра під командуванням М. І. Войновича, у складі якої було 2 лінійних кораблі,

11 фрегатів (два 50-гарматних, вісім 40-гарматних та один 18-гарматний), 20 невеликих вітрильних кораблів та 2 брандери⁴⁸.

Севастопольська ескадра мала, усілякою мірою сприяючи руським військам, блокувати Очаків з моря та не давати турецькій ескадрі можливості допомагати своїм військам, які були закриті у фортеці. Крім того, вона мала перешкоджати ескадрі супротивника підійти до берегів Тавриди. Через несприятливі вітри перехід Севастопольської ескадри здійснювався край повільно, та до острова Тендра вона підійшла лише 29 червня. О 17-й годині спостерігачі російської ескадри помітили більше 45 турецьких кораблів, які шли під усіма вітрилами.

На світанку наступного дня, за умов північного вітру, російська ескадра пішла на зближення із супротивником, який зайняв вигідне положення під вітром. Проте М. І. Войнович не наважився атакувати турок. Він вишикував ескадру у лінію бою лівим галсом та почав чекати нападу супротивника. Тим часом турецька ескадра, яка складалася з 15⁴⁹ (за іншими даними — 16⁵⁰ або 17⁵¹) лінійних кораблів (з них п'ять — 80-гарматні), восьми фрегатів, трьох бомбардирських кораблів та 21 невеликого корабля, наблизилася до руської ескадри на дистанцію 15 кабельтових та вишикувалась у бойову лінію. Коли руська ескадра знов почала наближатися, турецькі кораблі не прийняли бою та почали віддалятися. Переслідовані руськими кораблями, турки відходили до румелійських берегів. Коли настав вечір, обидві ескадри зупинилися.

3 липня (31 червня⁵²) вранці обидва флоти знаходилися напроти гирла Дунаю, у безпосередній видимості від острова Фідонісі. Північний вітер дозволяв туркам зберігати вигідне положення під вітром. О восьмій годині ранку руська ескадра здійснила поворот оверштаг й вишувалася в лінію баталії лівим галсом, контргалсом по відношенню до ворога. О чотирнадцятій годині супротивник, користуючись своїм вигідним положенням відносно вітру, став спускатися двома колонами, перша з яких під командуванням Гасан-паші атакувала авангард, а друга попрямувала до контрбаталії й ар'єгарду, намагаючись блокувати їх й не дати можливості допомогти своєму авангардові під командуванням Ф. Ф. Ушакова. Через 5 хвилин почалася битва. Були атаковані один лінійний корабель та два 50-гарматні фрегати Ушакова. На кожен російський корабель приходилося по 5 кораблів супротивника. Займаючи вигідну позицію, турки зберігали дистанцію, на якій російські 40-гарматні фрегати з 12-фунтовими гарматами не могли ефективно стріляти по них, в той час коли турки діяли вогнем всієї артилерії.

Незважаючи на вкрай несприятливі умови, кораблі авангарду руської ескадри вели влучний вогонь по турецьким кораблям, а через 40 хвилин атака турків була відбита, а лінія їх кораблів рознесена. Спроба турків відрізати 2 фрегати Ушакова — “Берислав” та “Стріла” — завершилася невдачею. Ф. Ф. Ушаков, який знаходився на лінійному кораблі “Павел”, сам пішов у рішучу контратаку й, додавши парусів, з ближньої дистанції наніс значні ушкодження флагманському кораблю турків “Капуданія”, змусивши його відступити. Коли цей корабель повертав, фрегати “Берислав” та “Стріла” активно обстрілювали його вздовж усього борту, в той час коли супротивник був позбавлений можливості адекватної відповіді. Фрегат “Кінбурн” також хоробро бився з кораблями, які проходили повз нього від середини лінією, в ході баталії він неодноразово загорівся, але його встигали вчасно тушити⁵³. Інші кораблі Ушаковського авангарду підтримала контратаку свого флагмана, відкривши сильний вогонь по колоні турецьких кораблів, що була розосереджена.

Битва тривала до 16-ї години 55 хвилин, після чого кораблі супротивника, піднявши усі паруси, лишили поле бою та спішно відходили до румелійських берегів. Вогнем флагманського корабля Ушакова була потоплена турецька шебека. Втрати російської ескадри становили лише 5 вбитих та 2 поранених з “нижніх чинів”⁵⁴.

Атака руського авангарду могла б дати значно вагоміші результати, якщо б не бездіяльність М. І. Войновича, який не тільки не підтримав Ф. Ф. Ушакова, але й звів свою участь у битві до поодиноких пострілів у бік кораблів другої колони турецької ескадри. М. І. Войнович не допоміг Ф. Ф. Ушакову й у переслідуванні противника, який вже почав відступати. Отже, бій фактично обмежився протистоянням між авангардом Ф. Ф. Ушакова та першою колоною турецької ескадри, яка значно чисельно переважала над російським флотом.

Результати самої битви на перший погляд можуть видаватися мало значущими, проте слід зазначити, що російська ескадра цілком досягла поставленої мети — турецька ескадра була відкинута. 5 липня турецький флот з’явився поблизу Ак-Мечеті. Російська ескадра, яка патрулювала цей район, не підпустила супротивника, і він змушений був відійти до Херсонського мису, звідки 6 липня повернув в море та пішов до румелійських берегів. В той же час перша хвиля російських військ почала атакувати Очаків. В результаті успішних дій суворовських військ протягом другого півріччя турецька фортеця, яка доти вважалася неприступною, була взята 6 грудня.

Результат битви у Фідонісі визначався цілою низкою факторів. Один з них — це особистість Ф. Ф. Ушакова, людини, чий чесноти довгий час недооцінювалися. Саме та смілива тактика, яка була обрана Ф. Ф. Ушаковим в ході цієї битви, забезпечила йому перемогу та славу видатного флотоводця: саме після цієї битви вище командування відзначило талант Ушакова, а рік по тому його було призначено командуючим ескадрою.

Після Кючук-Кайнарджийського (1774 р.) та Яського мирного договору 1791 р. Північне Причорномор'я (включаючи острів Зміїний) відходить до Росії.

4.3. ОСТРІВ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Заснування серії міст на чорноморському узбережжі сприяло економічному розвитку краю та стимулювало наукові археологічні, нумізматичні та історичні дослідження. Саме науковий аспект стає провідним в системі освоєння острова протягом всієї першої половини ХІХ ст. Встановлення в другій половині ХVІІІ — на початку ХІХ століття стабільного положення в Північному Причорномор'ї й початок освоєння Росією “щойно отриманих земель” дозволило освіченим європейцям робити подорожі по цьому регіоні (Додаток І)⁵⁵.

Епоха Просвітництва і неокласицизму сприяли новому витку інтересів до класичних старожитностей Таврії й Новоросії. Одним з перших, хто зробив такий вояж і залишив після нього записки про Фідонісі, був французький дипломат і військовий К. Ш. де Пейсонель (1727–1790). В 1754 р. Ш. де Пейсонель був направлений консулом французького короля до двору Гіреїв, де пробув як мінімум до кінця 1758 р.⁵⁶ Він залишив по собі цікаві роздуми про історію освоєння острова та його культурну спадщину (додаток ІІ), а також креслення території острова та прилеглої області “Дніпра, або Борисфену”, яке згодом було видане у Парижі (рис. 4.17).

Вперше питання про необхідність комплексного історико-археологічного дослідження Фідонісі висунув ще у 1784 р. під час морської подорожі до Константинополю граф І. О. Потоцький, який писав:

“...було б легко відвідати острів під час великих жарів, коли траву зручно випалити. Віддавши її вогню, позбавимося небезпечних гадів, і тоді розрити землю, яка, може бути, ховає дорогоцінні рештки для науки [...]

Учений світ має право сподіватися, що експедиція, розумно та із знанням справи споряджена, вирішить всі сумніви з цього предмету”⁵⁷.

Перший детальний план острова був складений у 1801 р. І. М. Будищевим в ході планомірного топографічного дослідження гідрографії Чорного та Азовського морів (рис. 4.18). У тому ж році свій опис острова залишив англійський мандрівник і геолог Е. Д. Кларк (1769–1822)⁵⁸. У своїх записках І. М. Будищев згадує, що “на острові знаходиться криниця і біля розвалини давньої будівлі”⁵⁹. Результатами його роботи зацікавився у 1820-х рр. академік Ф. І. Круг, який вирішив розібратися у суперечливих свідченнях античної письмової традиції про острів, тому як частина авторів розміщала його поблизу Дунайських гірл, а інша — поблизу Дніпра⁶⁰.

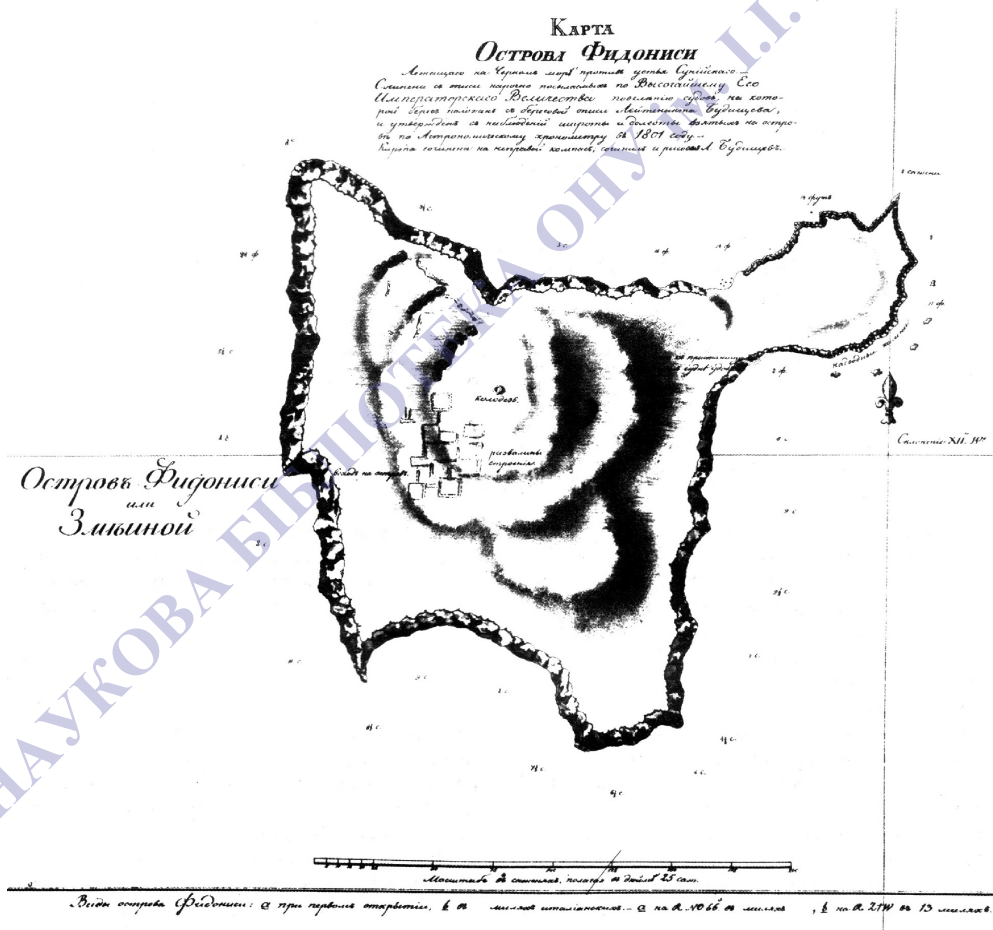

Рис. 4.18. “Карта острова Фідоніси...” І. М. Будищев, 1801 р.

5–7 травня 1823 р. на прохання Петербурзької Академії наук капітан-лейтенант М. Д. Критський здійснив детальну топографічну зйомку острова (рис. 4.19). Своєрідне підтвердження його наукової сумлінності було знайдене членами підводного археологічного клубу “Наварекс” (див. розділ III у даному томі). М. Д. Критський провів також невеликі розкопки на острові й склав опис знайдених речей, серед яких був “вельми давній грецький напис”, згодом втрачений⁶¹. Академіку Ф. І. Кругу було надано копію рукописної карти Фідонісі, а також детальний топографічний опис острова (додаток III). З тексту зрозуміло, що М. Д. Критський не сумнівався у належності описаних ним давніх підвалин до “капища” якогось божества, маючи можливість з власного досвіду порівняти техніку кладки великого тесаного каміння без вапна з вже відомою на той момент технікою будівництва споруд Херсонесу Гераклейського:

“Тут неодмінно мало бути якесь капище, адже на цьому місці відшукав я п’ять мармурових штук, обведених добрим карнизом, що, слід думати, складала п’єдестал істукану [...] Я змусив копати у багатьох місцях коло стін, і скрізь знаходив ознаки проживання. Скрізь показувалися розбиті глечики, шийки та дінця, ручки від різних урн. В одному місці знайшов я уламок черепиці, на якій зберігся римський напис...”⁶²

Точність знятого М. Д. Критським плану Фідонісі підтвердилася сучасними археологічними дослідженнями, розпочатими експедицією ОАМ АН України в серпні 1968 р. під керівництвом С. А. Булатович. У нижній частині острова, де, на думку більшості дослідників, знаходився теменос (священна ділянка), біля спуску до моря з південного боку, на місці великого скупчення фрагментів амфор і розписаної кераміки був закладений шурф і виявлені залишки кладки, складеної на сухо, чітко орієнтованої ще на плані М. Д. Критського⁶³.

Ф. І. Круг, який так і не завершив своє дослідження про Білий острів, надав отримані від Адміралтейства матеріали академіку Г. К. Кьоллеру, який широко цитував “Топографічний опис Фідонісі”, зроблений М. Д. Критським, у своєму “Мемуарі про острови і Біг, присвячені Ахіллу в Понті Евксинському”. В рамках цієї праці вперше було опубліковано гравюру з плану 1823 р.⁶⁴ Дослідник уперше детально задався питанням розташування й характеру храму Ахілла, його реконструкції⁶⁵.

Е. Е. Кьолер ретельно зібрав та проаналізував усі доступні на той момент згадки про Левке в античній та середньовічній письмовій традиції та дійшов висновку про наявність двох островів Ахілла у Причорномор’ї, адже одна група авторів розміщувала його в морі напроти дельти (острів Левке, чи Фідонісі), а друга — у гирла Дніпра-Борисфена (ост-

рів Березань). Свої висновки він унаочнив у авторській карті Північного Причорномор'я (рис. 4.20).

Навесні 1834 р. нідерландський консул в Одесі, відомий антиквар та член Одеського Товариства історії та старожитностей Я. В. Е. Тетбу де Маріні подав генерал-губернатору Новоросійського краю проект “Про спорудження маяків...”, де обґрунтував необхідність будівлі маяка на острові Фідонісії. Будівництво розпочалося у 1837 р. і було завершено у вересні 1843 р. Маяк було споруджено із використанням фундаменту храму і архітектурних залишків античного святилища⁶⁶. Роботи з розчистки площі під будівництво фактично полягали у варварських розкопках свого “роду кургану, що заріс травною, [під яким] опинилися великі оброблені камені, рід білого мармуру, камені, що були у будівлі, але всі вони лежали у безпорядку”. Там же були знайдені 7 мідних монет та бусина із зеленуватого каміння⁶⁷. З цього часу розпочалося планомірне пограбування пам'ятки та руйнування культурного шару, з чим безперервно боролосся створене у 1839 р. Одеське товариство історії та старожитностей.

У вересні 1839 р. кореспондент Одеського Товариства історії та старожитностей П. В. Соловйов побував на острові, знайшов там сліди давніх будівель, викопав декілька мармурових плит та одну вапнякову, зібрав декілька карнизів, монет та інших речей⁶⁸. Того ж року на острові заснували карантинний пост та, за розпорядженням бессарабського генерал-губернатора П. І. Федосова, місцеві чиновники мали вести розкопки, а знайдені речі здавати до Одеського міського музею старожитностей⁶⁹. У 1840 р. ізмаїльський купець Д. А Сидері, поціновувач старожитностей, привіз з острова ще декілька мармурів та невеликих речей⁷⁰. У 1841 р. окремі деталі храму — карнизи та капітелі, бази та барабани колон — транспортували до Сулина (сучасна Румунія) для подальшої відправки до Одеси. Слід цих знахідок втрачений, а подальша доля їх невідома⁷¹.

У 1841–1842 рр. чиновник Ізмаїльського карантину О. Алексеев надав музею “декілька монет, уламок вази з підписом майстрів Епиктета і Никосфена, посудину з написом Главка, теракотову статуетку кабіра, а також декілька мармурів”⁷².

Одеське Товариство історії та старожитностей, занепокоєне станом збереження пам'ятки, за пропозицією його секретаря М. Н. Мурзакевича організує у 1841 р. першу наукову комплексну (в сучасній термінології, міждисциплінарну) експедицію, яку він очолив особисто⁷³. Саме йому, професору Рішельєвського ліцею в Одесі, належить честь

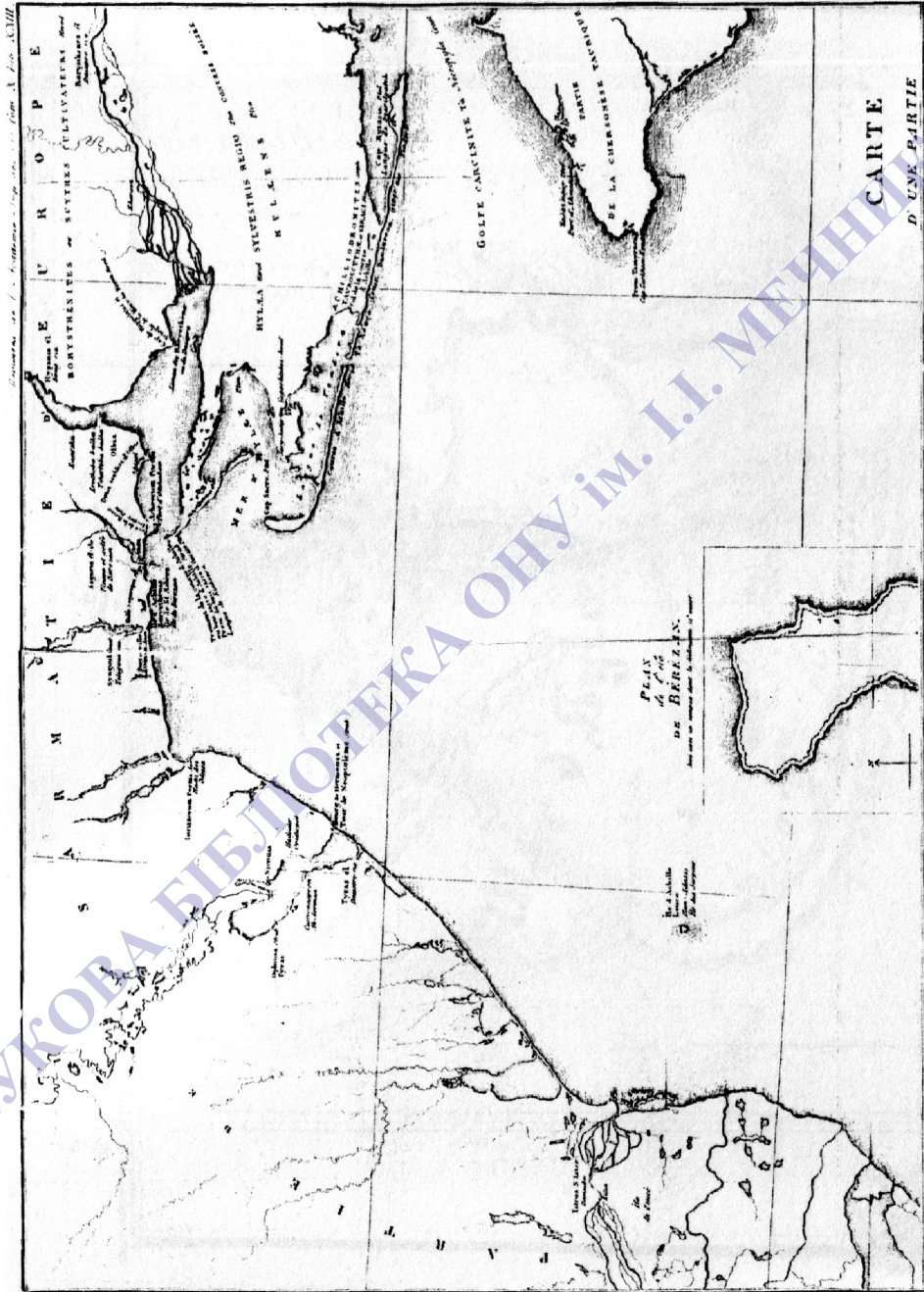

Рис. 4.20. Карта Північного Причорномор'я. Е. Е. Кьольер, 1826 р.

першого професійного археологічного обстеження острова Ахілла та введення до наукового обігу значної кількості отриманих ним та його попередниками матеріалів⁷⁴. У червні 1841 р. експедицією було виявлено “повністю зруйнований храм, поверхня поблизу його колишніх залишків була вкрита уламками черепиці та амфорним боєм”. На південному схилі було закладено невеликий розкоп площею близько 40 м² та глибиною до 1 м. В ході розкопок М. Н. Мурзакевич знайшов численну кількість монет, гем, металевих кілець, наконечників стріл, фібули, скляні бусини, тессери з слонової кістки. Дослідник помітив також один еллінський напис, за його висловом, дуже “згладжений”⁷⁵.

Віддаленість острова від центрів наукового та громадського життя, важкі природні та кліматичні умови цієї місцевості заважали її плано-мірним систематичним дослідженням. Сюди приходили в основному аматори, які не лишили по собі належної документації. Одеському Товариству історії та старожитностей, як правило, передавалася лише невелика доля знайденого, а решта осідала у приватних колекціях та йшла на продаж. За традиціями Північного Причорномор’я, до “археологічної лихоманки” одними з перших приєдналися чиновники (служителі карантинного посту), будівельники маяка та військові — матроси та офіцери суден, що причалювали до острова⁷⁶. У травні 1844 р. карантинний комісар П. Ситников відправив до Товариства 50 монет, що були “придбані в різні часи в Ізмаїлі від чиновників та нижніх чинів карантинної стражі, яка тримала в минулі часи на Фідонісі карантинний пост”. Про потужність культурного шару, що поступово знищувався на острові, свідчить знайдена у 1846 р. П. Ситниковим під час просіювання раніше розкопаного поховального гранта давнього могильника одна тисяча монет різних епох. Його сподівання знайти неторканий культурний шар не справилися, і він переніс роботи ближче до маяка. Там він знайшов “викладений місцевим каменем склеп із зітлілим людським скелетом разом із кольчугою, що розпалася від часу”. В центральній частині острова ним була знайдена підлога храму, викладена прямокутною черепицею; культурний шар містив “перепалені людські кістки, перемішані із землею, черепками та вугіллям”⁷⁷.

У 1847 р. П. Ситникова було відізнано з острова та до 1852 р., коли він провів останню свою експедицію на Зміїному за дорученням Імператорського Археологічного товариства, пам’ятка нещадно грабувалася служителями острова. До Одеського Товариства історії та старожитнос-

тей надходили лише чутки про масштаби руйнування та про знахідки, зроблені грабіжниками на Фідонісі⁷⁸.

Влітку 1852 р. П. С. Ситников на основі плану М. Д. Критського склав детальний “План острова Фідонісі з показанням давніх на ньому розвалин та проведених розкопок”, на якому він зафіксував плачевний стан пам’ятки після “досліджень” там карантинних чиновників та військових моряків протягом 1839–1952 р. (рис. 4.21). Результатом цього “Плану” стало уточнення уявлення про археологічну топографію острова (додаток IV)⁷⁹.

Ще одна карта Фідонісі була опублікована Я. В. Е. Тетбу де Маріні в його “Атласі Азовського та Чорного морів”, яка, найвірогідніше, базується не стільки на карті М. Д. Критського, як на якомусь іншому картографічному джерелі. На цій карті ретельно нанесені відкриті останніми десятиріччями археологічні комплекси та будівельні рештки⁸⁰.

Після поразки Росії в Кримській війні 1853–1856 рр. за Паризьким мирним договором Фідонісі, як і Південна Бессарабія, відійшов до автономного в рамках Османської імперії Молдавського господарства, а пізніше — до складу Румунії.

В 1856 р. план острова був ще раз знятий англійцями Р. Спраттом і Дж. Міллардом, які відвідали Фідонісі і відзначили, що в низинній частині залишки давніх будівель піддаються інтенсивному руйнуванню військовою румунською адміністрацією острова в господарських цілях. В 1891 р. під керівництвом румунського археолога Г. Точилеску Зміїний відвідала група студентів Бухарестського університету, а в 30-ті роки минулого сторіччя його обстежив П. Нікореску, однак ніяких спеціальних робіт на острові вони не проводили й інформація про їхні відвідування мінімальна⁸¹.

В 1945 р. острів був повернений СРСР, і в тому ж році на Зміїному побував науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Л. Д. Дмитров з метою фіксації стану пам’ятки⁸².

Друга, після 1841 р., цілеспрямована археологічна експедиція була організована лише в 1964 р. Державним історичним музеєм під керівництвом Н. В. Пятишевої. У центральній частині острова було закладено декілька шурфів, але ніяких слідів культурного шару, за винятком окремих фрагментів кераміки *ex-situ*, не виявлено. Роботи в нижній частині дали більш значні результати. Тут простежені залишки культурного шару, що знаходився як з північно-східного, так і з південно-східного боку мису. Виявлено різноманітний матеріал: амфори із клеймами, чорно- і червонолаковий посуд, архітектурна теракота.

У ході саме цієї експедиції були зроблені перші підводні дослідження акваторії острова.

В 1968 р. Одеський археологічний музей провів ще одну експедицію, яку очолювала С. А. Булатович. Були проведені шурфовки вздовж берегової лінії перешийка, що з'єднує обидві частини Зміїного.

В 1988–1990 рр. роботи на острові Зміїному проводила спеціально створена Чорноморська експедиція ОАМ АН України на чолі із С. Б. Охотниковим. В роки незалежності України під керівництвом С. Б. Охотнікова регулярно здійснюються польові археологічні дослідження на острові.

З 1988 р. на острові працює гідроархеологічний клуб “Наварекс”, завдяки зусиллям членів якого до наукового обігу були введені унікальні матеріали (кераміка, якорі тощо). Процес виявлення, фіксації, документування, підняття та доставки на сушу артефактів здійснюється ними за оригінальною методикою, що була напрацьована ними безпосередньо в ході підводних археологічних робіт в акваторії острова.

Друга половина 1990-х років знаменується розвитком адміністративної, соціальної, господарської та наукової інфраструктури острова. Значною мірою цьому процесу сприяла діяльність мережі багатогалузевих науково-дослідних експедицій Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, до складу яких входили археологи, історики, біологи, орнітологи, геологи, екологи та представники багатьох інших наук.

Результати цих наукових досліджень дали можливість по-новому оцінити неповторність культурної спадщини острова Зміїного в системі національного культурного надбання України та, сподіваємось, стануть надійним підґрунтям для нового етапу в історії ментальної карти острова.

Примітки

¹ Köhler H. K. E. Mémoire sur les îles et la course consacrées a Achille dans le Pont-Euxin // Mémoires de l'Académie imperiale des sciences de St. Petersburg. — 1826. — Т. 10. — Р. 806.

² Охотников С. Б. Остров Змеиный в античное время и средние века // Записки исторического факультета ОГУ. — 1996. — Вып. 3. — С. 54.

³ Булатович С. А. Монетные находки на острове Левке // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1971. — Вып. 7. — С. 225.

⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Остров Змеиный... — С. 54.

⁵ Todorovo E. More about VICINA and the West Black Sea Coast // Etudes Balcaniques. — 1978. — N 2. — Р. 125–126.

⁶ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Греческий текст, перевод, комментарии. — М., 1991. — С. 213.

⁷ Krug Ph. Bemerkungen zu Achmed Ibn-Fosylan's Gesandtschaftsbericht, über Sprache, Religion, Sitte und Gebräuche der heidnischen Russen zu Anfange des X Jahrhunderts // Fortschungen in der älteren Geschichte Russlands. — SPb., 1848. — Th. II. — S. 463–535.

⁸ “І нехай не мають права руські зимувати в усті Дніпра, в Білобережжі та у святого Елфер’я, але з наступом осені хай відправляються по домах до Русі”. Цит. за : Повесть временных лет : [Пер. с древнерус.] // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI — начало XII века / Л. А. Дмитриев, Д. С. Лихачев. — М., 1978. — С. 54.

⁹ “Заклучивши мир з греками, Святослав на човнах відправився до порогів. І сказав йому воевода його батька Свенельд : “Обійди, князь, пороги на конях, бо стоять біля порогів печеніги”. І не послухав його, і пішов на човнах. А переяславці надіслали до печенігів сказати : “Ось іде мимо вас на Русь Святослав з невеликою дружиною, забравши у греків чимало багатства і полонених без числа”. Почувши про це, печеніги заступили пороги. І прийшов Святослав до порогів, і не можна було їх пройти. І зупинився зимувати в Білобережжі, і не стало у них їжі, і був у них великий голод, так що по півгривні платили за конячу голову, і тут перезимував Святослав”. Цит. за : Повесть временных лет... — С. 97.

¹⁰ Чертков А. Д. О Белобережье и семи островах, на которых жили, по словам Димешки, руссы-разбойники // Журнал Министерства народного просвещения. — 1845. — Ч. 97. — № 8. — Отд. 2. — С. 84–90.

¹¹ Schlözer L. A. Nestorъ. Russische Annalen in ihrer Slavonischen GrundSprache : verglichen, von SchreibFehlern und Interpolationen möglich gereinigt, erklärt, und übersetzt. — Göttingen, 1803. — Teile 3. — S. 159.

¹² Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святылище Ахилла... С. 122. Ф. 20, 1–3.

¹³ Охотников С. Б. Остров Змеиний... — С. 55.

¹⁴ Чернышов Ю. Г. Легенды об “островах блаженных” в античной литературе I в. до н. э. // Вестник ЛГУ. — 1984. — № 20. — С. 104–107 ; Шахнович М. М. Мифологема “остров блаженных” и “золотой век” в римском эпикуреизме // Образ рая : от мифа к утопии. — СПб., 2003. — С. 61–75.

¹⁵ Хоммель Х. Ахилл — бог // Вестник древней истории. — 1981. — № 1. — С. 62–65.

¹⁶ Клейн Л. С. Анатомия “Илиады”. — СПб., 1998. — С. 334.

¹⁷ Подосинов А. В. Восточная Европа... — С. 257.

¹⁸ Pekkanen T. The Pontic civitates in the Periplus of the anonymus Ravennas // Arctos. Acta philologica Fennica. — Helsinki, 1979. — 13. — P. 123.

¹⁹ Цит. за : Подосинов А. В. Восточная Европа... — С. 202.

²⁰ Проблема походження міфологеми острова Авалон і можливі античні ремінісценції див. : Guy F. H. The Fortunate Isles : origin of a myth. — London, 1978. — P. 23–26, 72.

²¹ Мортон А. От Мэлори до Элиота. — М., 1970. — С. 25.

²² Baring-Gould S. Curious Myths of the Middle Ages. — London, 1866. — P. 113.

²³ Sabbathier M. Dictionnaire pour l'intelligence des Auteurs classiques, Grecs et Latins, tant sacrés que profanes, contenant la géographi, l'histoire, la fable, et les antiquates. Paris, 1766. — Vol. I. — P. 179–180 ; Todorova E. Settlement Place names of the West Black Sea Coast Mentioned by Byzantine Authors during the Xith — XV Centuries // Actes du Xiem congris international des Sciences onomastiques. — Sofia, 1975. — T. II. — P. 27.

²⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святылище Ахилла... — С. 54.

²⁵ Todorovo E. More about VICINA and the West Black Sea Coast // *Etudes Balcaniques*. — 1978. — N 2. — P. 138.

²⁶ Джурова А., Димитров Б. Славенски ръкописи, документи и карти за българската история от Ватиканската апостолическа библиотека и Секретния архив Ватикана (IX–XVII век). — София, 1978. — С. 326.

²⁷ Parroni P. Surviving Sources of the Classical Geographers through the Late Antiquity and the Medieval Period // *Arctic*. — 1984. — N 37, 4. — P. 353–352; Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. — К., 2000. — С. 18.

²⁸ Охотников С. Б. Остров Змеиный... — С. 56; Бертъе-Делагард А. Л. Описание Черного моря и Татарии; составил доминиканец Эмиддио Дортелли д'Асколи, префект Кафы, Татарини и пр. в 1634 г. // ЗООИД. — 1902. — Т. XXIV. — С. 89–180.

²⁹ Брун Ф. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877). — Ч. I. — Одесса, 1879. — С. 74.

³⁰ Der Atlas des Andrea Bianco vom Jahre 1436 in zehn tafeln. — Venedig, H. F. & M. Münster, 1869. — S. 13.

³¹ Потоцкий И. Записка о новом Перипле Понта Евксинского, равно как и о древнейшей Истории народов Тавриды, Кавказа и Скифии // Археолого-нумизматический сборник, содержащий в себе сочинения и переводы относительно Тавриды вообще и Босфора Киммерийского частно. — М., 1850. — С. 43., Таб. I.

³² Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла... — С. 123.

³³ Там само.

³⁴ Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. — К.; Кембридж, 1990. — С. 49.

³⁵ Евлія Челебі. Книга подорожі. Північне Причорномор'я. — Одеса, 1997. — С. 6.

³⁶ Сосса Р. І. Історія... — С. 24.

³⁷ Thrower N. J. W. Maps and man: An Examination of Cartography in Relation to Culture and Civilization. — NY., 1972. — P. 212; Dion R. Aspects politiques de la géographie antique. — Paris, 1977.

³⁸ НА ОАМ АН України, “о. Феодонисии”, инв. № 59 182, л. 3-3об; Болтенко М. Ф. Значение острова Березань в совместной борьбе братских великого русского и украинского народов за Черное море против турецких захватчиков // Труды ОГУ им. И. И. Мечникова. — Одесса, 1954. — Т. 144. Серия исторических наук. — Вып. 4. — С. 163–173.

³⁹ Клейн Л. С. История археологической мысли. — СПб., 2006. — С. 286.

⁴⁰ Notitia Orbis Antiqua sive Geographia Plenior... / C. Cellarius. — Lipsiae, 1731. — С. 400–401; *Cyclopaedia or An universal dictionary of arts and sciences...* / Eph. Chambers. — London, 1728. — Volume I. — P. 243; *Neu vermehrtes Historisch- und Geographisches allgemeines Lexicon...* / J. C. Iselin. — Basel, 1729. — Th. I. — S. 26; *Sabbathier F.* — P. 180; *Dictionnaire historique et critique* / P. Bayle. — Amsterdam, 1730. — T. I. — P. 61–62; *Le Grand Dictionnaire historique ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane: qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux & des Héros de l'Antiquité Payenne...* / L. Moréry. — Paris, 1732. — T. I. — P. 65; *Le Grand Dictionnaire géographique, historique et critique* / A. A. Bruzen de la Martiniere, Nouvelle édition. — Paris, 1768. — T. 1. — P. 64.

⁴¹ Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. — К., 2000. — С. 57–58.

⁴² Тункина И. В. К истории изучения острова Фидониси (Змеиный) в конце XVIII — середине XIX в. // Питерский археологический вестник. — 1992. — № 2. — С. 23.

⁴³ История военно-морского искусства. — М., 1953. — С. 234–237.

⁴⁴ Тарле Е. В. Адмирал Ушаков на Средиземном море (1798–1800). — Собр. соч. Т. X. М., 1959. — С. 101.

⁴⁵ Адмирал Ушаков [Документы] / под. ред. Р. Н. Мордвинова. — М., 1956. — Документ № 32–38, 41, 42. — С. 57–69.

⁴⁶ Там само. — Документ № 39, 40, 42, 44. — С. 61–65, 66–69, 74–78.

⁴⁷ Там само. — Документ № 46–47. — С. 78–79.

⁴⁸ Кочетков А. Н. и Муратов Х. И. Борьба России за выход к Черному морю. — М., 1951, с. 16–22.

⁴⁹ История военно-морского искусства. — М., 1953. — С. 235.

⁵⁰ Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II 1787–1791. Т. 1. СПб, 1880. — С. 205.

⁵¹ Тарле Е. В. Адмирал Ушаков на Средиземном море (1798–1800). — Собр. соч. Т. X. М., 1959. — С. 101.

⁵² Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II 1787–1791. Т. 1. СПб, 1880. — С. 206.

⁵³ Адмирал Ушаков [Документы], под. ред. Р. Н. Мордвинова. М., 1956. — Документ № 39, 40. — С. 61–65.

⁵⁴ Вторая турецкая война в царствование императрицы Екатерины II 1787–1791. Т. 1. СПб, 1880. — С. 206.

⁵⁵ Дорожні замітки про острів “європейських туристів з томиками античних авторів в руках” див. : Spencer E. Travels in Circassia, Krim Tartary, including voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople and round the Black Sea. — London, 1837. — Vol. I. — P. 213–215 : Serpent’s Island ; Cyrille. De Paris a l’Ile des Serpents a travers la Roumanie, la Hongrie et lea Bouches du Danube. — Paris, 1876. — P. 61–64.

⁵⁶ Сапожников І. В. Південна Україна середини XVIII ст. у працях Шарля де Пейсонеля // [http : //www. cossackdom. com /articles /s /sapozhnikov_pesonel. htm](http://www.cossackdom.com/articles/s/sapozhnikov_pesonel.htm)

⁵⁷ Потоцкий И. О. Записка о новом Перипле Понта Евксинского, равно, как и о древнейшей истории народов Тавриды, Кавказа и Скифии // Археолого-нумизматический сборник, изданный Г. Спасским. — М., 1850. — С. 44.

⁵⁸ The New Encyclopedia Britannica. — London, 1994. — Vol. 3. — P. 353. S. V. Clarke E. D.

⁵⁹ Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середины XIX в.). — СПб., 2002. — С. 402.

⁶⁰ Krug Ph. Bemerkungen yu Achmed Ibn-Fosylan’s Gesandtschaftsbericht, über Sprache, Religion, Sitte und Gebräuche der heidnischen Russen zu Anfange des X Jahrhunderts // Fortschungen in der älteren Geschichte Russlands. — SPb, 1848. — Th. II. — S. 463–535.

⁶¹ Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середины XIX в.). — СПб., 2002. — С. 404.

⁶² Цит. за : Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середины XIX в.). — СПб., 2002. — С. 624.

⁶³ Булатович С. В. Отчёт о разведке на острове Змеином в 1968 г. // НА ОАМ АН Украины, инв. № 83361. — Арк. 8–12.

⁶⁴ Köhler H. K. E. Mémoire sur les îles et la course consacrées a Achille dans le Pont-Euxin // Mémoires de l'Académie imperiale des sciences de St. Petersburg. — 1826. — Т. 10. — Р. 602–607. — Pl. XXIV.

⁶⁵ Köhler H. K. E. Там само. — С. 603–604.

⁶⁶ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993. — С. 5.

⁶⁷ НА ОАМ АН України. “о. Феодонисии”. — Инв. № 59182. — Арк. 7–8. — Зв. 10–12.

⁶⁸ Пятышева Н. В. Археологическое обследование острова Левке (о. Змеиный) осенью 1964 г. // Труды Государственного исторического музея. Археологический сборник. — М., 1966. — Вып. 40. — С. 68.

⁶⁹ НА ОАМ АН України. “о. Феодонисии”. — Инв. № 59182. — Арк. 7. — 3–3 зв.

⁷⁰ НА ОАМ АН України. “о. Феодонисии”. — Инв. № 59182. — Арк. 17–18. — 21–21 об.

⁷¹ Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середины XIX в.). — СПб., 2002. — С. 401–416.

⁷² Фармаковский Б. В. Три керамических фрагмента Одесского музея императорского Одесского общества истории и древностей // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1893. — Т. 16. — С. 39.

⁷³ ДАОО. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 40–40 зв.

⁷⁴ Мурзакевич Н. Н. Записки // Русская старина. — СПб., 1887. — Т. 56. — № 12. — С. 650–651; Мурзакевич Н. Н. Монеты, отысканные на острове или Фирдониси // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 237–246; Мурзакевич Н. Н. Монеты, отысканные на острове Фидониси // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1848. — Т. 2. — С. 838–839; Мурзакевич Н. Н. Поездка на остров Левки, или Фидониси, в 1841 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 549–562.

⁷⁵ Мурзакевич Н. Н. Поездка на остров Левки, или Фидониси, в 1841 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 549–562.

⁷⁶ НА ОАМ АН України. “о. Феодонисии”. — Инв. № 59182. — Арк. 34–35 зв.

⁷⁷ НА ОАМ АН України. “о. Феодонисии”. — Инв. № 59182. — Арк. 37–38, 40–41 зв, 43–43, 43–43 зв., 46.

⁷⁸ НА ОАМ АН України. “о. Феодонисии”. — Инв. № 59182. — Арк. 49–52.

⁷⁹ НА ОАМ АН України. “о. Феодонисии”. — Инв. № 59182. — Арк. 61, 63–64; Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII — середины XIX в.). — СПб., 2002. — С. 413.

⁸⁰ Taitbout de Marigny E. Atlas de la mer Noire et de la mer d'Azow. — Odessa, 1850. — Pl. 8.

⁸¹ Там само.

⁸² Пятышева Н. В. Археологическое обследование острова Левке (о. Змеиный) осенью 1964 г. // Труды Государственного Исторического музея. Археологический сборник. — М., 1966. — Вып. 40. — С. 62.

ДОДАТОК 1

Clarke E. D. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa.* — London, 1813. — Part 1. *Russia, Tartary and Turkey.* — P. 646–652.

Наступного дня о п'ятій годині ранку нас покликав на палубу капітан, щоб побачити острів Зміїний, який у давні часи називався Левке, що лежить в гирлі Дунаю, прославлений в історії завдяки могилі і храмові Ахіллеса. Він такий малий, що поки ми пропливали поблизу, ми могли бачити його у всю довжину: цей краєвид зберігався протягом дев'яти годин. Судячи з цього, його довжина, мабуть, складає милью, а ширина — менш ніж півмилі. Він зовсім пустельний, лише трохи покритий травою і зовсім небагато — рослинністю. При ретельному вивченні в телескоп ми не виявили найменших залишків античності. Автор зробив замальовку його з південно-східного боку. На південному боці знаходяться скелі, що, можливо, досягають п'ятдесяти футів у висоту. Безліч вигаданих історій турецьких і російських моряків спираються на уявлення про те, що сам острів вкритий зміями. Рідко виникає можливість, коли судна можуть залишитися, аби відвідати його, а якби це сталося, то жодна людина з їхнього екіпажу не насмілиться висадитися на берег хоча б і на відстані двадцяти морських сажнів води і будь-яке судно може близько підплисти до нього. Росіяни розповідають, що четверо людей з екіпажу судна, яке зазнало там катастрофи, коли ледь досягли берега, були оточені більш страшним ворогом, аніж море, і були всі з'їдені зміями. Амміан Марцеллін розповідає про подібне упередження, яке панувало в його часи, про небезпеку цього місця. Після настільки чудового і настільки недавнього за часом опису, яким є опис Арріана, що писав у другому сторіччі, є всі підстави вважати, що тут можуть бути виявлені деякі цікаві залишки старовини. Це відокремлене місце уникло руйнації, якій піддавалися майже всі складові території. Невідомо також, щоб який-небудь мандрівник коли-небудь ступав на острів. У давнину він мав кілька назв; серед них найбільш розповсюджене було Левке (*Leuce*), або "Білий острів". Він був названий так внаслідок того, що здавався білим через зграї морських птахів, які покривали його у певний час року і таким чином робили його більш видимим. Я сам був свідком подібного видовища на Гебридських островах, де величезна кількість олушів та інших птахів призводить до того, що верхівки скель і острови здаються покритими снігом. Здається, що всі упередження

відносно Левки виникли від його важливої ролі, яку він відігравав як орієнтир. Трапилося це тому, що берег поблизу від гирла Дунаю розташований так низько, що моряки не можуть розпізнати його, знаходячись навіть поблизу від берега, а сам острів, невидимий через мрячну атмосферу Чорного моря, робить навігацію небезпечною, за винятком тих випадків, коли він помітний завдяки білим птахам. З цього приводу Піндар називав його “Помітним островом”, його коментатори додають, що він “називався Білим Берегом у Евксіні, де поява безлічі білих птахів робила острів видимим для тих, що пропливали шляхом”. І ще раз: “Він називається Левке через велику кількість білих птахів, що будують там свої гнізда”. Евріпід описує його як “Білий берег Ахілла і називає його “ΠΟΛΥΟΡΝΙΘΟΝ” через кількість його птахів”. Псевдо-Скимн також підтверджує, що він був священним для Ахілла і примітний своїми птахами. Арріан говорить, що він називався “Левке”, або “Білий острів”. Частина його історії, яку Псевдо-Скимн вважав найбільш цікавою, полягала в тому, що суша не могла таким чином бути розрізнена, хоча і знаходилася на відстані всього лише сорока стадій, або п’яти миль. Це саме так; суша невидима тому, хто знаходиться набагато ближче до берега, як виявиться з нижченаведеного опису, зробленого з нотаток, складених, поки ми знаходилися у гирлі Дунаю. Арріан таким чином дає дуже цікавий опис: “Випливаючи з того гирла Істра, що називається ΑΠΑΡΚΤΙΑΣ при вітрі ΨΙΛΟΝ, з’являється острів Ахілла, які деякі називають “Шлях Ахілла”, а інші “Білим островом” завдяки його кольору. Розповідають, що Тетіс подарував цей острів Ахіллу, і що він дотепер живе там. Можна побачити його храм і його статую, і те й інше дуже стародавньої роботи. Там не мешкає жодна людина, а лише кілька козлів, яких моряки перевозять як жертвоприношення, що виконуються за обітницею. Інші жертвоприношення, або священні дарунки, підвішені на честь Ахілла. Це вази, кільця і дорогоцінне каміння. Тут можна також прочитати написи грецькою та латинською мовами, писані різними розмірами, на честь Ахілла і Патрокла, оскільки Патрокл шанується там так само, як Ахілл. Можна побачити велику кількість водяних птахів, таких як: *larus*, гагари і морські перепели. Лише ці птахи доглядають за храмом. Щоранку вони відправляються до моря, зволожують свої крила й окроплюють храм; після чого витирають своїм пір’ям його священний поміст”. Далі автор додає подальший виклад забобонів щодо острова, про те, що Ахілл і Патрокл з’являються у сні тим, хто наближається до нього, і підказують, де висаджуватися на берег, що, як говорить Арріан, “здається мені дуже вірогідним”. Бага-

то інших авторів, хоча й менш авторитетних, своїми описами додають свій внесок у популярність цього чудового острова. Філострат оцінює його розміри, стверджуючи, що вони складають тридцять стадій або три милі і три чверті в довжину і чотири стадії або півмилі в ширину: цей розрахунок відповідає його зовнішньому виглядові з відстані, з якої ми могли його побачити. Потім його згадують Павсаній і Амміан Марцеллін. Згідно з уявленнями давніх поетів, душі померлих героїв знаходили там вічний спокій і блаженство. Дехто з давніх авторів, що згадували цей острів, як і можна було очікувати, наплутали і навіть дали помилкові повідомлення про його місцезнаходження у Чорному морі. Деякі з них описують його розташованим навпроти гирла або Борисфена, або Тіраса; інші — між цими ріками. Деякі сплутали його з перешийком, який знаходиться між гирлом Борисфена і півостровом Керкінітіда, що називалося колись *Dromus Achillis* (Ристалище Ахілла), а тепер Кінбурнська коса. Арріан — це єдиний автор, текст якого може бути узгоджений з вірним положенням острова: і поруч з його описом, у відношенні точності, — опис, даний його попередником, Страбоном. Його сучасні назви — Ілан Адазе (*Ilan Adase*) і Фідонісі (*Phidonisi*). Острів невірно розміщений на всіх морських картах; на деяких і зовсім пропущений; його існування справді піддавалося сумніву сучасними географами. Найкращі і майже єдині карти Чорного моря — це надруковані в Парижі: і все-таки навіть на них острів Зміїний розташований за 15 хвилин або географічних миль далі на північ. Ще велика помилка допускається щодо порту Одеси, що може привести судна до небезпечного становища: він [порт Одеса] розміщений щонайменше за 27 хвилин далі на північ від свого дійсного положення. Погана видимість, що часто панує над Чорним морем взимку, приводить до того, що розрізнити Зміїний острів удається вкрай рідко; не тільки, як говорилося вище, через неможливість опису острова біля Дунаю, та в зв'язку з тим, що судна можуть легко наштовхнутися на нього вночі. Головна причина небезпеки, однак, повинна бути приписана неуцтву лоцманів і недоліку карт. У нас на борті були два відмінних секстанти, і спостереження велися щодня о полудні: завдяки чому ми знайшли свою широту 44° 44', а судно знаходилося в той час на відстані п'яти з половиною льє на південь від острова. Третій секстант на борті судна під командуванням племінника капітана також це використав. Це дозволило нам шляхом порівняння знайти помилки французьких морських карт.

ДОДАТОК 2

Peyssonnel Ch, de. Observations historiques et géographiques, sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont-Euxin. — Paris, 1765. — P. 145–146.

Острів Селіна (*Selina*), який Костянтин Багрянородний розміщує у гирлі Дунаю, — це невеликий острів, що дійсно знаходиться у 40 милях від гирла цієї ріки. Турки називають його Іллан-Адасси (*Illan-Adassy*) чи острів змії: буря закинула мене туди у листопаді 1754 року, тоді я пропливав по Чорному морю, збираючись зайняти пост консула короля при татарському хані. Цей острів зовсім пустельний і там мешкає лише велика кількість змії, які не спричиняють ніякої шкоди людям, що туди прибувають. Саме звідси його ім'я, яке він зараз і носить. Він не був відмічений на старовинних картах Чорного моря, але досить точно вказаний на карті, що виконана завдяки зусиллям мого покійного батька, яка до цього часу залишається кращою.

Целларій утруднюється вказати на місцезнаходження острова, який у давнину називали островом Ахілла. Вважаючи, що він [цей острів] був єдиним, він плутає його з островом Мелазіт (*Melasite*), який він приймає за античний острів Левке, де знаходилися храм та могила Ахілла. Але далі він не знає, як узгодити те, що деякі говорять про острів Ахілла, розташовуючи його перед гирлом Борисфена, з тим, що автори повідомляють про острів Мелазіт, який знаходиться, на їхню думку, між Тірасом або Дністром, й Істром або Дунаєм. Ця складність прояснюється, коли дізнаємося, що справді існують два острови, які розташовані там, де вказують античні автори. Мела правий, коли він говорить у розділі VII своєї другої книги, що острів Левке розташований перед гирлом Борисфена, Страбон же робить, судячи з усього, ту ж помилку, що і Целларій; у своїй VIII книзі він говорить, що острів Левке знаходиться в 500 стадіях від гирла Тіраса; що він присвячений Ахіллу; що він сильно видається у море і відділений від Борисфена відстанню близько 600 стадій. Очевидно, що цей географ прийняв острів Мелазіт, який Костянтин Багрянородний називає Селіна, за острів Левке чи Ахіллесів острів, оскільки острів Мелазіт насправді знаходиться приблизно у вказаному ним місці. Таким чином, із уривку Мели та помилки Страбона очевидно, що острів Левке — це має бути острів Св. Етерія, про який я говорив вище і який розташований, як і говорить Мела, у гирлі Борисфена. Мою думку підтверджує і те, що цей острів знахо-

диться перед Кінбурнською косою (*Kilbouroun*), яка є місцем, що давні іменували Дромос Ахіллеос (*Dromos Achilleos*) чи Ахіллесові Біга. Мела повідомляє, що, коли Ахілл увійшов у Понтійське море, щоб відпочити від військових подвигів, він проводив у цьому місті ігри і перегони зі своїми супутниками, що й дозволило дати цьому місцю назву Дромоса Ахілла чи Ахіллесові Біга. Далі Мела описує ділянку, яка прекрасно підходить до ділянки Кінбурна, що видається в море у вигляді досить гострої коси і, помітно розширюючись, приймає, як говорить Мела, форму шпаги. Ця коса така тонка, що турки дали їй ім'я Кільбурун, чи Волосяна коса. З викладеного мною можна заключити, що острів Левке чи Ахіллів — це острів Св. Етерія, розташований у гирлі Борисфена; а острів Мелазіт — це острів Селіни, названий турками Іллан-Адасси і розташований у вході до гирла Дунаю. З приводу першого Мелетій, дуже точний географ нового часу, розповідає вельми ясно в XIV темі своєї III глави. “Навпроти гирла Борисфена, — пише він, — розташований острів Ахілла, який давні називали також Левке”.

Костянтин Багрянородний розмістив у гирла Дунаю острів Селіна, який, як я вже говорив, не може бути нічим іншим, як Зміїним островом, дає те ж ім'я річці, яка є нічим іншим, як одним з гирлів Дунаю, що називається зараз турками, молдаванами і болгарами Селіной.

ДОДАТОК 3

Н. Д. Критский. План острова Фидонисия с показанием на нем древних развалин. 1823 г.

Оригінал: Санкт-Петербурзький філіал Архіву РАН. — Ф. 88. — Оп. 1. — Арк. 19, 68–70.

Цит. за: Тункина И. В. К истории изучения острова Фидониси (Змеиный) в конце XVIII — середине XIX в. // ПАВ. — 1992. — № 2. — С. 52–56.

Слово “Фідонісій” є грецьким, складається з “Фіді” — змія й “Нисок” — острів, що й означає “Зміїний острів”. Він лежить на північ $45^{\circ}15'53''$ широти, $27^{\circ}46'14,5''$ довготи на схід від Парижа. Від підосви до своєї вершини він складається з дикого голишевого каменю. Маленький, неродючий, в своїй окружності має 925 сажнів. Острів оточений високими й неприступними скелями, які простираються в деяких місцях сажнів на 10 у височину. Кам'янистий берег острова червонуватого кольору, має декілька нашарувань і містить у собі багато кременя. До нього можна приставати й виходити на нього тільки у трьох місцях, які на плані зазначені літерами А, В і С. В першому місці, хоча не настільки добре підніматися, але гребним суднам приставати зручніше до нього.

На ньому немає ані долин, ані гір, ані лугів. Його можна вважати за один пагорб, що поступово від своїх країв піднімається й закінчується невеликою площадкою. Висота острова від поверхні моря 17 сажнів. Землі на острові дуже мало, і вона ледь простирається на фут або на два в глибину, скрізь видно камінь, і на запалих місцях, які не можна назвати ні долинами, ні балками, її хоча трохи більше, але й там не більше, ніж два аршини. Орних місць тут немає, і ледь можна вибрати зручної для того землі десятини три або чотири. Ґрунт землі, де тільки вона є, — чорнозем, самий жирний, і це тому, що тут водиться багато чайок. Під час нашого перебування там вони висиджували свої яйця; їх була така безліч, що не можна було переступити два кроки, щоб не зустріти гнізда або два поруч. Тут водяться також і баклани, але не в такій великій кількості, як чайки. Бачили трохи горлиць, але дуже мало, а інших птахів тут зовсім немає.

На острові не росте ні ліс, ні чагарник, немає на ньому жодного дерева, і не видно навіть ні шипшини, ні кущів ялівцю, які краще ростуть на кам'янистому Ґрунті. Тут росте: ржанець, пирій, лобода, цикорій, щавель, ромашка й по ямах осока, ароматичних й інших трав, польових і запашних квітів немає.

На острові водиться багато змій. У дводобове наше перебування там ми бачили їх біля сотні; вони чорні, довгі. Іншого виду змій ми не бачили і, ймовірно, їх немає. Глибина моря біля острова скрізь добра, на відстані ста саженив від берега вона 8 саженив, дно чисте, не має підводних каменів, але ґрунт усюди — черепашка. Біля цього острова можна вкритися від усякого вітру, потрібно стати тільки на якір ближче до берега, що можна зробити без усякої небезпеки, але при зміні вітру потрібно зніматися й переходити на протилежний бік острова.

По руїнах, які залишилися, можна визначити, що в давнину на острові неодмінно було житло, проте, не можна думати, ані припускати, щоб тут могло жити багато людей, а тим більше, щоб вони в змозі були прогодувати себе тим, що є на острові. Він дуже маленький, землі на ньому всього близько 16 десятин, немає лісу. Тут не можуть водитися у великій кількості ні вівці, ні рогата худоба. Немає закритої гавані, ані постійного притулку. Із-за ґрунту морського дна стоянка тут погана, і острів цей не міг породити нічого такого, що б могло привабити до себе мореплавця. Правда, на острові міг би вирощуватися виноград, і люди своєю посильною працею могли завести різноманітні фруктові дерева, але не в такій кількості, щоб вони в змозі були задовольнити інші потреби людей на протязі їхнього життя.

Дуже може бути ймовірно, що ці руїни є залишками якого-небудь храму й що ті, хто тут жив, користувалися жертвоприношеннями мореплавців, як і потім було заведено у християн, а тим більше у греків, які будували монастирі в різних приморських місцях, і добродішні християни, пропливаючи поблизу, посилали, за обіцянкою, милостиню на церкву Божу для щасливого й успішного плавання.

Залишки стін, які є на поверхні острова, складені з великого тесаного каменю, але без вапна. Такого роду будови можна побачити на півострові Крим біля Георгіївського монастиря, по дорозі зі Севастополя до Балаклави, і по всьому Херсонському мисі, де було стародавнє місто Херсонес Таврійський. Стіни місцями сягають у височину аршини на півтора, а в інших [місцях], де камені попадали, зрівнялися із землею. Залишки цих стін зазначені на карті, де не тільки дотримана вірність у вимірі, але збережене їхнє положення й напрямок за компасом.

Тут неодмінно мало бути яке-небудь святилище, тому що на цьому місці відшукав я п'ять мармурових плит з гарним карнизом, які, ймовірно, становили п'єдестал ідола. Дві плити, з яких одна довжиною 3 фути 4 дюйми, а інша 1,5 фути, я взяв із собою; інші, які майже одного розміру з першими, залишилися на місці.

На вершині острова є колодязь глибиною 15 футів, обкладений каменем. Води в ньому один сажень, вона прісна, гарна, але має мулистий запах, ймовірно, тому, що знаходиться без ужитку.

Крім цього, тут є ще два колодязі. Вони чотирикутні, обкладені також каменем, обоє засипані, проте, один, який перебуває у великій ямі, ми трохи відкопали, і вода негайно з'явилася. Всі вони позначені на плані точно на тих місцях, де дійсно існують.

На вершині острова, біля колишнього великого будинку, видно кілька ям, обкладених каменем. Вони, здається, викопані для того, щоб у них збиралася вода, і служили водоймищами. Це було необхідно для жителів цього острова, тому що, як уже мною сказано, він складається весь із каменю й тому в спекотне літо під час великої посухи колодязі могли легко висихати або відчутно зменшуватися.

На острові видно три види стін, які місцями вже порівнялися з поверхнею острова, вони показані на плані під літерами *aa*, *vv*, *cc*, і в цьому випадку збережена вся точність, як у вимірах довжини, так і у їх розташуванні й напрямку; ті частини, які зрівнялися із землею й не настільки примітні, зазначені одним пунктиром.

Західна частина острова, а тим більше земля між стінами *aa*, *vv*, є найкращою й зручнішою в порівнянні з іншими місцями. Задля цього, думаю я, в минулому побудовані ці стіни, щоб її загородити. Стіна *aa*, ймовірно, була побудована для того, щоб зберігати худобу, не допускати її до берега, де вона легко могла впасти, тому що берега острова настільки круті, що майже перпендикулярні, а місцями й нависають.

Шкіпер одного грецького судна, якого зовуть Пападакі і який зараз живе в Керчі, казав мені, що в 1814 році з-за супротивного вітру він зупинився біля острова Фідонісія, за ним незабаром прийшло туди ж одне італійське судно, вони зійшли на берег, і шкіпер з італійського судна взяв із собою шість невеликих мармурових плит, з яких одна, говорить він, була кругла, з карнизом, і напевно становила частину колони. Це підтверджує мою думку, яка й без того не піддається ніякому сумніву.

Я наказав копати в багатьох місцях біля стін і скрізь знаходив ознаки проживання. Скрізь показувалися розбиті глечики, горловини й дінця, і ручки від різних урн. В одному місці я знайшов уламок черепиці, на якій зберігся римський напис, і дві ручки від урн, на яких видно грецький. На Фідонісії знайшов я мармур, на якому висічений досить давній грецький напис.

Острів Фідонісій не має нічого на собі білого. Грунт його, як я вже вище сказав, — чорнозем, береги його більше червонуваті, ніж білу-

ваті. Лебедів на острові немає, але, можливо, прилітають, щоб годуватися зміями. Одначе, камені, що перебувають на поверхні острова й не покриті землею, білого кольору, вони є материком, досить великі, і їх дуже багато. Можливо, від цього острів Фідонісії називався Білим островом. Печер і гротів немає. Камені, показані на плані біля підосви острова, ймовірно, обрушилися й попадали в море.

На цьому острові не могли жити люди іншого звання, окрім жерців і тих, хто прислужував храму. Ніхто не поселився б сюди для життєвих задовольень, яких знайти тут ніяк не міг. Отже, оскільки тут було житло, то воно було храмом. Одна святість і марновірство могли привабити сюди людину. Інших причин немає.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕДВЕДЬОВА

ДОДАТОК 4

П. Ситников. Объяснительное сведение о разыскании древностей на острове Фидониси. 19 июля 1852 г.

Оригінал: Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 620. — Арк. 3–4 зв.

Цит. за: Тункина И. В. К истории изучения острова Фидониси (Змеиный) в конце XVIII — середине XIX в. // ПАВ. — 1992. — № 2. — С. 57–58.

Відкликаний в 1847 р. з острова Фідоніса, де протягом 2 років мною були зроблені пошуки старожитностей, я залишив там ще нерозкопаною частину давнього цвинтаря, показаного на предоставленому при цьому плані під літерою С. Прибувши в березні місяці цього року на Фідоніс, я знайшов це місце зовсім розритим. Судячи із зібраних відомостей, розкопками цього [місяця] займалися в останні 4 роки служителі, які перебувають при тамтешньому маяку, ними знайдена значна кількість срібних і мідних монет, а також трохи золотих вагою в 4 золотники кожна й 2 срібні статуетки 6 дюймів у височину. На жаль, все це до мого прибуття вже вивезено з острова або продано на місці.

Після пошуків в окрузі розкопаного цвинтаря й у руїнах, що його оточують, мені залишалося перенести розшуки на інше місце. Поблизу маяка відкрито було до 8 гробниць. Вони знаходилися на глибині 6 футів у глинистому ґрунті й були обкладені плитами місцевого каменю. Вміст гробниць був ретельно просіяний на решеті, знайдено до 36 римських монет. Побудована на місці руїн давнього храму будівля фідоніського маяка не дозволила продовжувати на цьому місці правильні пошуки. Обмежуючись розкопками навколо маяка, у напрямку вцілілого фундаменту храму, на глибині 3 футів, була знайдена його підлога, що збереглася. Вона була вимощена квадратною черепицею товщиною у два дюйми. Верхній шар землі над підлогою містив у собі битий посуд, ручки від урн і попіл. У цьому смітті віднайдено до 100 мідних монет.

Пошуки в інших місцях острова, показаних на плані під літерою Е, були менш задовільні — в день попадалося не більше 4–5 монет, знищених часом до того, що вони розсипалися на шматки.

Крім руїн храму, що були знесені при будівництві маяка, мною були розкопані в 3 місцях острова стародавні житла, побудовані з місцевого каменю, але в них нічого не знайдено. Величезні камені, що перетинали острів у різних напрямках з південно-західного боку, складені на зразок стін, і які багато відвідувачів острова прийняли за руїни, внаслі-

док дослідження виявилися межами або огорожами для розподілу землі між шанувальниками Ахіллеса, що жили тут. Деякі з цих стін, очевидно, були зроблені з метою утримати на покотистих місцях острова землю, зручну для обробки.

В останню мою поїздку на Фідонісі знайдено 409 мідних і 28 срібних монет, 6 незначних камінців з пернів, 45 кам'яних, скляних та інших намист, 3 мідних кільця, 1 срібне, мідний ідол, 14 стріл і глиняне зображення дельфіна.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

Резюме

All the superstitions respecting Leuce seem to have had their origin in its importance as a land-mark

Edward Daniel Clarke¹

Острів Зміїний являє собою чітко окреслений фізико-географічний простір, якому притаманна серія геологічних, топографічних та кліматичних особливостей, та, відтак, є унікальною лабораторією для моделювання змін в часі базових засад використання цієї території, що, будучи географічно відокремленою, тим не менш не випадала з загального контексту історико-культурних процесів у північнопричорноморському регіоні. В результаті були окреслені основні етапи трансформації уявлень про острів та визначення його ролі в житті колективів, що населяли цей край. Маркерами, що відбивають розвиток уявлень про острів в контексті ментальної карти світу мешканців Північного Причорномор'я, були обрані назви цього острова, які зафіксовані у письмових і картографічних джерелах античної, середньовічної доби та нового часу.

Відчужене положення, замкнутість невеликого простору суши посеред моря, все це, здавалося б, значно обмежує роль о. Зміїного в історико-культурному розвитку Північного Причорномор'я та історичній долі націй, які населяли його береги від античності до наших днів. Однак починаючи з епохи грецької колонізації Чорного моря, тобто початку письмової історії регіону, острів стає об'єктом активного освоєння й боротьби за нього. При цьому обмежена можливість використання ресурсів острова дозволяла виробити всього кілька моделей освоєння острова. Схожі умови й обмежені можливості специфічної острівної екосистеми стали фактором формування унікального феномена конвергентного освоєння о. Зміїного зовсім різними культурними спільнотами понтийського регіону. Ця конвергентність освоєння виявилася, насамперед, у принципах використання острівного простору, набір яких, як ми вже відзначили, обмежувався умовами самого острова. Незважаючи на циклічність активного освоєння острова, він ніколи не зникає з культурного простору. Саме тут найкраще проявляється конвергентність використання острова. З об'єкта активного використан-

ня в епоху античності, у середньовіччі острів перетворюється в якийсь ментальний конструкт, який хоч і пасивно існує, але ніколи не зникає з культурного простору регіону. Цей ментальний конструкт несе в собі інформацію як про ресурси острова, так і про варіанти їхнього використання. Положення “книжкового острова” змінилося на початку Нового часу, коли о. Зміїний втрачає пасивну екстериторіальність попередньої епохи й стає об’єктом боротьби великих держав за чорноморський басейн. Це проявляється не тільки в активній зовнішньополітичній діяльності, але й в еволюції культурного простору. Острів починає активно освоюватися, здобуваючи нові якості й нове значення.

Виходячи з апріорних умов географічного положення, тривалої екстериторіальності й ресурсної обмеженості для заселення о. Зміїного у різні історичні епохи чорноморського регіону, були вироблені моделі освоєння цього унікального природного об’єкта, виражені як практичною діяльністю людини, так і формуванням різних концептів Острова.

Серед багатьох інших наслідків початку чорноморського етапу Великої грецької колонізації, розширення *життєвого й пізнаваного простору*, вираженого в понятті *οικος*², на північ від середземноморського регіону для нашої теми є найважливішим. Щойно відкритий, але ще не освоєний понтійський регіон вписується в існуючі межі ойкумени, а Острів уперше здобуває значення й властивості *лімітарного маркера ойкумени*. Уперше о. Зміїний здобуває образ прикордоння, *Ultima Terra*, стаючи “понтійськими Геркулесовими стовпами”³.

Подальше освоєння понтійського регіону греками означало перенесення кордонів ойкумени на північ і схід. Таємничий “Білий острів” попадає до мережі торговельних і комунікаційних магістралей причорноморських колоній і малоазійських метрополій. Якщо умови острова не дозволяють заселити його грецькими колоністами, то Левку відводять грецькому героєві. Зв’язок острова з Ахіллом, героєм повсюдно в еллінському світі популярним, і, як практична реалізація цього зв’язку, впровадження на Левке культу особливої його іпостасі Понтарха, по суті, стало оптимальною моделлю освоєння цього специфічного й важливого об’єкта. Настільки оптимальною, що цей зв’язок проіснував у культурному просторі регіону аж до Нового часу.

Вибір Ахілла епонімом острова не випадковий. Загальноеллінська популярність “найкращого з ахейців”, героя троянського циклу, підтримувала зв’язок метрополії й колонії. Образ Понтарха ідейно закріплював грецьку монополію в освоєнні чорноморського регіону (спроби за-

перечити цю монополію, як ми вже відзначали, відбилися в сюжеті про “походи амазонок на острів Ахілла”). Острівна винятковість прекрасно співвідносилася з ідеєю екстериторіальності цього ландшафтного святилища, забезпечуючи принаймні культову єдність причорноморських полісів. Попередня іпостась острова, як прикордоння грецької ойкумени, на цьому етапі проявлялася у зв’язку Ахілла Понтарха зі світом мертвих.

Оптимум такої моделі існування острова порушився з комплексом змін зовнішніх умов: криза причорноморських полісів, зникнення старих зв’язків з метрополією, нарешті, входження понтійського басейну в сферу інтересів Риму. З перших століть нової ери культ Ахілла на о. Левка занепадає (або, як вважають деякі дослідники, зовсім переноситься з о. Зміїного на о. Березань). Сам острів втрачає свій екстериторіальний статус, здобуваючи значення прикордонного маркера, але вже не ойкумени, а держави, по суті, будучи закінченням Дунайського лімесу імперії (існування в римський час на острові маяка).

Із цього часу образ Левки (Альби) як “острова Ахілла” здобуває археологізований, “книжковий” відтінок, закріплюючись греко-римською культурною єдністю. Криза пізньої античності, зникнення єдиного регіонального лідера в особі Рима, здатного постійно контролювати цю ділянку суши, нарешті, поширення християнства, привели до зміни моделі освоєння острова. Варто підкреслити, що кордони ойкумени, вираженої в пізній античності категорією *Rex Romana*, в ранньому середньовіччі зазнали змін, які Ф. Бродель назвав “ефектом шагреневої шкіри”⁴. Ахіллів острів знову виявився кордоном — нового християнського світу.

Культурна інерція попередніх етапів, законсервована авторитетом античної традиції в Середньовіччі, відбилася у формуванні ідеологеми існування острова в культурному просторі, як “*Μακαρον νησι*”. Образ “блаженних островів”, досить вивчений у західноєвропейській середньовічній культурі (*Ultima Thule*, Авалон), проявляється в ранньому середньовіччі й у формі існування о. Зміїного (Макарон) у культурному просторі. Острів витісняється із простору фізичної географії в простір ментальний, існуючи тільки на картах і сторінках лексиконів. До кінця XVII ст. політичний контроль над островом з боку понтійських держав-акторів (Візантія, Київська Русь, італійські торговельні республіки, Османська Порта і її балканські васали) здійснювався номінально, або, як висловився Г. К. Келлер, у цей час “островом володіли моряки й книжники”⁵.

Інтерес європейців до античної спадщини, що зростав з XV–XVI ст., відбився й на ментальному конструкті, яким у той час продовжував залишатися о. Зміїний. Англійські, німецькі й французькі географи й антикварії першими в Новий час відродили інтерес до легендарного острова Ахілла. Формування картезіанської, раціональної картини світу не залишало місця для міфічних територій на карті Європи. “Кабінетні енциклопедисти” XVII–XVIII ст., акумулюючи попередні знання про острів, першими відкрили нову стратегію освоєння простору — вивчення.

Паралельно з цим, з появою такого нового учасника понтійської політики, як Російська імперія, острів знову здобуває стратегічне значення лімітарного маркера держави. У ході боротьби за контроль над Чорним морем у XVIII ст. *Plan-Adassi — Fidonisi — Insula Şerpilor* — Острів св. Тома — Зміїний переходить під контроль Росії, остаточно закріплюючи останню назву. Встановлення відносної стабілізації в Північному Причорномор’ї дозволяють продовжити вивчення острова. В XVIII–XIX ст. освіченими аматорами старожитностей, що роблять вояжі по Південній Росії, починається безпосереднє вивчення цього унікального об’єкта. Створюються перші точні плани й карти острова, вивчаються й збираються старожитності острова. Втім, як часто це буває, пріоритет стратегічного освоєння о. Зміїного перед науковим негативно позначається на цій історико-археологічній і природній пам’ятці.

Друга половина XIX — початок XXI ст. ознаменувалися новим зрушенням в акцентах у ході освоєння острова, пов’язаним з поживленням “військового” питання, оновленням системи захисних споруд на острові. Це цілком логічно відповідає реаліям перебудови геополітичної ситуації в Північнопричорноморському регіоні в цілому.

Будучи замкненим за своєю природою простором, що безперервно освоюється щонайменше з VII ст. до н. е. групами населення, що були глибоко не схожі за своєю культурою, побутом та світоглядом, Зміїний в той же час являє собою унікальний приклад дотримання протягом щонайменше двох з половиною тисяч років єдиного принципу використання острова не для життя, а для служіння — спочатку богам, а згодом державі.

Протягом всього часу свого використання острів Зміїний демонструє унікальний за своєю природою космополітизм, залишаючись при цьому об’єктом прискіпливої уваги відразу декількох держав на кожному історичному етапі свого освоєння.

Примітки

¹ Clarke E. D. Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. — Part 1. — London, 1813. — P. 648.

² Грацианская Л. И. Некоторые замечания об ойкосе терминологическом и ойкос'е текстологическом // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Вып. VIII. — Керчь, 2006. — С. 85–88.

³ Кёппен П. Древности Северного берега Понта. — М., 1806. — С. 171.

⁴ Бродель Ф. Средиземноморье и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. — Т. 2. Коллективные судьбы и общие тенденции. — М., 2001. — С. 113.

⁵ Köhler H. K. E. Mémoire sur les îles et la course consacrées a Achille dans le Pont-Euxin // Mémoires de l'Académie imperiale des sciences de St. Petersburg. — 1826. — Т. 10. — P. 806.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕДИКОВА

Summary

Zmiinyi island is a unique historical, cultural and ecological object, determination of which role in cultural process in the South of modern Ukraine for the last years has become a subject of discussions, far from being particularly scientific. Unique cultural heritage of the island gives an undiscovered possibility to cast light on peculiarities of specific island ecosystem usage by inhabitants of the North and West Black Sea Region — from antiquity up to nowadays and to understand on this ground the perspectives of further fruitful practical use of this ecological niche's possibilities.

A mental picture of the island, forming in accordance with island's significance in the system of the North and West Black Sea Region and in its part, puts specific impress on historical and culture, and in modern time, also geopolitical processes in this region, has been an important component of this process in the ancient times and remains such up to nowadays.

However topicality of overall investigation of Zmiinyi island as a unique archaeological, historical, cultural and natural object does not raise any doubts. Historical and archaeological complexes of the island are included into the "National Heritage Public Register" (significant sites of history, monumental art and archaeology) under protected No 2194.

But the condition of scientific development of the topic can be scarcely considered satisfactory. Zmiinyi island repeatedly turned out to be in the center of attention of professional and amateur archaeologists, historians, local ethnographers, which did not lead to formation of its generalized history. The first island's descriptions were made as far back as in the Middle Ages as a result of activation of navigation near this geographical object. Scientific examination of the island began in new time after the period when the island joined the Russian Empire.

Despite the fact that the island was repeatedly visited, the work of M. N. Murzakevych was actually the only attempt of system description of cultural objects, found there, and representation of antique history of the island on this ground. At the end of XIX — XX, attention to representation of a unique history of island development was sharply decreased. A new stage of scientific investigation of the island began at the end of 60th of XX, when field archaeological investigations were commenced on the island. A number of expeditions of Odessa Archaeological Museum of the National Academy

of Sciences of Ukraine (1968 under the direction of S. A. Bulatovych, since 1988 — under the direction of S. B. Okhotnikov with participation of members of a Underwater Archaeological Club “Navarex” and Italian amateur club of archaeologists — divers) found anchors of ancient Greeks’ ships, representative ceramic and numismatic complexes.

Their long-term results were recently generalized by a leader of excavations and underwater archaeological investigations on the island — by S. B. Okhotnikov together with A. S. Ostroverkhov. At the end of 90th of XX a new increase of attention to the island was seen, but for the purposes of local history investigations. At the same time, despite on a number of interesting and representing works, which contain descriptions of individual aspects of culture and life of island developers, nowadays there is a lack of system statement of this space usage history for the purposes of general system of the North and West Black Sea Region development. The history of development of artifacts unique complexes of the Ancient and Middle Ages times and monument of modern times, which did not become a subject of special attention in professional literature despite on its originality, needs careful reconstruction.

During years of independence of Ukraine scientists of Odesa National I. I. Mechnikov University commenced a fundamental complex interdisciplinary scientific and investigation program of overall study of Zmiinyi as a unique archaeological, historical, cultural and natural object.

In this volume results of long-term investigations of archaeological, historical and cultural heritage of the island were generalized. In the work of O. V. Smyntyna (Introduction, Resume) there were represented theoretical approaches of determination of historical and cultural originality of Zmiinyi and creation of its mental map. She enlightens also peculiarities of a mental map of the site within a prehistoric period (Part I).

S. B. Okhotnikov (Part II) generalized results of personal field investigations as of a leader of scientific expedition of Odessa Archaeological Museum of the National Academy of Sciences of Ukraine on the island for the last 20 years; provided an in-depth sketch of the Ancient and Middle Ages findings on the island (building remains, ceramic, decorations, coins etc.), determined specific character of a religious practice, connected with honouring of Achilles on the island.

Leader of Underwater Archaeological Club “Navarex” O. I. Tereshchenko (Part III) outlined peculiarities of methods of field underwater archaeological practice, creatively developed by the club members and illustrated the main tendencies and results of their activity in the area of offshore strip of Zmiinyi for the last 20 years.

Young scientists of Odesa National I. I. Mechnikov University (O. V. Smyntyna, K. S. Lipatov, A. V. Goncharenko, O. Yu. Shtepko) made a sketch of the island developing during the late Middle Ages and Modern periods (Part IV).

As a result, it becomes possible to determine distinguishing features in history of humans, whose historical destinies were connected with the island; and to reveal dynamics of system of the island perception by population of the adjacent territories from ancient times up to nowadays. The principal stages of transformations notions in respect of the island and determination of its role in life of groups, populating this area, were outlined. Markers, reflecting development of imagination in respect of the island for the purpose of the mental world map of the North Black Sea Region inhabitants, selected names of the island, fixed in written and cartographic sources of the Ancient, Middle Ages and Modern periods (Resume).

A scientific novelty of obtained results first of all is a result of selection of specific approach to the historical interpretation of facts, events and occurrences, based on the theory of living space exploitation. We hope that this volume will become a ground for further scientific creative searches and integration of specialists' efforts in the branch of human and natural sciences.

Zmiinyi island represents a strictly delineated physical and geographical space, characterized by a number of geological, topographical and climatic peculiarities and, therefore is a unique laboratory for modeling of changes in time of basic principles of this territory usage. Being geographically separated, nevertheless it was not excluded from a general context of historical and cultural processes in the North Black Sea Region. Separated position, insularity of a small space of land among the sea, all this should have restricted the role of Zmiinyi island in historical and cultural development of the North Black Sea Region and historical destiny of the nation, which had inhabited its shores from ancient times up to nowadays. However, beginning from the epoch of Greek colonization of the Black Sea that is from the beginning of a written history of the region, the island became an object of an active developing and struggle for it. At that restricted possibility of usage of the island's resources allowed to work out only several patterns of the island developing. Similar conditions and restricted possibilities of the specific island ecosystem became a factor of formation of unique phenomena of a convergent developing of Zmiinyi by quite different communities of the Pontic Region. This developing convergence was revealed, first of all, in principles of the island space usage, collection of which, as we already stated, was restricted by conditions of the island. Despite the cyclic recurrence of an active developing of the island, it has never disappeared from the cultural space. Exactly here

convergence of the island usage was revealed best of all. In the Middle Ages the island converted from the object of active usage as it was in the ancient times into some mental construct, though passively existing, but never disappearing from the cultural space of the region. This mental construct contains information about the island recourses and ways of their usage as well. Condition of the “bookish island” changed in the beginning of New Time, when Zmiinyi lost passive extraterritoriality of the previous epoch and became an object of struggle for the Black Sea basin of large countries.

It is reflected not only in active foreign policy activity, but also in evolution of the cultural space. The island starts to be actively developed, getting new features and new value.

Proceeding from aprioristic conditions of the geographical position, long extraterritoriality and resource limitation for settling of the Zmiinyi island, during the different historical epochs of the Black Sea Region models of development of this unique natural object, expressed both by practical human activity, and formation of the different concepts of the Island, have been made.

Among many other consequences of the beginning of the Black Sea stage of the Great Greek colonization, expansion of the *vital and cognizable* sphere, expressed in concept of *oikos*, to the north from the Mediterranean region, is the major for our topic. Just opened, but yet not developed Pontic Region is entered into the existing borders of *ecumene*, and the Island for the first time gets value and properties of *limitary marker of eucumenes*. For the first time Zmiinyi island gets an image of a border zone, *Ultima Terra*, becoming “Pontic Pillars of Hercules”.

The further development of the Pontic Region by Greeks meant transferring of borders of *ecumene* to the north and to the east. Mysterious “White island” is involved to the network of trading and communication highways of Black Sea region colonies and Minor Asia mother countries. If conditions of the island do not allow its occupation by the Greek colonists, then the Levka is assigned to the Greek hero. Connection of the island with Achilles, the hero who is popular in Hellenic world, and as a practical realization of this connection, introduction on Levka of cult of his person hypostasis of *Pontarch*, in effect, became the optimum model of development of this specific and important object. It was so optimum, that this connection has existed in the cultural space of the region down to the New Time.

Choice of Achilles as an eponym of the island is not casual. The general Hellenic popularity of the “best of Achaeans”, hero of the Trojan cycle, kept in contact with mother countries and colonies. Image of *Pontarch* ideologically fixed the Greek monopoly in the development of the Black Sea region

(attempts to object this monopoly, as we already marked, were reflected in a plot about “Amazons campaigns to the Achill island”). The Island exclusiveness perfectly correspond with exterritoriality idea of this landscape sanctuary, providing at least the cult unity of policies of the Black Sea region. Previous hypostasis of the island, as a border zone of Greek ecumene, at this stage was shown in connection of Achilles Pontarch with the world of the dead.

The optimum of such model of the island existence was broken with a complex of the external conditions changes: crisis of the Black Sea region policies, disappearance of the old connections with the mother country, and finally, entrance of the Pontic basin into the sphere of interests of the Rome. Starting from the first centuries of the new era, Achill’s cult comes to naught on the Levka island (or as some researchers consider, it is absolutely transferred from the Zmiinyi island to the Berezan island). The island loses its ex-territorial status, getting the value of a boundary marker, but not an eucumene, and the states, in effect, being the end of the Danube empire (existence of a beacon on the island during the Roman time).

From that time image of Levka (Alba) as the “Achill’s Island” gets archaeological, “bookish” shade, being fixed by the Greek-Roman cultural unity. Crisis of the late antiquity, disappearance of the uniform regional leader in the person of Rome, capable constantly to supervise this land part, and at last, distribution of Christianity, have led to change of the island development model. It is necessary to emphasize, that borders of eucumene, expressed in the late antiquity by category of Pax Romana, were changed in the early Middle Ages which F. Braudel called “effect of a shagreen leather”. The Achill’s Island again appeared as a border of the new Christian world.

The cultural inertia of the previous stages, preserved by authority of antique tradition in the Middle Ages, was reflected in formation of ideology of the island existence in the cultural sphere, as “Μακρων νησοι”. The image of the “blessed islands”, enough investigated in the West-European medieval culture (Ultima Thule, Avalon), is reflected in the early Middle Ages and in the form of existence of Zmiinyi island (Makaron) in the cultural sphere. The island is superseded from space of physical geography into mental space, existing only on maps and pages of lexicons. Up to the end of the XVII-th century political control over the island from the side of the Pontic states — actors (Byzantium, the Kiev Rus, the Italian Trading Republics, Osman Port and its Balkan vassals) was carried out nominally, or as G. K. Keller has expressed, at this time “the island was owned by seamen and scribes”.

Interest of Europeans to the antique heritage, which grew up since XV-XVI-th. century, was also reflected in the mental construct which at that time

the Zmiinyi island continued to remain. English, German and French geographers and antiquarians were the first who have revived interest to the legendary Achill's island during the Modern Time. Formation of Cartesian, rational image of the world did not leave a place for mythical territories on a map of Europe. "Office Encyclopaedists" of the XVII-XVIII century, accumulating the previous knowledge of the island, were the first who have opened the new strategy of space development — the studying.

At the same time, with the appearance of such new Pontic policy participant as Russian empire, the island gets again the strategic value of liminary marker of the state. During struggle for the control over the Black Sea in the XVIII Ilan-Adassi — Fidonisi — Insula Serpilor — Saint Tom's island — Zmiinyi passes under the control of Russia, finally fixing its name. Establishment of relative stabilization in Northern Black Sea Coast makes it possible to continue examination of the island. In the XVIII-XI educated amateurs of antiquity, who travel to Southern Russia, begin direct studying of this unique object. The first exact plans and maps of the island were created; objects of antiquity of the island were gathered and studied. However, as it frequently happens, the priority of strategic development over scientific development of the island reflects negatively on this historical archaeological and natural memorial.

The second half of the XI — the beginning of the XXI century were marked by change in the accents in development of the island, connected with revival of "military" question, renewal of protective constructions system on the island. It corresponds entirely logically to the realities of reorganization of a geopolitical situation of the Southern Black Sea coast region as a whole.

So, being a closed space by its nature, which is being continuously developed at least since the VII c B. C. by population groups, which were completely different by their culture, life and outlook, Zmiinyi island at the same time represents a unique example of observance for at least two thousand years of common principle of use of the island not for life but for service — first to god, then to the state.

During its use the Zmiinyi island shows unique by its nature cosmopolitanism, at that, remaining the object of captious attention of several states at each historical stage of its development.

The newest historical stage of historical development of the island within the years of independence of Ukraine is connected with organization of constant settlement (settlement Bile) and elaboration of the general plan of the island, which provides gradual development in the given settlement of recreational structures and development of tourist and economic infrastructure.

Наукове видання

**Острів Зміїний. Науковий проект
Монографії**

*Інформаційні джерела. Історія та археологія. Рослинний і тваринний світ.
Абіотичні характеристики. Екосистема прибережних вод*

Сминтина Валентин Андрійович,
Сминтина Олена Валентинівна,
Охотніков Сергій Борисович,
Терещенко Олександр Іванович,
Ліпатов Кирило Сергійович,
Гончаренко Аліса Володимирівна,
Штепко Олена Юріївна

ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ

Історія та археологія

Монографія

Відповідальний редактор:
Сминтина Олена Валентинівна

Завідувачка редакції *Т. М. Забанова*
Редактор *Н. Я. Рихтік*

Технічний редактор *М. М. Бушин*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*
Коректор *Л. М. Лейдерман*

Підписано до друку 18.12.2008. Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Newton». Друк офсетний. Ум. друк. арк. 15,28 + 1,63.
Тираж 300 прим. Вид. № 223. Зам. № 494.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-14-25; (048) 7-855-855

www.astroprint.odessa.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ім. І.І. МЕЧНИКОВА